

**TÜRKİYE'DE BULUNAN
AYASOFYA CAMİLERİNDE
TEZYİNAT ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Hatice Betül BERK
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Asuman ŞENEL
Haziran, 2023
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE’DE BULUNAN AYASOFYA
CAMİLERİNDE TEZYİNAT ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Hazırlayan
Hatice Betül BERK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Asuman ŞENEL

AFYONKARAHİSAR 2023

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **‘‘Türkiye’de Bulunan Ayasofya Camilerinde Tezyinat Üzerine Bir İnceleme’’** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’ da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

21/06/2023

İmza

Hatice Betül BERK

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Hatice Betül BERK
	Numarası	200697117
	Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
	Programı	İslam Tarihi ve Sanatları
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Türkiye’de Bulunan Ayasofya Camilerinde Tezyinat Üzerine Bir İnceleme
Tez Savunma Sınav Tarihi		21.06.2023
Tez Savunma Sınav Saati		16:00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

TÜRKİYE’DE BULUNAN AYASOFYA CAMİLERİNDE TEZYİNAT ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hatice Betül BERK

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

Haziran, 2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Asuman ŞENEL

Din olgusu içinde önemli bir yeri bulunan mabetler, milletler açısından da mühim bir yer teşkil etmektedir. Öyle ki devletlerin kuruldukları ya da fethettikleri topraklarda yaptıkları faaliyetlerin başında mabet inşa etmek veya var olan mabetleri kendi inanışlarına göre düzenlemek gelmiştir. İlahi dinlerden olan İslamiyet ve Hristiyanlık dinlerine mensup topluluklar tarih boyunca birbirine yakın coğrafyalarda yaşamışlar ve aralarında zaman zaman topraklar el değiştirmiştir. Bu toprakların bazıları sulh yoluyla alınmış olsa da çoğunluğu savaş yoluyla kazanılmıştır. Ele geçirilen bu yerlerde yeni mabetlerin inşa edilmesinin yanı sıra daha önce orada bulunan mabetler de fetheden milletin inanışına uygun hale dönüştürülerek kullanılmıştır. Bazı mabetlere ise hiç dokunulmamış, bunlar yine o inanca sahip olan insanlara hizmet etmeye devam etmiştir. Pek çok medeniyete ev sahipliği yapan Türkiye toprakları mabet bakımından zengin bir mirasa sahiptir. Bu miraslardan biri olan Ayasofya Camileri de önceden kilise iken Müslüman Türklerin bu toprakları fethetmesi sonucu camiye dönüştürülen mabetlerdendir. Ülkemiz sınırları içerisinde toplam dokuz adet olan Ayasofya Camilerinin maalesef Büyük Ayasofya haricinde diğerleri çok bilinmemektedir. Türkiye’de bulunan Ayasofya Camilerinin tezyini açıdan incelendiği ve karşılaştırıldığı bu çalışmanın ilk bölümünde din konusu üzerinde durulmuş ve bu çalışmaya kaynak dinler olan Hristiyanlık ve İslamiyet hakkında bilgiler verilerek bu dinlerdeki ibadet – mabet ilişkisi incelenmiş ve açıklanmıştır. Bulgular bölümünde araştırmaya konu olan camiler hakkında literatür taraması yapılmış, aynı zamanda alan araştırması ile bu camiler tek tek ele alınarak yerleşim yeri, tarihi ve tezyini özellikleri bakımından incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Kendi özelinde araştırılan bu camiler sonuç kısmında karşılaştırılarak hangisinin özgünlüğünü koruduğu, hangisinin koruyamadığı belirtilmiştir. Bu bağlamda, mabetlerin durumu din, millet ve insan ekseninde açıklanmış, ayrıca Türkiye’de bulunan Ayasofya Camilerinin bir çalışmada toplanarak alanında derli toplu bir kaynak olması da amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Mabet, Ayasofya, Tezyinat.

ABSTRACT

RESEARCH ON ORNAMENTATION IN HAGIA SOPHIA MOSQUES IN TURKEY

Hatice Betül BERK

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ISLAMIC HISTORY AND ARTS**

July, 2023

Advisor: Dr. Asuman ŞENEL

Temples, which have a place in the phenomenon of religion, also constitute an important place for nations. So much so that one of the first activities of the countries in the lands they were established or conquered was the construction of new temples or the rearrangement of existing temples according to their own beliefs. Communities adopted the religions of Islam and Christianity, which are among the divine religions, have lived in close geographies throughout history, and land exchanges have taken place between them from time to time. Along with some lands which were taken peacefully, most of those lands were gained through war. In addition to the construction of new temples on those lands, the temples that were there before were also used by converting them into accordance with the beliefs of the nation that had conquered there. Some of the temples have never been touched and they have continued serving the people with that faith. The lands of Turkey, which are home to many civilizations, have a rich heritage in terms of temples. The Hagia Sophia Mosques, which are among these heritages and were once churches, are among the temples that were converted into mosques as a result of the conquest of these lands by the Muslim Turks. Unfortunately, except for the Great Hagia Sophia, the nine Hagia Sophia Mosques within the borders of our country are not known much. In the first part of this study, where the Hagia Sophia Mosques in Turkey were examined and compared in terms of ornamentation, the subject of religion was emphasized. Followingly, the relationship between worshipping and temple in Christianity and Islam, which are the source religions of this study, was examined and explained by giving information about them. In the findings section, a literature review and a field search were made about the mosques subject to the research. These mosques were examined and evaluated one by one in terms of settlement, history, and ornamentation features. These mosques, which are researched in their own particular contexts, are compared, and it is stated which one preserves its originality and which one does not in the conclusion section. In accordance with this comparison, the situation of these temples is explained in terms of religion, nation, and human. Having stated these, this study was also aimed to be an orderly source in the field by collecting and covering the Hagia Sophia Mosques that are in Turkey.

Keywords: Religion, Temple, Hagia Sophia, Ornament.

ÖN SÖZ

Belli bir dine mensup olan insanların, o dine ait sorumluluklarının bazılarını yerine getirmek için oluşturdıkları özel alanlara mabet denilmektedir. Her din kendi ihtiyaç ve kültürü doğrultusunda farklı mabetler inşa etmiştir. Bu mabetler zaman içerisinde gelişmiş, değişmiştir. Zamanla devletlerin güç göstergelerinden olma konumuna erişmiş mabetler Hristiyanlık ve İslam Dini'nde de oldukça yaygındır. Ayasofyalar da bu iki dini ilgilendiren mabetlerin başında gelmektedir. Daha önce Hristiyanlar tarafından yapılan ve kilise olarak kullanılan Ayasofyalar, konumlandırıldıkları toprakların Müslüman Türklerin eline geçmesi ile camiye dönüştürülmüş ve uzun yıllar da cami olarak hizmet vermişlerdir. Cumhuriyet Döneminde bazıları müze olan bu mabetler günümüzde cami olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışmanın genel amacı Türkiye'de toplam dokuz adet olan Ayasofya Camileri' nin tarihi, genel özellikleri ve tezyinatı açısından incelenmesidir. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde din olgusu üzerinde durulmuş, Hristiyanlık ve İslamiyet hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde din mabet ilişkisi her iki din özelinde ayrı ayrı anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise çalışmanın esas konusu olan Ayasofya Camileri tarihi, genel özellikleri ve tezyinatı açısından ele alınmıştır.

Ayasofya Camilerinin amacına uygun olarak ele alındığı bu çalışma esnasında ve öncesinde özellikle ilmi ile, yol göstericiliği ile, aydınlatıcı fikirleri ile her daim bana destek olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Asuman ŞENEL' e en kalbî duygularıyla saygı ve sevgilerimi sunar, sabrı ve hoş görüşü için kendisine teşekkür ederim. Yüksek Lisans eğitiminde engin bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım hocalarım, Doç. Dr. Abdullah ÇAKMAK' a, Dr. Öğr. Üyesi Eyüp KURT' a şükranlarımı sunarım. Dünya birlikteliğimiz çok kısa sürse de bana ilim sevgisini aşılayan ve hayatım boyunca rehberim olacak olan değerli babam Carullah İNCİ' yi rahmet ve minnetle anar, tek başına beni bugünlere getiren annem Saliha İNCİ' ye de teşekkürü borç bilirim. Ayrıca gecikmeli ilerleyen eğitim hayatımda yardımını, desteğini hiç esirgemeyen, bu süreçte benim için bir eşten daha fazla fedakârlık gösteren hayat arkadaşım Muharrem BERK' e, büyük bir olgunlukla yanımda olan sevgili evlatlarım Beyza, Said ve Berra'ya teşekkür ederim. Ayrıca tezin hazırlanması sürecinde fikir alışverişinde bulunduğum destek ve yardımlarını gördüğüm tüm kaynak kişilere de teşekkür ederim.

Hatice Betül BERK

2023, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖN SÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLOLAR LİSTESİ.....	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
RESİMLER LİSTESİ.....	xii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xvi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYANLIK VE MÜSLÜMANLIKTA MABET - İBADET İLİŞKİSİ

1. HRİSTİYANLIKTA MABET-İBADET OLGUSU.....	4
1.1. HRİSTİYANLIKTA İBADET.....	4
1.2. HRİSTİYANLIKTA MABETLER.....	6
2. MÜSLÜMANLIKTA MABET-İBADET OLGUSU.....	10
2.1. MÜSLÜMANLIKTA İBADET.....	10
2.2. MÜSLÜMANLIKTA MABETLER.....	12

İKİNCİ BÖLÜM

AYASOFYA CAMİLERİ KAVRAMININ ORTAYA ÇIKMA SÜRECİ

1. AYASOFYA NEDİR.....	16
2. TÜRKİYE DIŞINDAKİ TOPRAKLARDA YAPILAN AYASOFYA İSİMLİ MABETLER.....	16
2.1. LEFKOŞA AYASOFYA CAMİİ.....	17
2.2. MAĞUSA AYASOFYA CAMİİ.....	17
2.3. OHRİ AYASOFYASI.....	18
2.4. SOFYA AYASOFYASI.....	19
2.5. SELANİK AYASOFYASI.....	20
2.6. BENEŞE AYASOFYASI.....	20
2.7. KİEV AYASOFYASI.....	21

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE BULUNAN AYASOFYA CAMİLERİNDE TEZYİNAT

1. İSTANBUL BÜYÜK AYASOFYA CAMİİ.....	22
1.1. TARİHİ.....	23
1.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	27
2. İSTANBUL KÜÇÜK AYASOFYA CAMİİ.....	74
2.1. TARİHİ.....	75
2.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	76
3. EDİRNE AYASOFYA CAMİİ.....	84
3.1. TARİHİ.....	85

3.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	87
4. KIRKLARELİ AYASOFYA CAMİİ	94
4.1.TARİHİ.....	95
4.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	96
5. İZNİK AYASOFYA CAMİİ	104
5.1. TARİHİ.....	105
5.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	105
6. TRABZON AYASOFYA CAMİİ	113
6.1. TARİHİ.....	114
6.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	115
7. GÜMÜŞHANE AYASOFYA CAMİİ	126
7.1. TARİHİ.....	126
7.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	127
8. ZONGULDAK AYASOFYA CAMİİ	133
8.1. TARİHİ.....	134
8.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	135
9. BİTLİS AYASOFYA CAMİİ	142
9.1. TARİHİ.....	142
9.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ.....	142
10. TÜRKİYE’DE BULUNAN AYASOFYA CAMİLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİNİN MUKAYESESİ.....	148
10.1. KİLİSE DÖNEMİ GENEL ÖZELLİKLERİNİN MUKAYESESİ.....	148
10.2. CAMİ DÖNEMİ GENEL ÖZELLİKLERİNİN MUKAYESESİ	153
TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER.....	157
KAYNAKÇA.....	160

TABLÖLAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1: Ayasofya Kiliselerinin Yapım Tarihi ve Yeri	148
Tablo 2: Kilise Döneminden Günümüze Ulaşan Yapı Özellikleri	150
Tablo 3: Osmanlı Dönemi Eklenen Tezyinî Unsurlar	153
Tablo 4: Son Restorasyon İşlemlerinde Yeniden Yapılan Mimari Unsurlar.....	154
Tablo 5: Ayasofya Camileri Mevcut Durumları.....	155

ŞEKİLLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 1: Erken Dönem Kilise Planları	8
Şekil 2: Kilisenin Bölümleri.....	9
Şekil 3: Caminin Bölümleri	14
Şekil 4: Birinci ve İkinci Ayasofya Restitüsyon Planları.....	24
Şekil 5: Üçüncü Ayasofya Planı	27
Şekil 6: Küçük Ayasofya Cami Planı.....	76
Şekil 7: Edirne Ayasofya Camii Planı	87
Şekil 8: Kırklareli Ayasofya Camii Planı.....	97
Şekil 9: Kırklareli Vize Ayasofya Camii Zemin Kat Planı	97
Şekil 10: Kırklareli Vize Ayasofya Camii Galeri Kat Planı	98
Şekil 11: İznik Ayasofya Camii Planı.....	106
Şekil 12: Trabzon Ayasofya Camii Planı.....	115
Şekil 13: Gümüşhane Ayasofya Camii Planı	128
Şekil 14: Zonguldak Ayasofya Camii Planı.....	135
Şekil 15: Bitlis Ayasofya Camii Planı	143

RESİMLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Resim 1: Lefkoşa Ayasofya (Selimiye) Camii	17
Resim 2: Mağusa Ayasofya (Lala Mustafa Paşa) Camii	18
Resim 3: Ohri Ayasofyası.....	19
Resim 4: Sofya Ayasofyası.....	19
Resim 5: Selanik Ayasofyası	20
Resim 6: Benefşe Ayasofyası	21
Resim 7: Kiev Ayasofyası	21
Resim 8: Büyük Ayasofya Camii	23
Resim 9: Büyük Ayasofya Camii Şerifi Vakfiyesi	26
Resim 10: Büyük Ayasofya Camii Dış Kapıları.....	28
Resim 11: Ayasofya Camii Kebir Vestibül ve İmparator Kapısı	29
Resim 12: İç Narteks.....	30
Resim 13: Ayasofya Camii Mermer Kapısı.....	31
Resim 14: Omphalion	31
Resim 15: Duvarlarda Bulunan Mermerler.....	32
Resim 16: Büyük Ayasofya Camii Sütunları.....	33
Resim 17 : Büyük Ayasofya Camii Sütun Başları.....	33
Resim 18: Sütun Başlarında Bulunan Monogram	34
Resim 19: Ayasofya Camii’ndeki Dilek Sütunu.....	35
Resim 20: Justinianus Döneminden Günümüze Kadar Gelen Mozaikler	36
Resim 21: Cornelius Loos’un Ayasofya Çizimleri.....	37
Resim 22: İmparator Kapısı Mozaïği.....	39
Resim 23: Apsis Mozaïği.....	40
Resim 24: Baş Melek Mozaïği.....	40
Resim 25: Ayasofya Camii Mozaik Figürlerde uygulanan Perde Sistemi	41
Resim 26: Sunu Mozaïği.....	42
Resim 27: Kuzeydoğu Pandantifinde Bulunan Serafim Meleği	43
Resim 28: Aziz Tasvirleri	44
Resim 29: Deisis Mozaïği.....	45
Resim 30: İmparatoriçe Zoe Mozaïği	46
Resim 31: İmparator Komnenos Mozaïği.....	47
Resim 32: İmparator Aleksandros Mozaïği	48
Resim 33: Dandolo’ya Ait Mezar Taşı	49
Resim 34: Ayasofya Camii Mihrabı	51
Resim 35: Ayasofya Camii Şerifi Mihrap Kitabeleri	53
Resim 36: Mihrapta Bulunan Çini	53
Resim 37: Ayasofya Camii Şerifi Minberi	54
Resim 38: Hünkâr Mahfili	55
Resim 39: Mahfil Şebekeleri	55
Resim 40: Müezzin Mahfili	56
Resim 41: Mihrabın Sağ Tarafındaki Hat Levhaları.....	58
Resim 42: Besmele Hat Levhası	58
Resim 43: II. Mustafa’ya Ait Dua Metni Hat Levhası.....	58
Resim 44: Hadis-i Şerif Yazılı Hat Levhası	59
Resim 45: II. Mahmud’a Ait Dua Metni.....	59
Resim 46: Kelime-i Tevhid Hat Levhası	59
Resim 47: Mihrabın Sol Tarafındaki Hat Levhaları	60
Resim 48: Al-i İmran Suresi 159-160. Ayetlerin Yazılı Olduğu Hat Levhası.....	61

Resim 49: Muhammed Es'ad Yesari Tarfindan Yazılan Hat Levhası.....	61
Resim 50: Büyük Hat Levhaları	62
Resim 51: Büyük Hat Levhalarının Cami İçinden Görünümü.....	62
Resim 52: Küçük Hat Levhaları	63
Resim 53: Mihrap Pencerelelerinin Olduğu Yerde Bulunan Hat Levhaları	63
Resim 54: Mermer Küp	64
Resim 55: Ayasofya Kütüphanesi Cami İçeri Girişi.....	65
Resim 56: Kütüphanenin Bölümleri	66
Resim 57: Ayasofya Camii Şerifi Kubbesi	67
Resim 58: Sultan Abdülmecid Tuğrası	68
Resim 59: Ayasofya Fatih Medresesi	69
Resim 60: Ayasofya Camii Minareleri Uzaktan Görünüm.....	70
Resim 61: Ayasofya Camii Minareleri Yakından Görünüm	70
Resim 62: İmarethane Kapısı.....	71
Resim 63: Ayasofya Camii Şadırvanı ve Sıbyan Mektebi.....	72
Resim 64: Muvakkithane	73
Resim 65: Sultan İbrahim Sebili.....	74
Resim 66: Küçük Ayasofya Camii	75
Resim 67: Narteks ile Duvar Örgüsü ve Kubbenin Yakından Görünüşü	77
Resim 68: Küçük Ayasofya Camii Giriş Kapısı	77
Resim 69: Narteks Tonozunda Bulunan Kalem İşi Süslemeler.....	78
Resim 70: Küçük Ayasofya Camii Sütun ve Sütunbaşları Örnekleri	79
Resim 71: Küçük Ayasofya Camii İç Görünümü	80
Resim 72: Küçük Ayasofya Camii Mihrap ve Minberi	81
Resim 73: Müezzin Mahfili ve Tavanı.....	81
Resim 74: Caminin Kubbesinin İç Taraftan Görünümü	81
Resim 75: Su Kuyusu ve Vaftiz Teknesi	82
Resim 76: Küçük Ayasofya Camii Minaresi ve Şadırvanı	82
Resim 77: Hüseyin Ağa Medresesi.....	83
Resim 78: Türbe ve Hazire	84
Resim 79: Edirne Ayasofya Camii.....	85
Resim 80: Edirne Enez Ayasofya Camii'nin İbadete Açılışı.....	86
Resim 81: Enez Ayasofya Camii Duvarları.....	88
Resim 82: Edirne Ayasofya Camii Kapıları	88
Resim 83: Payelerde Bulunan Çift Sütunlar ve Sütun Başlıkları	89
Resim 84: Dor ve Korinth Sütun Başlıkları	89
Resim 85: Restorasyon Öncesi Mihrap Bölümü.....	90
Resim 86: Restorasyon Sonrası Mihrap ve Üzerindeki Tonoz	91
Resim 87: Minber	91
Resim 88: Edirne Ayasofya Camii Kubbesi	92
Resim 89: Enez Ayasofya Camii'nin Restorasyon Öncesi Hâli	93
Resim 90: Edirne Ayasofya Camii'nin Restorasyon Sonrası Görünümü	93
Resim 91: Edirne Ayasofya Camii Bahçesinde Sergilenen Eserler.....	94
Resim 92: Kırklareli Ayasofya Camii.....	96
Resim 93: Korinth Tarzı Sütun Başlıkları.....	98
Resim 94: Dış Cephe Bulunan Ahşap Konstrüksiyon	99
Resim 95: Kırklareli Vize Ayasofya Camii Kubbesi.....	100
Resim 96: Kırklareli Ayasofya Kalem İşi Süslemeleri.....	101
Resim 97: Eskiden Çeşme Olarak Kullanılan Bölüm.....	102
Resim 98: Vize Ayasofya Camii Mihrap Bölümü ve Cami İçeri Genel Görünümü	102

Resim 99: Eski Duvar Kalıntıları Üzerinde Bulunan Tezyinatlar	103
Resim 100: Galeri Bölümü Sütunları Üzerinde Bulunan Haç İşaretleri	103
Resim 101: İznik Ayasofya Camii	106
Resim 102: Naos Bölümünü Neflerden Ayıran Payeler	107
Resim 103: Apsis ve Synthronon	107
Resim 104: Kısa Sütun	108
Resim 105: Apsis ve Pastophoria Odalarının Dıştan Görünümü	108
Resim 106: Geometrik Desenli Mozaikler	109
Resim 107: Omphalion	109
Resim 108: Figürlü Freskler	110
Resim 109: Deisis Mozaïği	110
Resim 110: İznik Ayasofya Camii Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü	111
Resim 111: Yazı Kuşağından Kalan Bölümler	111
Resim 112: Mihrapta Bulunan Çini Karo İzleri	112
Resim 113: Bahçede Bulunan Şapel Mozaïği	112
Resim 114: Trabzon Ayasofya Camii	115
Resim 115: Trabzon Ayasofya Camii Revakları	116
Resim 116: Güney Cephede Bulunan Revak	116
Resim 117: Yaratılışı Anlatan Kabartma Frizler	117
Resim 118: Trabzon Ayasofya Camii Kubbesi	117
Resim 119: Sütun Başları	118
Resim 120: Ana Apsiste Bulunan Freskler	119
Resim 121: Sol Yan Apsis- Sağ Yan Apsis	119
Resim 122: Kubbe Kasnağında Bulunan Freskler	120
Resim 123: Kubbe İç Tarafında Bulunan Freskler Üzerine Yapılan Mekanizma	120
Resim 124: Son Akşam Yemeği Freski	121
Resim 125: Aziz Tasvirleri	121
Resim 126: Narteks Tavanında Bulunan Seraphim Melekleri	122
Resim 127: Hz. İsa'nın Mucizelerini Konu Alan Freskler	122
Resim 128: Ayasofya Camii Minaresi	123
Resim 129: Mihrap ve Minber	124
Resim 130: Omphalion	125
Resim 131: Bahçede Sergilenen Mezar Taşları	125
Resim 132: Gümüşhane Ayasofya Camii	127
Resim 133: Duvarlarda Kullanılan Farklı Tekniklerin Birarada Görünümü	127
Resim 134: Ayasofya Camii'nin Günümüze Ulaşmayan Kalem İş Tezyinatı	128
Resim 135: Mihrap Bölümü	129
Resim 136: Sultan Abdülaziz'e Ait Ferman	130
Resim 137: Mihrapta ve Duvarlarda Bulunan Şemse Formlu Kalemîşi Örnekleri	130
Resim 138: Sütunlardaki Süslemeler ve Taş Olarak Bırakılan Yerler	131
Resim 139: Tarihi Çeşmenin Eski ve Yeni Hâli	131
Resim 140: Gümüşhane Ayasofya Camii Minaresi	132
Resim 141: Gümüşhane Ayasofya Camii Dıştan Görünümü	132
Resim 142: Zonguldak Ayasofya Camii	134
Resim 143: Zonguldak Ereğli Ayasofya Camii Tadilat Çalışmaları	135
Resim 144: Ayasofya Camii Dış Cephede Bulunan Kitabe ve Devşirme Taşlar	136
Resim 145: Minarenin Galeri Katındaki Giriş Bölümü ve Dıştan Görünümü	137
Resim 146: Zonguldak Ayasofya Camii Mihrap Bölümü	138
Resim 147: Mihrabın Yanlarında Bulunan Süslemeler	139
Resim 148: Vaaz Kürsüsü Üzerinde Bulunan Yazı	139

Resim 149: Tavan ve Kemerlerde Bulunan Süslemeler	140
Resim 150: Galeri Kemerinde Bulunan Yazılar	141
Resim 151: Hadis-i Şerif.....	141
Resim 152: Bitlis Ayasofya Camii	142
Resim 153: Caminin İçinde Bulunan Kitabe	143
Resim 154: Bitlis Ayasofya Camii Giriş Kapısı	144
Resim 155: Giriş Kapısı Kemer Üzerinde Bulunan Tezyinat.....	144
Resim 156: Giriş Kapısı Kavsarası Üzerinde Bulunan Tezyinat.....	145
Resim 157: Yastık Taşlarında Bulunan Tezyinat	145
Resim 158: Kemer Ayaklarında Bulunan Burmalı Tezyinat.....	145
Resim 159: Bitlis Ayasofya Camii İç Mekanı	146
Resim 160: Sütunlarda Bulunan Mukarnas Süslemeler.....	146
Resim 161: Bitlis Ayasofya Camii Mihrap Bölümü	147
Resim 162: Duvarlarda Bulunan Nişler	147
Resim 163: Bitlis Ayasofya Camii Minaresi	148

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

age.: Adı geçen eser
agm.: Adı geçen makale
bk.: Bakınız
C: Cilt
çev.: Çeviren
H.: Hazreti
İÖ: İsa'da Önce
km: Kilometre
l: Litre
m: Metre
MÖ: Milattan Önce
MS: Milattan Sonra
m²: Metrekare
S: Sayı
s.: Sayfa
s.a.s: Sallallahu aleyhi ve sellem
ss: Sayfa sayısı
T.C: Türkiye Cumhuriyeti
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
VGM: Vakıflar Genel Müdürlüğü
vb.: Ve benzeri
vd.: Ve diğerleri
yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

İnsanlık var olduğu günden bu yana hep bir inanma ihtiyacı içindedir. Bu ihtiyaç bir Yaratıcının olduğunu, insanın başıboş yaratılmadığını ve dünyaya gelişinin bir sebebe dayandığını bilmesi, anlaması ve kavraması şeklindedir. Esasen fitrî bir özellik olarak tezahür eden bu ihtiyaç, din kavramının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hem Yaratıcı ile hem de çevre ile ilişkileri tanzim eden din, İlâhi kaynaklı olan ve insanlar tarafından yazılan olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Bütün dinlerde inancın gereği kabul edilen davranışları ifade eden ibadetler önemli bir unsurdur. Her dinin kendine özgü birtakım yöntemler içeren ibadetleri bulunmaktadır. Bu ibadetlerden bazılarını uygulamak için de özel mekânlara ihtiyaç vardır. Bu sebeple ortaya çıkan mabetler asırlardır insanların bu ihtiyacını karşılamaktadır.

Mabetler sadece insanların ibadet ihtiyacını karşılamakla kalmamış aynı zamanda ona kutsiyet atfeden devletler açısından da önemli bir yere sahip olmuştur. Öyle ki mabetler tarihsel süreç içerisinde sadece ibadet yapılan bir yer olmaktan çıkıp önemli toplantıların yapıldığı, imparatorların taç giydiği, hutbe okuttuğu, çeşitli törenlerin yapıldığı kutsal mekânlar olarak yer bulmuştur. Bu kutsal mekânlar gerek mimari yapıları gerekse büyüklükleri bakımından göz önünde olan yapılardır ve olası bir devlet - millet değişikliğinde fetheden milletler açısından da aynı önemi korumuşlardır.

Tarih boyunca birbiri ile yakın yerlerde yaşayan Rumlar ve Türkler arasında da bazen anlaşma yoluyla ama çoğunlukla savaş yoluyla çok sayıda toprak alınmış ya da verilmiş yani el değiştirmiştir. Bu topraklar üzerinde bulunan mabetler de çeşitli şekilde değerlendirilmiştir.

Hristiyanların yaşadığı topraklar Türkler tarafından fethedildiğinde o topraklarda bulunan kiliseler de Türk egemenliğine geçmiştir. Türkler bu kiliselerden bir kısmına hiçbir müdahalede bulunmamış, onları orada yaşayan Hristiyan halkın ihtiyacına sunmuştur. Bazılarını camiye çevirmiş, bazılarını ise fetihten yıllar sonra orada yaşayan Müslüman halkın nüfusunun artması sebebiyle doğan ihtiyaçtan dolayı camiye dönüştürmüştür. Özellikle Osmanlı Devleti geleneği kabul edilen bir uygulamaya göre fethedilen topraklardaki en büyük kilise camiye çevrilmiştir.

Günümüzde Anadolu topraklarında Trakya'da, Balkanlar'da, Avrupa' da bu şekilde kiliseden camiye ya da camiden kiliseye çevrilen pek çok mabet bulunmaktadır.

Çalışmanın temasını oluşturan Ayasofya Camileri de bu tip mabetlerden olup kiliseden camiye dönüştürülen yapılardır.

Çalışmanın konusu olan Ayasofya Kiliselerinin camiye çevrilirken ve cami olduktan sonraki süreç içerisinde ne gibi değişim ve gelişim gösterdiği, yapının orijinaline ne kadar sadık kalındığı araştırılmış, bulunan veriler sistematik bir şekilde açıklanmıştır. Gerekli literatür taraması ve alan araştırması yapıldıktan sonra ilk bölümde din kavramı açıklanmış, din-mabet ilişkisi üzerinde durulmuştur. Ayasofyalar hem İslamiyette hem de Hristiyanlık dininde kullanılan kutsal mekânlar olduğu için bahsi geçen dinler kısaca anlatılmıştır. Bu dinlerdeki mabetler ve çeşitleri hakkında bilgi verildikten sonra Ayasofyalar ikinci bölümde genel manada ele alınmıştır. Üçüncü bölümde mabetler tek tek anlatılırken öncelikle bulunduğu şehrin kısa tarihine değinilerek şehir-mabet korelasyonu kurulmuştur. Daha sonra mabetlerin genel özellikleri, eğer biliniyorsa kimin tarafından yaptırıldığı ve kimin tarafından camiye çevrildiği belirtilmiştir. Tarih boyunca geçirdiği değişimler, gelişimler, onarımlar açıklanmış, kullanım amaçları bakımından zaman zaman gösterdikleri değişiklikler belirtilmiştir. İlk yapıldığı dönem kilise, Türkler tarafından fethedildikten sonra cami olarak kullanılan mabetlerin bir kısmı da Cumhuriyet Döneminde müze olarak hizmet vermiş olup bu durumda olanlar çalışmanın akışında belirtilmiştir. İlk yapıldıkları dönemdeki planı, genel mimarisi hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Tezyinatları detaylı bir şekilde incelenen mabetlerin günümüzde nasıl bir durumda olduğu, özgünlüğünden ne kadar uzaklaşıp uzaklaşmadığı görsellerle de desteklenmek suretiyle anlatılmıştır.

Ele alınan mabetler sonuç bölümünde tez konusuna uygun olarak değerlendirilmiş, hazırlanan tablolar ile toplu bir şekilde camilerin benzerlik ve farklılıkları gösterilmiştir. Tüm bu verilerden yola çıkarak camilerin geçirdiği süreçlerde fiziksel yapısında meydana gelen bölümler, herhangi bir değişikliğe uğramayan kısımlar ya da günümüze kadar ulaşamayan yerler ve tezyinatlar hakkında mukayeseli açıklamalar yapılmıştır.

Ayasofya Camilerine tarihte ve günümüzde yapılan müdahaleler, yapıya verdiği olumlu, olumsuz katkılar mabedin orijinalliğine verdiği zararlar ve faydalar bağlamında izah edilirken bütün Ayasofya Camileri ile ilgili derli toplu bir çalışma içeren bu tezin alandaki bu eksikliği gidermesi umuduyla alana katkı sağlaması ve kaynak teşkil etmesi amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HRİSTİYANLIK VE MÜSLÜMANLIKTA MABET - İBADET İLİŞKİSİ

İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan din, insanın yaratılışı gereği ihtiyaç duyulan bir olgudur. Din kelimesinin Arapça ‘deyn’ kökünden gelen mastar veya isim olduğu din âlimlerince kabul edilir. Kelime anlam olarak; hüküm, itaat, saygı, teslimiyet, ibadet, hesap, ödüllendirme, kanun, ceza, hizmet, yol, mezhep, adet gibi anlamlar ihtiva etmektedir. Din diğer dillerde de benzer anlamları içeren ifadelerle karşılık gelen kelimelerle tanımlanmıştır. Örneğin İbranice’ de kanun, hüküm anlamına gelen ‘dat’ kelimesi, batı dillerinde saygı, titizlik gibi anlamlara gelen ‘religion’ kelimesi din kavramını ifade etmek için kullanılmaktadır¹.

İnsanın hem yaratıcısı ile hem de yaşadığı çevre ile ilişkilerini düzenleyen dinin inanç ve ibadet olmak üzere iki boyutu vardır. Yaratıcıya karşı olan saygısından dolayı onun emir ve yasaklarını yerine getirmek için yapılan bütün davranışlar, sorumluluklar ve o dinin gereği olarak tatbik edilen eylemlere ibadet denmektedir. Aslında ibadetler inanca bağlı olarak ortaya çıkan ve kabul edilen uygulamalardır. Hemen hemen her toplumda insanların bireysel ya da toplu olarak yaptığı ibadetler olduğu gibi bazı ibadetleri de yapabilmek için özel mekânlara ihtiyaç duyulmaktadır². Söz konusu mekânlar için kullanılan ve Arapça ibadet sözcüğünden türetilen mabet kelimesi “ibadet edilen yer, ibadete ayrılmış bina, ibadethane” gibi anlamlara gelmektedir³.

Dinlerin kutsal metinleri tarafından belirlenen inanç ve ibadet anlayışları yaşadıkları tarihsel ve sosyal süreçle de ilişkilidir. Dolayısıyla mabet anlayışları da söz konusu süreçlerden geçerek şekillenmiştir. Dünya üzerindeki bütün dinlerde bulunan mabetler için geçerli olan bu duruma göre herhangi bir dine ait mabet algısını anlayabilmek için öncelikle bu süreçlerin bilinmesi gerekmektedir⁴. Bu sebeple çalışmanın konusu gereği İslamiyet ve Hristiyanlık dinlerine ait ibadetler ile ilgili kısaca bilgiler verildikten sonra her iki dinin mabet-ibadet ilişkisi incelenecektir.

¹ Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* C. IX, TDV Yayınları, Ankara 1994.ss. 312-320.

² İsmet Eşmeli; “Dinlerde Mabet-İbadet İlişkisi (Yahudilik Örneği)”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. VI, S. 11, 2019 ss. 29.

³ Ahmet Güç, “Mabet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* TDV Yayınları, C. XXVII, Ankara, 2003.ss. 276-280.

⁴ Eşmeli, *a.g.e.*, s. 30.

1. HRİSTİYANLIKTA MABET-İBADET OLGUSU

Ayasofya Camilerinin ilk inşa edildiği, mabet olarak ilk kullanılmaya başlandığı dönem Hristiyanlık dininin hâkim olduğu döneme tekâbül ettiğinden önce Hristiyanlık dini, ibadetleri ve mabetleri hakkında bilgiler verilecektir.

1.1. HRİSTİYANLIKTA İBADET

Günümüzde yaklaşık 2 milyar mensubu bulunan Hristiyanlık sayı bakımından dünyanın en büyük dinidir. İncillerde dolaylı olarak anlatıldığına göre Filistinli bir Yahudi olan Hz. İsa'nın tebliğ ettiği din tek Tanrılı bir inanç sistemine sahiptir. Daha sonraları Hristiyanlık adıyla anılacak olan dini öğretiyi tebliğ etmeye yaklaşık olarak otuz yaşlarında başlayan Hz. İsa üç yıl boyunca insanlara bu öğretilerini tebliğ etmiştir⁵. Yahudilerin baskısı sonucu otuz üç yaşlarında iken Romalı yetkililerce idama mahkûm edilmiştir⁶. Başlangıçta müstakil bir din olarak değil de daha çok Yahudiliğin devamı niteliğinde olan bu inanış sonraları tarihsel süreç içerisinde şekillenerek ve değişerek bugünkü haline ulaşmıştır. Bu dine mensup olanlara Yunanca “mesih yanlısı” anlamına gelen “christianos” sözcüğünden uyarlanan Hristiyan kelimesi kullanılmaktadır. Günümüzde Hristiyanlık Katolik, Ortodoks ve Protestan olmak üzere üç büyük mezhep ve onlardan daha küçük birçok mezhepten oluşmaktadır. Hz. İsa hayatta iken tebliğ ettiği inanç esasları daha sonraları büyük bir değişime uğramıştır⁷. Bunun sebebi ise Hz. İsa'nın bugün İncil olarak bildiğimiz kutsal kitabı yazılı olarak bırakmamış olması, İncil'in daha sonraları İsa (a.s.)'yı tanıyan onun vaazlarını dinleyen ya da onu tanıyanları tanıyan kişiler tarafından yazılmış olmasıdır denilebilir⁸.

Hristiyanlığın doğduğu zamanlarda ibadetler ve ibadet edilen mekânlarla ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Öyle ki somut olarak ulaşılan ilk tarihi veriler II. yüzyıla karşılık gelmektedir. Bu yüzyıldan önceki bilgilere ise Yeni Ahit'te dolaylı olarak ulaşılmaktadır. Resullerin İşleri'ndeki (2/46) ifadeden hareketle Hristiyanlıkta ilk *ibadetler ve yapılış* biçimleri Yahudi geleneğine çok benzemektedir⁹.

⁵ Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* C.XVII TDV Yayınları Ankara 1998, ss. 348-383.

⁶ Yuhanna, 19/15.

⁷ Demirci, *a.g.e.*, ss. 348-383.

⁸ Christian W Troll, "Tarihî Bir Olay Olarak Hristiyanlık", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. S.3, Aralık 1999, ss. 257-274.

⁹ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık - TDV İslâm Ansiklopedisi", www.islamansiklopedisi.org, (Erişim Tarihi:10.01.2022).

Hristiyanlıkta ibadet Tanrı için yapılır dolayısıyla tek kaynağı Tanrıdır. İbadetin amacı Tanrıya yönelmek ve Kutsal Ruhun öncülüğünde Tanrının iradesinde birleşmektir. Hristiyan inancına göre ibadetler Tanrının sırrıdır. Bu sır ise Tanrıya ulaşmaktır. Bu yönüyle bakıldığında ibadetler hayatı değiştirici ve düzenleyici olmalıdır. Hristiyanlara göre Tanrıyı tanımanın O'na varmanın yolu dua etmekten geçmektedir. Duaları, merkezinde İsa olmak üzere Tanrı (baba) ve Kutsal Ruh üçlüsü etrafında şekillenmiştir. İbadetler genellikle kilise denilen kutsal mekânlarda papaz nezaretinde cemaatle yapılır. Bireysel olarak yapılan ibadetlerde bulunmaktadır. İbadete davet için çan kullanılır¹⁰.

Hristiyan inancına göre ibadet üç ana başlık altında toplanır. İlki “*Divinum Officium*” denilen Türkçe karşılığı “Tanrısal vazife” olan günlük ibadetlerdir. Hristiyanlığın ilk zamanlarında günde yedi kez yapılan bu ibadet 1970 yılında yayınlanan “*Laudis Canticum*” isimli genelge ile sabah ve akşam ibadetleri ile günlük okuma programları şeklinde düzenlenmiştir. Günlük ibadetler dua ve ilahilerden oluşmaktadır¹¹.

İkinci olarak haftalık yapılan “*Missa*” ayini vardır. Bu ayinde inananlar pazar günleri kilisede toplanarak ve kutsal kitaptan parçalar okuyarak İsa'nın yeniden dirilişini kutlarlar. Evharistiya (ekmek-şarap) Ayini¹² de bu ayinin içerisinde icra edilir¹³.

Üçüncü sırada ise yıllık ibadetler adı ile anılan birtakım ibadetler bulunmaktadır. Bu ibadetler genellikle bayram şeklinde yapılan kutlamaları kapsamaktadır. Hristiyan mezheplerinin çoğunun kabul ettiği iki bayram vardır. Bunlardan ilki Noel (Christmas), Hz. İsa'nın doğum günü kutlamalarını ifade eder. Katolik, Ortodoks ve Protestanların 25 Aralık'ta kutladığı Noel, Ermeniler tarafından 6 Ocak'ta kutlanmaktadır. Hem kilisede hem de evde kutlanan bu bayramda eski Avrupa pagan kültürünün etkisi görülmektedir. Kilisede toplu halde yapılan kutlamalarda kutsal kitaptan bölümler okunur ve Evharistiya Ayini yapılır. Evlerde yapılan kutlamalarda ise Kelt ve Tötonlara ait ebedi hayatı simgeleyen çam ağacına hediyeler asmak, eski bir İskandinav geleneği olan “yule kütüğü” denilen odunları yakmak önemli ritüellerdir. Ayrıca IV. yüzyılda Anadolu'da yaşadığına inanılan Aziz Nicholas ile ilişkilendirilen Noel Baba imajı da bu kutlamalarda

¹⁰ Ankara Üniversitesi; “Hristiyanlığın Temel Özellikleri”, .<https://acikders.ankara.edu.tr>, (Erişim Tarihi:10.01.2022).

¹¹ Musa Osman Karatosun, “Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. XIX S. 2, Aralık 2019 ss. 646-659.

¹² Evharistiya Ayini: Hz. İsa ve havarilerinin yediği son akşam yemeğinde orada bulunanlara bir parça ekmek ve şarap vermesi, ekmeğin kendi bedeni, şarabın da kanı olduğunu söylediği İncil’de anlatılır. Evharistiya Ayini de günümüzde bu olayı anmak maksadıyla yapılan bir ayindir (Mehmet Aydın, “Hristiyanlık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, ss. 348-353).

¹³ Aydın, *a.g.e.*, ss. 348-353.

etkin bir biçimde kullanılmaktadır. İkinci bayramları ise Paskalya diye tabir edilen Hz. İsa'nın öldükten sonra yeniden dirilişini anmak için yapılan kutlamalardır. Önceleri Yahudi Paskalyası ile aynı tarihte (14 Nisan) kutlanan Paskalya daha sonraları İznik Konsili'nde alınan karar doğrultusunda bahar ekinoksunu takip eden ilk dolunaydan sonra gelen ilk pazar gününde kutlanmaya başlamıştır. Paskalyada en önemli sembol yumurtadır. Yumurtanın kabuğunun kırılması mezardan çıkan Hz. İsa'yı simgeleştirirken yeni bir hayatın başlayışını da anlatır. İnsanların birbirlerini ziyaret ederek boyalı yumurtalar hediye etmesi ve özel yemekler hazırlaması bayramın önemli geleneklerindendir. Bunların dışında Epifani denilen, Hz. İsa'nın Gentilelere görünmesi ve Ürdün Nehri'nde İlahlığı neticesi vaftiz olmasını sembolize eden ve 6 Ocak'ta kutlanan bir bayram daha bulunmaktadır. Ayrıca bu bayramlar dışında kiliselerin kendilerine göre belirledikleri dolayısıyla mezheplerce farklılıklar gösteren bazı kutsal günler de bulunmaktadır. Bunlar Hz. İsa'nın göğe yükselmesi (Paskalya'dan sonraki beşinci perşembe), haçın bulunuşu (3 Mayıs), Hz. Yahya (24 Haziran), İsa'nın şekil değiştirmesi (6 Ağustos), haç yortusu (14 Eylül) gibi isimlerle anılan kutsal günlerdir¹⁴.

Hristiyanlıkta bu ibadetlerin dışında oruç ve hac ibadeti de bulunmaktadır. Oruç ibadeti ilk başlarda çok katı kurallar içerirken zamanla değişerek günümüzde sadece bazı yiyecek ve içeceklerden belirli sürelerde tüketmemek şeklinde yapılmaktadır. Hac ise Kudüs ve çevresi ile azizlerin, şehitlerin, Hz. Meryem'le ilgili mekânların belirli zamanlarda ziyaret edilmesiyle gerçekleştirilen bir ibadet şeklidir¹⁵.

1.2. HRİSTİYANLIKTA MABETLER

Hristiyanların büyük bir çoğunluğu ibadet etmek için Türkçede kilise olarak tabir edilen mimari mekânları kullanmaktadır. Kilise Yeni Ahit'te ekklesia olarak geçer. İbranice Kahal (sinagog) kelimesinin karşılığı olan Grekçe kökenli bu kelimenin esasen iki anlamı vardır. Bunlardan ilki dini topluluk ve mabet anlamlarında; Yeni Ahit'te, Resullerin İşleri (11/26), Korintoslulara Birinci mektup (11/18; 14/4, 5, 19, 28, 34, 35), Romalılara Mektup (16/5; 12/5), Koloselilere Mektup, (4/15) bölümlerinde kullanılmıştır. Bu tanıma göre kilise Hristiyan Dini'ne inanan insanların oluşturduğu cemaati ve mabedi belirtmektedir. İkinci anlamı ise Hristiyan geleneğinin tamamını içeren daha genel bir ifadedir¹⁶. Bunun haricinde şapel denilen ibadethaneleri de

¹⁴ Aydın, *a.g.e*, s. 351.

¹⁵ Aydın, *a.g.e*, s. 351.

¹⁶ Aydın, *a.g.e*, s. 348.

bulunmaktadır. Şapeller şato, hapishane gibi büyük binaların içinde yer alan yerel ve kiliseye göre daha küçük olan mabetlerdir. Büyük kiliselerde kilise içerisinde bulunan özel ibadet mekânına da şapel denir. Normal bir kiliseden daha büyük, birkaç cemaatin bir arada bulunduğu bölgelerde pek çok çalışanı bulunan kiliselere ise katedral denir¹⁷.

Hristiyanlar ibadet için ilk başlarda sinagoga gidiyorlardı. Fakat Hz. İsa'nın semaya urûcu ve akabinde meydana gelen olaylar neticesinde Hristiyanlar gruplar halinde başka mekânlarda toplanmaya başladılar. 80 yıllarında da Yahudiler Hristiyanların sinagoglara girmemesi yönünde karar aldılar. Önceleri ibadet mekânı olarak evlerde toplanan Hristiyanlar daha sonraları günümüzde de var olan kilise denilen mabetleri inşa etmeye başladılar. Tarihsel verilere göre ilk kiliseye Suriye'de III. yüzyılın ilk yarısında Dura Europos'ta rastlanılmıştır¹⁸.

Mimariyi önemli ölçüde etkileyen Hristiyan sanatı Doğu sanatı ile hem tarz hem de manevi nitelik bakımından mukayese edildiğinde bir takım farklılıklar gözlemlenir. Doğu mimarisinde ortaya çıkan orijinal tarz ve üslup birbirinin devamı niteliğinde olmuş, bu minval üzerine de değişerek gelişmiştir. Bu durumun aksine antik dönemin sanat mirasını tam olarak terk edemeyen Hristiyan mimarisi, manevi bilincin zayıfladığı Rönesans gibi zamanlarda ise gelenekten tam olarak bir kopuş yaşamıştır. Bu sebeple denilebilir ki Hristiyan sanatının özelliklerini yansıtan en önemli yapılardan olan kiliselerde de bir özgünlük bulunmamaktadır. Doğuda kutsal modeller sanatın, mimarinin gelişmesine ilham olurken Hristiyan dünyasında bu durum kutsal olan sanatla beraber dünyevî unsurları da kullanan bir dini sanat olarak kendine yer bulmuştur¹⁹. Bu bilgiler ışığında denilebilir ki mimari bir eser olarak ilk ortaya çıkan kiliseler putperest bir inanca sahip olan Romalıların bazilikalarından etkilenilerek yapılmıştır. 313 yılında yayımlanan Milan Fermanı ile açıktan ibadet etme özgürlüğüne kavuşan Hristiyanlar bu tarihten sonra pek çok kilise inşa etmişlerdir. Batı kiliselerinde uzun bazilika tipi uygulanırken doğu kiliselerinde ise merkezi planlı kubbeli bazilika tipi kullanılmıştır. Bunların dışında merkezi plan ve Yunan Haçı Planı da denilen planlarla yapılan kiliseler de bulunmaktadır. Zemin planı açısından genellikle bazilika planı kullanılmaya devam edilen kiliselerde zaman içerisinde iç ve dış planlarında bir hayli değişiklik olmuştur. Hristiyanlığın üç büyük mezhebinde de kiliselere farklı farklı anlamlar yüklenmiş bunların da etkisiyle

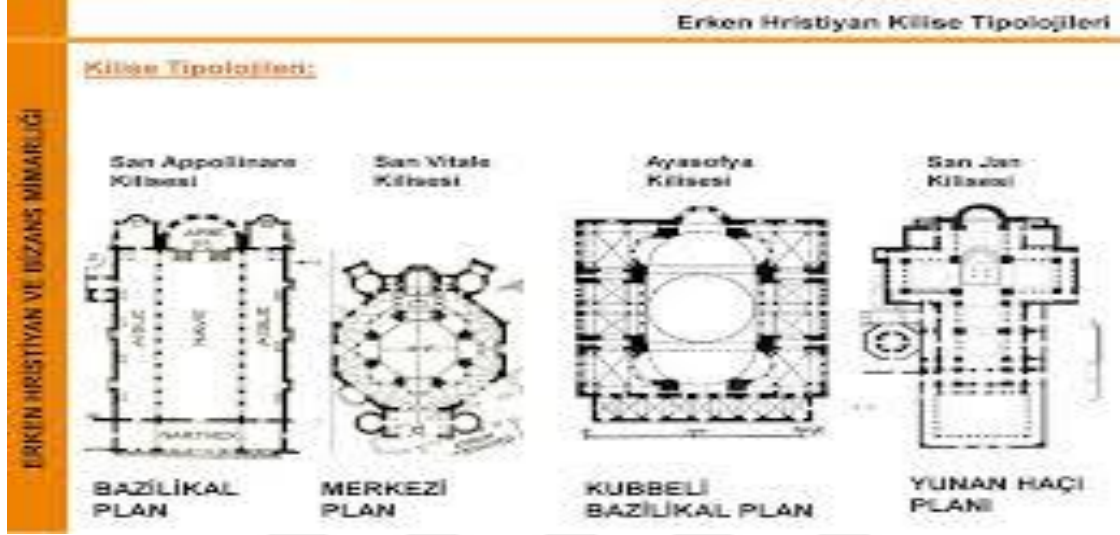
¹⁷ Güç, *a.g.e.*, ss. 276-280.

¹⁸ Aydın, *a.g.e.*, s. 351.

¹⁹ Titus Burckhardt, *Doğuda ve Batıda İslam Sanatı*, Çev: Tahir Uluç, İnsan Yayınları, İstanbul 2019 ss. 51-52.

fiziksel anlamda oluşan çeşitlilik artmıştır. Bu mezheplerden birisi olan Protestanlıkta inananların toplu olarak bulunduğu her yer kilise olarak tanımlanırken, diğer mezheplerde durum farklıdır²⁰. Onlara göre kilise binasının kendisi İsa'nın bedenini dolayısıyla da Tanrı'nın bedenini temsil etmektedir²¹.

Şekil 1: Erken Dönem Kilise Planları

Kaynak: Kaya, 2016.

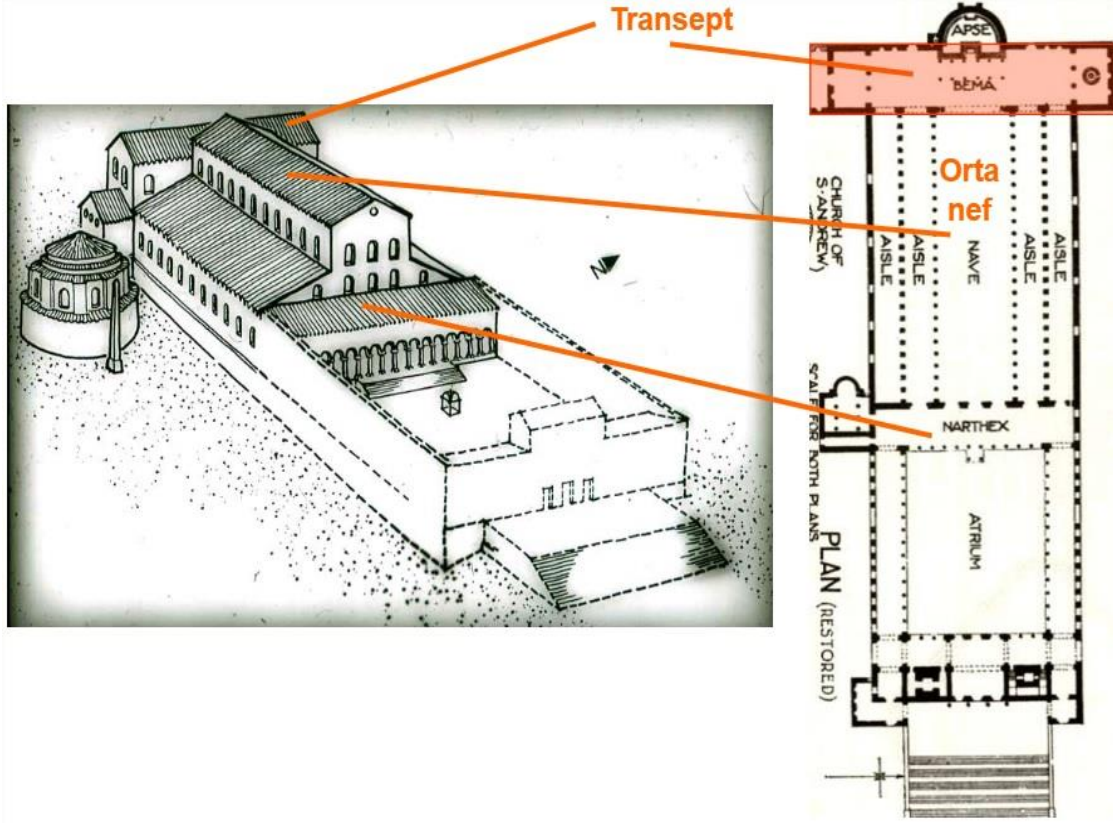
Kiliselerde ibadet için düzenlenmiş üç ana bölüm bulunmaktadır. Bu ana bölümlerden ilki, ana mekâna girişi sağlayan narteks (son cemaat yeri, giriş sahnı) bölümüdür. İkincisi, ibadetin yapıldığı ana mekân olan naos (navos, nave, nef) adı verilen kısımdır. Üçüncü ana bölüm ise mabedin doğu kısmında bulunan ibadet edenlerin yöneldiği apsis adı verilen bölümdür. Bu bölüm sadece din adamları içindir. Ana binadan iki kapılı bir duvar (Süryaniler ve Keldaniler) ile ya da ağaç bir parmaklıkla veya üç kapılı mermer ile veya mermer sütunlarla (Bizanslılar ve Kıptiler) ayrılmıştır. Yarım daire şeklinde inşa edilen apsislerin üzeri yarım kubbe ile örtülmüştür. Apsisin bu şekilde yapılmasının amacı onun hem ana mekâna bağlı ama ana mekândan farklı bir bölüm olduğunu vurgulamak içindir. Çünkü apsis kilisenin en kutsal bölümüdür. Ayrıca zemin olarak da diğer bölümlerden daha yüksek bir zemine sahiptir. Apsiste kürsüler (psikopos

²⁰ Mehmet Aydın, "Mabet-İbadet" TDV İslâm Ansiklopedisi, C.XVII, TDV Yayınları, İstanbul 1998 ,ss. 348-353.

²¹ Burckhardt, *a.g.e.*, s. 52 .

kürsüsü ve kutsal kitap okunan kürsü), rahip sıraları, ortasında sunak, sunağın sağında vaftiz yapılan alan, solunda ise diakonikon odaları bulunmaktadır²².

Şekil 2: Kilisenin Bölümleri

Kaynak: Kaya, 2016.

Kiliselerde yapılan ibadetler günlük ibadetler ve haftalık ibadetlerdir. Bunların dışında vaftiz (Hristiyanlığa giriş için ve yeni doğan bebekler için suya daldırılıp çıkarılma şeklinde yapılan, bu şekilde günahlardan temizlendiğine inanılan bir ayin) , kuvvetlendirme (kişinin imanını güçlendirmek amacıyla Rahibin ya da başka görevli din adamının dua etmesi alnına haç çıkarması ve kutsal yağ sürmesi şeklinde yapılan ayin), tövbe (işlediği hatalardan dolayı kilisede yapılan bağışlanma ayini), Evharistiya (Hz. İsa ve havarilerinin birlikte yediği son akşam yemeğini anmak maksadıyla yapılan ayin), Ruhbanlık (din adamlarının görevlendirilmesi esnasında yapılan ayin), hasta yağlanması (bir inanan hastalandığında din adamı tarafından dua edilip yağ sürülmesi ve

²² Aydın, a.g.e., ss. 11-14.

şifa istenmesi şeklinde yapılan ayin) gibi sakramentler ile nikah törenleri de kilisede yapılır²³.

2. MÜSLÜMANLIKTA MABET-İBADET OLGUSU

Ayasofya Camileri önceleri Hristiyanlar için yapılmış mabetler olsa da günümüzde Müslümanların ibadethaneleri olarak kullanılmaktadır. Araştırmaya konu olan bu camileri ve işlevlerini daha iyi kavrayabilmek için İslamiyet ve İslamiyet'te yapılan ibadetler hakkında da bilgi sahibi olmak isabetli olacaktır.

2.1. MÜSLÜMANLIKTA İBADET

İlahi dinlerin sonuncusu olan İslamiyet Arap Yarımadası'nda doğmuş ve kısa zaman içerisinde büyük bir coğrafyada kendine yer bulmuştur. Adımı, sözlük anlamı "kurtuluşa ulaşmak, teslim olmak, teslim etmek, boyun eğmek, barış yapmak" gibi anlamlara gelen "selm (silm)" kökünden türetilen İslâm kelimesinden alan bu dine inanan kişilere Müslüman denilmektedir²⁴. Günümüzde son yapılan araştırmalara göre dünya üzerinde geniş bir coğrafyada 1,57 milyon Müslüman yaşamaktadır²⁵.

Vahiy yoluyla peygamber olduğu kendisine bildirilen Hz. Muhammed 610 yılında tebliğ görevine başlamıştır. Üç yıl kadar gizli yapılan tebliğ görevi daha sonraları açıktan davet şeklinde devam etmiştir. Yaklaşık on yıl Mekke'de, 12 yıl da Medine'de İslam Dini'ni tebliğ vazifesini ifa eden Hz. Muhammed 632 yılında Medine'de vefat etmiştir²⁶.

Müslümanların kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'dir. Bu kitap Hz. Muhammed'e peygamberlik görevi verildikten vefatına kadar olan 23 yıllık bir süre zarfında parça parça indirilmiş ve herhangi bir tahribata uğramadan günümüze kadar gelmiştir.

İslamiyet'te ibadet önemli bir kavramdır. Nitekim dinin esasını oluşturan inanç esaslarından sonra ikinci sırada gelmektedir. Dolayısıyla Müslümanlar ibadethanelerine de ayrı bir önem vermişlerdir. İbadetler günlük yapılanlar, haftalık yapılanlar ve yılın belirli zamanlarında yapılanlar şeklindedir. Bunun dışında zamana ve mekâna bağlı kalınmadan yapılan dua gibi ibadetler de bulunmaktadır. Günlük ibadetlerin en önemlisi namazdır. Günde beş vakit kılınan namaz akıllı ve ergenlik çağına gelmiş olan her

²³ Aydın, a.g.e.,ss. 11-14.

²⁴ Mustafa Sinanoğlu, "İslam" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2001, ss. 1-2.

²⁵ Luis Lugo, "A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population", *Mapping the Global Muslim Population*, Washington, Ekim 2009 ss. 1.

²⁶ Salih Suruç, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı-1*, 386. Baskı, Nesil Yayınları, İstanbul 2013, s. 193.

Müslüman için yapılması kesin şekilde istenen yani farz olan bir ibadettir. Günün belirli saatlerinde Müslümanlar için kutsal bir mekân olan Kâbe' ye doğru yönelerek yapılan namaz ibadeti evde ve ibadethanelerde yapılabilir. Bunun dışında Müslümanların dua, zikir, Kur'an-ı Kerim okumak gibi çeşitli günlük ibadetleri bulunmaktadır²⁷.

Haftalık ibadet olarak da cuma günleri öğle namazı ile eda edilen Cuma Namazı vardır. Bu namaz cemaatle kılınan bir namazdır. Bu yüzden genellikle ibadethanelerde kılınır. Farz namazların dışında vacip ve nafil namazlar da bulunmaktadır²⁸.

Müslümanlıkta yılın belirli günlerinde yapılan ibadetler de bulunmaktadır. Bunların başında oruç ibadeti gelir. Oruç, tanyerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar geçen süre içerisinde bir şey yiyip içmemek ve cinsî münasebetten uzak durmak şeklinde uygulanan bir ibadettir. Müslümanların, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği tarihi sıfır kabul ederek hazırladıkları, ayın hareketlerine uygun olarak oluşturulan Hicrî Takvime göre Ramazan ayında yirmi dokuz ya da otuz gün tutulan ramazan orucu her akıllı ve yetişkin Müslümana farzdır. Bu ayın sonunda kutlanan bayrama da Ramazan Bayramı denir. Ramazan Bayramı'nın dışında Müslümanlar yine hicri takvimin bir ayı olan Zilhicce ayının onuncu gününden itibaren dört gün boyunca Kurban Bayramı'nı kutlarlar. Gücü yeten herkesin Allah'a çeşitli hayvanları (deve, inek, koyun vb.) kurban etmesi esasına dayanan bu ibadet Müslümanlarca bayram olarak kutlanır. İslam Dini'ne ait bir diğer ibadette Hac ibadetidir. Zilhicce ayının ilk on gününde Müslümanlar için kutsal sayılan Kâbe'yi ziyaret ederek bir takım uygulamaları yerine getirmek şeklinde yapılan bir ibadettir. Ayrıca Müslümanlar arasında geleneksel olarak kutlanan kandil günleri de bulunmaktadır. Belirli zamanlarda kutlanan kandil günlerinde Müslümanlar çeşitli ibadetlerin yanı sıra aralarında ikram ve yardımlaşma ile bu günleri ifa ederler. Bu kandil günleri; Regaib Kandili (Recep ayının ilk cuma gecesi), Miraç Kandili (Recep ayının 27. gecesi), Berat Kandili (Şaban ayının 15. gecesi), Mevlid Kandili (Rebiülevvel ayının 12. günü) şeklindedir. Bunların dışında Ramazan ayının 27. gecesine tekabül eden Kadir Gecesi ile Muharrem ayının 10. günü de Müslümanlar arasında kutsal kabul edilen, manevi değeri olan günlerdir²⁹.

²⁷ Lütfi Şentürk- Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 65.

²⁸ Şentürk-Yazıcı, *a.g.e.*, s. 170.

²⁹ Hüseyin Certel, Dini Hayatta İbadetin Yeri, Dini Araştırmalar Dergisi, C.II, S. 4, Mayıs-Ağustos 1999, ss. 209-222.

İslamiyet'te zaman ve mekân sınırlaması olmayan ibadetler de bulunmaktadır. Mal ile yapılan bu ibadetler zekât ve sadakadır. Zekât ibadetini yapabilmek için belirli bir birikime ulaşmış olmanın şart koşulduğu bu ibadet ile Müslümanlar arasındaki gelir adaletsizliğinin önlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu ibadet sosyal bağları da güçlendirmektedir. Yine aynı amaçla verilen sadakada ise herhangi bir mal ya da para ile ilişkili bir kural yoktur. Gücü yeten her Müslüman imkânları ölçüsünde elinden geldiği yardımı, ihtiyacı olan Müslüman kardeşine yapması esasına dayanır³⁰.

2.2. MÜSLÜMANLIKTAKİ İBADETLER

Müslümanların ibadet etmesi için yapılan mimarî mekânlara cami ve mescit denir. Müslümanlar arasında önceleri ibadet edilen bütün mekânlar için mescit kelimesi kullanılmaktaydı. Cami kelimesi cemaati toplayan mescit (el-mescidü'l-câmi) tamlamasının kısaltılmış hali olarak vakit namazlarının yanı sıra cuma namazlarının da kılındığı daha büyük yerler için kullanılıyordu. O yüzden “cami” kelimesine Kur'an-ı Kerim'de, hadislerde ve ilk dönem tarihi kaynaklarda rastlanılmaz. X. yüzyılın başlarından itibaren görülen “cami” kelimesi esasen Osmanlı Dönemi'nde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır³¹.

Mescit (çoğulu mesacid) Arapça bir kelimedir ve alını tevazu ile yere koymak, eğilmek anlamlarına gelen sücud kelimesinden türetilen secde edilen yer anlamına gelmektedir. Yapılan araştırmalarda daha önceki zamanlarda Arapçanın tabi olduğu Sami kökenli dillerde de mabetler için mescit kelimesinin kullanıldığı görülmektedir³². Müslümanlar Hz. Muhammed (S.A.V)'in “Yeryüzü bana-teyemmüm için-temiz ve mescid kılındı” hadisine istinaden ibadet yapılabilen her yeri mescit olarak nitelendirir³³.

Cami kelimesi ise toplayan bir araya getiren anlamına gelmektedir. Arapça “cem” kelimesinden türetilmiştir. Müslümanlar ayrıca Hz. Muhammed zamanında bayram ve cenaze namazlarının kılındığı yere³⁴, namaz kılınan yer anlamına gelen musalla adını ve yol kenarlarındaki üstü açık mescitlere de namazgâh adını kullanmışlardır. İslam Dini'nde ilk mescitler Suudi Arabistan sınırları içinde olan Kâbe ile, Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'dır. Müslümanların Medine'ye hicretinden sonra orada inşa edilen

³⁰ Certel, *a.g.m.*, ss. 209-222.

³¹ Güç, *a.g.e.*, ss. 276-280.

³² Nebi Bozkurt, Ahmet Önkâl, “Cami - Tdv İslâm Ansiklopedisi”, www.islamansiklopedisi.org (Erişim Tarihi: 03 Şubat 2022).

³³ Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*. Çev: Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 81.

³⁴ Bozkurt- Önkâl, *a.g.e.*, ss. 45-56.

Mescid-i Nebevi ile bu üç mekân tarihsel süreç içerisinde hep en kutsal mekânlar olarak kabul edilmiştir³⁵. Günümüzde büyük ibadet mekânları için cami kelimesi kullanılırken daha küçük ibadethaneler için de mescit kelimesi kullanılmaktadır.

Hiz. Muhammed zamanında Mekke döneminde Müslümanlar namazlarını Kâbe’de kılmaya başlamışlardı. Daha sonra oluşan Mekkeli müşriklerin baskısı ile Kâbe’de namaz için izin verilmeyince özel mescitler yapılmaya başlandı. İlki Ammar b. Yasir tarafından, ikincisi ise Hiz. Ebubekir tarafından yapılan mescitler Medine’ye hicret edilene kadar ibadet maksadıyla kullanılmıştır. Gerek Mekkeli müşriklerin baskısı gerekse Müslümanların sayıca az olması sebebiyle Mekke’de çok fazla mescit inşa edilememiştir. Bu sebeple hicret ederken (Kuba Mescidi) ve Medine’ye vardktan sonra ilk iş olarak mescit yapımına başlanması da ibadethaneye duyulan ihtiyacın önemini göstermektedir³⁶.

Medine’de ilk yapılan mescit Hiz. Muhammed’in yaptırdığı ve yapımında bizzat kendinin de bulunduğu Mescid-i Nebevi’dir. Yapısal anlamda daha sonra yapılan cami ve mescitlere örnek teşkil etmiştir. İslam’ın ilk yıllarında mescit sayısı oldukça fazladır. Çünkü Hiz. Muhammed (s.a.v) ‘in “*Kim Allah rızasını umarak bir mescid yaparsa, Allah da ona cennette bir köşk bina eder*”(Müslim, Mesâcid 4; Buhari, Salât 71) hadisi Müslümanları mescit yapımına teşvik etmiştir. Öyle ki Hiz. Muhammed zamanında Medine içinde 20, diğer yerlerde de 40 kadar mescit yapılmıştır. İlk dönem inşa edilen mescitler kerpiç duvarları olan, üzerleri hurma dallarıyla örölü, sade ve basit bir şekilde yapılmış herhangi bir mimari özelliği bulunmayan yapılardır denilebilir. Daha sonraki yıllarda ise İslam’ın hızla yayılması ve fethedilen yerlerin coğrafi şartlarına göre yapılan, bölgeye göre farklı inşa teknikleri kullanılan mescit ve camilerin sayısının artması ile farklı büyüklükte ve mimari tarzda eserler ortaya çıkmıştır. Ayrıca fethedilen topraklarda bulunan farklı dinlere ait ibadethanelerin de “kılıç hakkı” olarak camiye çevrilmesi ile camiler mimari anlamda zenginleşmişlerdir.³⁷

Camiler mimari açıdan zamana ve mekâna bağılı olarak pek çok değişim ve gelişim göstermiştir. Fakat genel olarak bir camide bulunması gereken ögeler hep aynı kalmıştır. Günümüzde dünya üzerinde bulunan camiler bu temel ögeler etrafında şekillenmiş ve gelişmiştir. Bu ögeler dış tarafta avlu, şadırvan, minare, son cemaat yeri

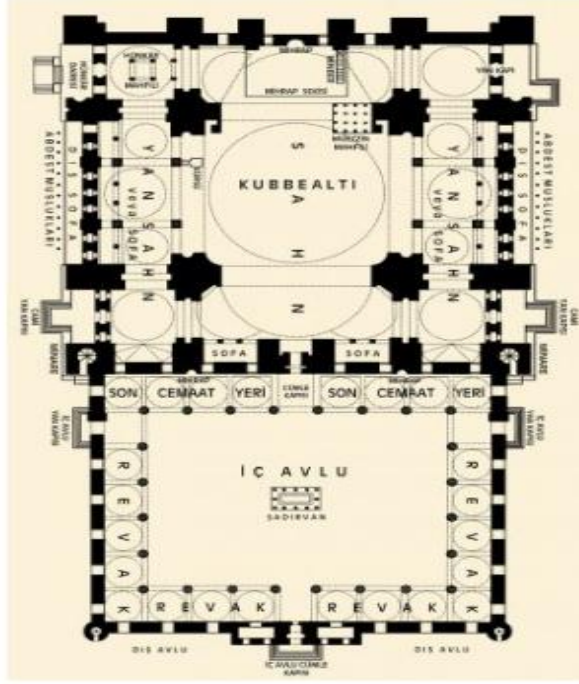
³⁵ Güç, a.g.e.,ss. 276-280.

³⁶ Bozkurt-Önköl, a.g.e., ss. 45-56.

³⁷ Ahmet Akın, “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2016/1, C. 15, S. 29, Çorum 2016, ss. 179-211.

şeklinde iken iç tarafta kubbe, mihrap, minber, harim (sahn), müezzin mahfili ve vaaz kürsüsü şeklindedir.

Şekil 3: Klasik Osmanlı Dönemi Caminin Bölümleri

Kaynak: Önkal, 1991.

Camilerde tezyinat kiliselere nazaran farklılıklar göstermektedir. İslam’da ibadethanelerde bitkiler dışında kalan diğer canlıların (insan ve hayvanların) tasvirine izin verilmez. Bu konuyu Titus Burckhardt *Doğuda ve Batıda Kutsal Sanat* isimli eserinde şöyle açıklar: “Camilerde tasvirlerin bulunmayışının iki amacı vardır. Birisi olumsuz amaçtır, yani kendisini Tanrı’nın Varlığına -görünmez Varlığına- karşı diken bir ‘varlığı’ ortadan kaldırma amacıdır. Burada söz konusu ikinci varlık, bütün semboller eksik olduğundan dolayı, bir hata kaynağı da olabilir. İkinci ve olumlu amaç ise Tanrı’nın aşkını tasdik etmektir, zira Tanrısal Öz başka hiçbir şeyle kıyaslanamaz³⁸.” Yazar, bu cümleleriyle insanın hata yapabilen bir varlık olduğundan ve bu sebepten dolayı da Tanrı’nın karşısında bir benlik olarak bulunamayacağını anlatır. Dolayısıyla bunu olumsuz bir amaç olarak belirtir. Titus Burckhardt’ a göre diğer amaç ise olumlu bir amaç olup aşkın varlık olan Tanrı’nın bu özelliğini doğrulamaktır.

İslam kültür ve medeniyetinin en önemli parçası olan camiler ibadet mekânı olmasının yanında sosyal ve kültürel mekân işlevine de sahiptir. Bu sebeple de gerek

³⁸ Burckhardt, a.g.e., s. 132 .

günümüzde gerekse tarihsel süreç içerisinde cami ve mescitler Müslümanlar için çok önemli olmuştur³⁹.

³⁹ Akın, *a.g.m.*, ss. 179-211.

İKİNCİ BÖLÜM

AYASOFYA CAMİLERİ KAVRAMININ ORTAYA ÇIKMA SÜRECİ

1. AYASOFYA NEDİR

Ayasofya eski Yunancada kullanılan iki kelimenin (aya ve sofya) birleşimiyle ortaya çıkmıştır. Kutsal, ilahi anlamlarına gelen “aya” kelimesi ile bilgelik ve hikmet gibi anlamlara gelen “sofya” kelimesinin bir arada kullanılması ile ortaya çıkan kelime “kutsal bilgelik” ve “ilahi hikmet” gibi anlamlara gelmektedir. Ayasofya kiliseleri özünde “sofya” adına kurulmuş mabetlerdir. Sofya Hristiyanlıktaki Teslis (Baba, Oğul ve Kutsal Ruhtan oluşan üç unsurlu ilahlık anlayışı) inancı içerisinde bulunan ikinci unsur oğulun bir niteliği olan mistik bir kavramdır⁴⁰. Bu kavram IV. yüzyılda İsa için kullanılmıştır. Ayasofya kelimesinin bir ibadethane için ilk defa kullanılması Türkiye’de bulunan Ayasofya Camilerinin en büyüğü olan İstanbul’ daki Büyük Ayasofya Camii’nin kilise olarak yapıldığı döneme denk gelmektedir. Tarihte üç defa inşa edilen Hagia Sophia Kilisesi 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul fethetmesiyle Müslümanlar tarafından cami olarak kullanılmaya başlanmış ve isminde herhangi bir değişikliğe gidilmeden Ayasofya Camii olarak anılmıştır. Bundan sonra fethedilen yerlerde bulunan ve camiye çevrilen kiliselerin en büyüğüne Ayasofya adı verilmesinin bir gelenek haline gelmesi bu sebebe dayandırılmaktadır. Bu camilerden bazıları kilise iken de Hagia Sophia veya Sveti Sofia ismi ile bilinmekteydi. Bazılarına ise fethedildikten sonra halk tarafından Ayasofya Camii adı verilmiştir. Bunun bir diğer sebebi ise fetihten sonra camiye çevrildiğinin bilinmek istenmesi olduğu düşünülmektedir. Esasen Ayasofya kelimesi tarihi süreçte sadece ibadethaneler için kullanılmamıştır. Bunun en somut örneği günümüzde Akdeniz Bölgesi’nde Antalya ili sınırları içerisinde bulunan Susuz Dağı’nın batı kısmında denizden 1500 m yükseklikte harabeleri bulunan ilk çağdan kalma eski bir yerleşim yerinin halk tarafından Ayasofya olarak adlandırılmış ve haritalarda Ayasofi olarak belirtilmiş olmasıdır denilebilir⁴¹.

2. TÜRKİYE DIŞINDAKİ TOPRAKLARDA YAPILAN AYASOFYA İSİMLİ MABETLER

Çalışmanın konusu olan Türkiye’de bulunan Ayasofya Camileri ve tezyinatı hakkında bilgi vermeden önce konuya bütünsel anlamda hâkim olmak amacıyla dünya

⁴⁰ Semavi Eyice, “Ayasofya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* C. IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991 ss. 206-210.

⁴¹ Eyice, *a.g.e.*, ss. 206-210.

üzerinde Türkiye toprakları dışında kalan Ayasofyalarla ilgili genel bilgi vermek uygun olacaktır.

2.1. LEFKOŞA AYASOFYA CAMİİ

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin başkenti olan Lefkoşa'da bulunan cami 1192-1489 tarihleri arasında Kıbrıs'ı yöneten Lüzinyan adındaki Fransız Hanedanlığı zamanında XIV. yüzyılda inşa edilmiştir. St. Sophia Katedrali olarak bilinen ve kralların taç giyme törenlerinin yapıldığı, gotik üsluba uygun inşa edilmiş yapı, 1571 yılında Lefkoşa'nın Lala Mustafa Paşa tarafından fethedilmesinin ardından mihrap, minber ve kürsü eklenerek camiye dönüştürülmüştür. Çifte minareli yapıya 1955 yılında dönemin müftüsü tarafından, Padişah II. Selim döneminde camiye çevrildiğinden dolayı Selimiye Camii adı verilmiştir. Mabet Osmanlı Devleti zamanında adanın en büyük camii unvanını taşımaktaydı. Lefkoşa Ayasofya Camii günümüzde de cami olarak kullanılmaya devam etmektedir⁴².

Resim 1: Lefkoşa Ayasofya (Selimiye) Camii

Kaynak: Değerlier, 2017.

2.2. MAĞUSA AYASOFYA CAMİİ

Kıbrıs'ın Gazi Mağusa şehrinde bulunan mabet 1298 'de yapılmıştır. Lüzinyanlar tarafından katedral olarak inşa edilen yapı Fransız Gotik üslubunun nadir örneklerindendir. Tarz olarak Lefkoşa'da bulunan Ayasofya Camii'ne de benzeyen yapının üç tane kapısı ve düz bir çatısı bulunmaktadır. Mabet 1571 yılında camiye dönüştürülürken mihrap, minber ve bir minare eklenen yapıda kubbe bulunmamaktadır. Yapıldığı zaman Lüzinyan Krallarının Kudüs tacını giydikleri ve St. Nicola Katedrali olarak bilinen mabet camiye çevrilince Küçük Ayasofya, Mağusa Ayasofya'sı gibi

⁴² Abdullah İkinci, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 2014, s. 179.

isimlerle anılır olmuştur. Camiye çevrilirken aynı zamanda içersinde bulunan fresk ve mozaikler sıva ile kapatılmış, zemin tamamen halı ile kaplanmıştır. Mimarisi herhangi bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşan camiye, 1954 yılında dönemin müftüsü tarafından Lala Mustafa Paşa Camii adı verilmiştir. Günümüzde de cami olarak ibadete açıktır⁴³.

Resim 2: Mağusa Ayasofya (Lala Mustafa Paşa) Camii

Kaynak: Değerlier, 2017.

2.3. OHRİ AYASOFYASI

Makedonya'nın Ohri kentinde bulunan yapım tarihi tam olarak bilinmeyen mabedin Bizanslılar tarafından IX. ya da XI. yy.'da yapıldığı tahmin edilmektedir. Üç nefli bazilika planlı kilise, şehrin en büyük kilisesi olması sebebiyle Ayasofya olarak isimlendirilmiştir⁴⁴. Ohri 1385 senesinde Çandarlı Halil Paşa tarafından fethedilmiştir⁴⁵. Osmanlı Devleti zamanında mihrap, minber gibi eklemelerle camiye dönüştürülen yapı, 1912 yılında kentin Yugoslavların eline geçmesinin ardından tekrar kiliseye dönüştürülmüştür. Kiliseye dönüştürülürken Türk devrine ait tüm izler de yok edilmiştir⁴⁶.

⁴³ İkinci, *a.g.e.*, s. 180.

⁴⁴ Semavi Eyice, *a.g.e.*, ss. 220-221.

⁴⁵ İsmail H.Danişmend "Ohri'nin Fethi", *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.I, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 68.

⁴⁶ İkinci, *a.g.e.*, s. 180.

Resim 3: Ohri Ayasofyası

Kaynak: Gürdal, 2016

2.4. SOFYA AYASOFYASI

Bulgaristan'ın başkenti olan Sofya şehrinde bulunan kilise, Sveti Sophia adıyla bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Siyavuş Paşa tarafından camiye çevrilen mabet Evliya Çelebi'nin aktardığına göre yüksekçe bir yere konumlandırılmış tek minareli, çatısı kurşun kaplı bir yapıdır. 1912 Balkan Savaşlarından sonra Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması ile Hristiyan halk tarafından 1924-30 yılları arasında tekrar kiliseye çevrilmiştir⁴⁷.

Resim 4: Sofya Ayasofyası

Kaynak: Kapoutsis, 2023.

⁴⁷ İkinci, *a.g.e.*, s. 178.

2.5. SELANİK AYASOFYASI

Yunanistan'ın Selanik şehrinde bulunan kilise VI. yüzyılda inşa edilmiş orta Bizans devri mimari özelliklerini taşıyan bir eserdir. Osmanlı Devleti'nin bu toprakları fethetmesiyle uzun yıllar cami olarak hizmet vermiştir. Selanik, II. Murat tarafından 1430 yılında fethedilmiştir. Fakat fethedildikten hemen sonra camiye dönüştürülmemiştir. Bunun sebebi ise şehirde daha büyük bir kilise (Akheiropoietos Kilisesi- Cuma Camii) bulunması ve fetih politikası gereği onun camiye çevrilmesidir. Fetihten yaklaşık 155 yıl kadar sonra Kanuni Sultan Süleyman zamanında Damat İbrahim Paşa tarafından camiye çevrilmiştir. Camiye dönüştürülürken yapıya mihrap, minber, son cemaat yeri, şadırvan ve bir de minare eklenmiştir. 1912 yılında Yunanlıların Selanik'i almasından sonra tekrar kiliseye çevrilen⁴⁸ yapıda günümüzde Türk devrine ait pek bir iz kalmamıştır. Minaresi yıkılmış, mihrabı ve minberi sökülüştür.

Resim 5: Selanik Ayasofyası

Kaynak: Selçuk, 2018.

2.6. BENEŞE AYASOFYASI

Mora Yarımadası'nın en doğusundaki Monemvasia şehrinde bulunan, XII. yüzyılda Bizans İmparatoru II. Andronikos tarafından yaptırılmış Agia Sophia adıyla bilinen bir kilisedir⁴⁹. 1540 yılında Türk hâkimiyetine geçen bu şehir "Menefşe" ve "Benefşe" gibi isimlerle anılmıştır. Fetihten sonra camiye dönüştürülen Ayasofya Katedrali "Fethiye Camii" ve "Sultan Süleyman Camii" gibi isimlerle bilinmekteydi⁵⁰.

⁴⁸ Nuri Yavuz, "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", *Akademik Bakış*, C 1, S.2, 2008, s. 149.

⁴⁹ Bülent Akyay, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre Benefşe", *Türk Dünyası İncelemeleri*, C.XI, S.2, İzmir 2011, s. 144-145.

⁵⁰ Machiel Kiel, "Benefşe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* TDV Yayınları, C.V, İstanbul 1992. ss. 434-436.

1821-1827 yıllarında gerçekleşen Mora ayaklanması neticesinde şehir kaybedilince Yunanlılar tarafından tekrar kiliseye çevrilmiştir⁵¹.

Resim 6: Benefşe Ayasofyası

Kaynak: Öznar, 2018.

2.7 KİEV AYASOFYASI

Ukrayna'nın Kiev şehrinde bulunan Ayasofya Katedrali XI. yüzyılda yapılmıştır. Aziz Sofya Kilisesi olarak da bilinen yapının en önemli özelliği içerisinde bulunan çok sayıda ve devasa boyutlarda olan mozaik ve fresk süslemelerdir. 1990 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesine giren yapının kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Lakin içindeki kitabelerden yola çıkılarak 1011 yılında yapılmaya başlandığı düşünülmüş ve bu tarih hem Ukrayna Hükümeti tarafından hem de UNESCO tarafından bu şekilde kabul edilmiştir. Tarih boyunca katedral ve müze olarak kullanılan yapı günümüzde de turistlerin ziyaret ettiği bir mekan konumundadır⁵².

Resim 7: Kiev Ayasofyası

Kaynak: Ventseslavskyi, 2021

⁵¹ İkinci, *a.g.e.*, s. 178.

⁵² Artem Vynohradov, "Kiev Ayasofya Katedrali", <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-20180/aziz-sofya-katedrali-kiev/>, (Erişim Tarihi: 06.04.2023).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE BULUNAN AYASOFYA CAMİLERİNDE TEZYİNAT

1. İSTANBUL BÜYÜK AYASOFYA CAMİİ

İstanbul, tarih boyunca jeopolitik konumundan dolayı hem doğu hem de batıdaki milletler için dini, siyasi ve ekonomik sebepler nedeniyle hep sahip olunmak istenilen bir şehir olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde batı ve doğu medeniyetlerine, Hristiyan ve İslam dinine mensup milletlere başkentlik yapmış bu kadim kent “Byzantion”, “Augusta Antonina”, “Kostantiniyye”, “Kostantinopolis”, “İstenbulin”, “İstanbul”, “İslambol” gibi çeşitli isimlerle anılmıştır⁵³.

İlk yerleşimin M.Ö. 6000 tarihlerine kadar dayandığı İstanbul’da ilk yerleşim yerleri de Küçükçekmece taraflarıdır. Günümüz İstanbul’unun temelleri ise M.Ö 7. yy.’da Yunanistan’dan gelen Megaralılar tarafından atılmıştır. Megaralılar Marmara Denizi’ni aşarak bugünkü Kadıköy taraflarına gelerek Halkedon adını verdikleri bir şehir kurdular. Daha sonraları konumundan dolayı hızlı bir şekilde büyüyen ve gelişen şehir, civarında yaşayan toplulukların da gözdesi olmuştur. İstanbul, hem Bizans İmparatorluğu hem de Osmanlı İmparatorluğu döneminde uzun yıllar başkent olarak varlığını sürdürmüştür⁵⁴.

Tarih boyunca önemli bir şehir olma vasfını sürekli koruyan İstanbul bu özelliğinden dolayı mimari bakımdan da çok gelişmiştir. Sarayların, mabetlerin en görkemlileri bu şehre inşa edilmiştir. Bunlardan birisi de yaklaşık 1500 yıl önce İstanbul’un kente hâkim Sarayburnu Tepesi’ne yapılan Ayasofya’dır⁵⁵. Günümüzde cami olarak hizmet veren bu mabet Büyük Ayasofya Camii olarak bilinmektedir. Ayasofya camileri arasında en bilineni olan bu cami ilk yapıldığı zamanlardaki ihtişamını bugün de korumaktadır.

⁵³ İkinci, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁴ Mehmet Karakuyu vd., “İstanbul’un Tarihsel Topoğrafyası ve Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.VIII, S. 16, 2010, ss. 33-60.

⁵⁵ Serpil Güner, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010 s. 111.

Resim 8:Büyük Ayasofya Camii

Kaynak: Berk, 2023.

1.1. TARİHİ

Doğu Roma İmparatoru I. Konstantinos 324-337 yılları arası tahtta kalmıştır. Bu süre içerisinde Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiş ve ülkenin çeşitli yerlerine kiliseler yaptırmıştır. Tarihte üç defa inşa edilen Ayasofya Kilisesi'nin ilki, kilise tarihi yazarı Sokrates (380-440)'e göre bu devirde yapılan kiliseler arasındadır. Fakat I. Konstantin'in hayatını ve imparatorluk yıllarını yazan tarihçi Eusebius böyle bir mabetten bahsetmez. Semavi Eyice ise binanın yapımının oğlu II. Konstantinos tarafından tamamlandığını söyler⁵⁶. İlk bina ile ilgili çeşitli görüşler bulunmakla birlikte; “Megalia Eklesia” “Büyük Kilise” adıyla bilinen bu binanın I. Konstantinos zamanında şehir imar edilirken M.S.326 yıllarında yapımına başlandığı düşünülmektedir. Üç nefli bir plana sahip (bk.Şekil 4), taş duvarlı ve ahşap bir çatılı olarak tasvir edilen bu binanın II. Konstantinos zamanında meydana gelen depremde ve Arian⁵⁷ kundaklamalarından zarar gördüğü yönündeki görüşler en uygun görüş olarak kabul edilmektedir. Aya İrini Kilisesi'nin güney taraflarında bir yerlere yapıldığı bilinen fakat yeri hâlâ tam olarak tespit edilemeyen ve herhangi bir izine rastlanılamayan bu kilise şimdiki Ayasofya

⁵⁶ İkinci, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁷ Arian: Mısırlı Rahip Arius önderliğinde ortaya çıkan Arius mezhebine tabi olan kişiler için kullanılan isimdir. Teslis inancı ve diğer bazı inançlar açısından temelden zıt görüşlere hakim olan Arianların en ayırt edici görüşü İsa oğul olarak sonradan yaratılmış olması sebebiyle Tanrı kadar aşkın varlık olmadığına inanmalarıdır. M.S. IV. yüzyılda etkili olan Arianlar I. İznik Konsili'nin toplanmasına sebep olmuşlar aynı zamanda o dönemde bir çok ayaklanma, çatışma ve kundaklamaların da faili konumunda olmuşlardır. (Çalışma için bk. Bilal Baş, “Monoteist bir Hristiyanlık yorumu: Aryüsçülük Mezhebi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* , S. 9, Aralık 2000, ss. 167-200.)

Kilisenin yanan ve yıkılarak tahrip olan taraflarının yeniden yapılıp tamir edilmesi için İmparator II.Theodosios (408-450) zamanında Mimar Ruffinos'a verilen bu yapı 10 Ekim 415 tarihinde ikinci defa ibadete açılmıştır. 532 yılına kadar şehrin en büyük kilisesi olarak kalacak olan bu bina bazilika sitilinde, beş nefli ve tavanı kemerli olarak inşa edilmiştir (bk.Şekil 4). Bizanslılar tarafından "Sophia" adı verilen bu yapı 416 ve 446 yıllarında çıkan yangınlardan zarar görmüştür. Son olarak ise Hristiyanlar ile puta tapanlar arasında çıkan Nika isyanında putperestlerin mabedi olarak bilinen II. Ayasofya tamamen yıkılmıştır⁶⁰.

Nika isyanı bastırıldıktan sonra dönemin imparatoru olan I. Justinianus (537-565) devrinde Hristiyanlık halk arasında daha çok kabul edilmeye başlanmıştır. İmparator da ibadet yerine olan ihtiyaçtan dolayı büyük ve görkemli bir mabet yaptırmak istemiştir. 14- 15 Ocak Nika isyanında yakılan ikinci Ayasofya binasının yakınlarında bu olaydan

⁶⁰ Diker, *a.g.e.*, s. 8.

39 gün sonra 23 Şubat 532’de yapımına başlanan bu mimari eser günümüze kadar varlığını sürdüren Büyük Ayasofya Camii’dir⁶¹.

Yeni kilisenin yapımına büyük önem veren I. Justinianus mimar olarak İmparator Trallesli (Aydın) mimar Anthemios ve Miletli (Söke yakınlarında bulunan Balat) İsidoros’u bu iş için görevlendirmiştir. Bu iki mimar Justinianus’un istekleri doğrultusunda doğuda görülen kubbeli bina modeliyle Hristiyanların bazilika denilen planlarını harmanlayarak o güne kadar görülmemiş nitelikte ve güzellikte bir plan ortaya çıkarmışlardır. Binanın inşaatında klasik kaynaklara göre çok sayıda mimar ve işçi (100 veya 101 mimar ile on binden fazla işçi) çalıştığı söylene de günümüzde yapılan çalışmalar bu rakamların abartılı olduğunu belirtir. Bu çalışmalarda mimar ve ustaların iki gruba ayrılarak binanın farklı taraflarının inşası için görevlendirildikleri ayrıca amele ve ustaların kaçmaması için ve inşaatın seri bir şekilde yapılabilmesi adına yevmiyelerinin düzenli bir şekilde ödendiği, fazla çalışan grubun ödüllendirildiği belirtilir⁶². Ayasofya’nın olduğu yere daha önce yapılan mabetlerin çıkan yangınlarda yanmasından dolayı inşaatı ahşap malzeme kullanılmaktan kaçınılmıştır. Tamamında taş ve tuğla kullanılan inşaatı özel harçlar ve malzemeler hazırlanmıştır. Alman Der Spiegel Dergisi bir sayısında Ayasofya’nın 15 asırdır sağlam kalmasının sebebinin harcına katılan volkanik küller olduğunu belirtir. Bu küller duvarlara sağlamlıktan ziyade bir esneklik katmıştır. Doğu mimarisinden etkilenecek yapılan kubbesi ise mabedin duvarlarının çok yüksek olmasından dolayı hafif olan Rodos toprağından hazırlanan kerpiçlerden yapılmıştır⁶³.

Ayasofya, 27 Aralık 537 tarihinde Patrik Menas tarafından kutsanarak törenle ibadete açılmıştır. Ancak kubbesi yirmi yıl sonra yine aralık ayında meydana gelen bir deprem neticesinde yıkılmıştır. Bu sefer kubbeyi İsidoros’un yeğeni Genç İsidoros tamir etmiştir. Bu esnada da kubbeyi yedi metre daha yükseltmiştir. Bu tamirattan sonra kilise 23 Aralık 562’de tekrar açılmıştır. Yüzyıllar boyunca ayakta kalan Ayasofya bu süreç içerisinde geçirdiği depremlerden dolayı defalarca onarımdan geçmiştir. Fakat en büyük zararı 1204- 1261 yılları arasında gerçekleşen Latin istilas sırasında görmüştür. Bu işgal sırasında kilise tahrip edilmiş içinde bulunan kutsal emanetler ve değerli eşyalar kaçırılarak yağmalanmıştır. Yıllarca Ortodoks Hristiyanlarının mabedi durumunda olan

⁶¹Ahmet Akgündüz vd., Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii, *Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul 2006, s. 49.

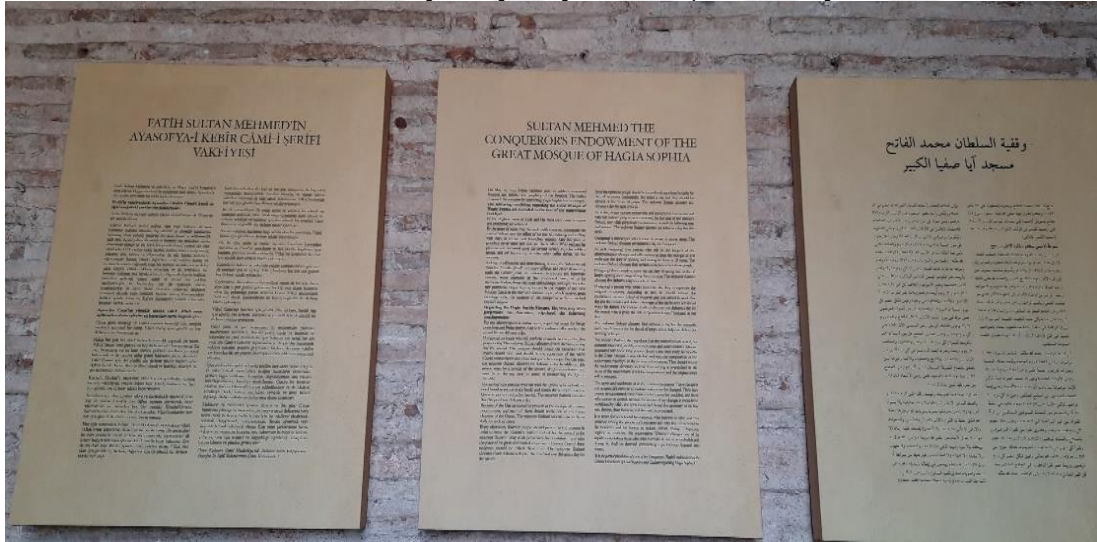
⁶² Akgündüz, *a.g.e.*, ss. 58-59.

⁶³ Akgündüz, *a.g.e.*, ss. 59-60.

Ayasofya o dönem Kont Bolduin'in mabet içerisinde taç giymesiyle farklı bir boyut kazanmış ve Katolik mezhebine göre yeniden düzenlenmiştir. Konstantiniyye'nin 1261 yılında yeniden Bizanslıların eline geçmesiyle onarımına başlanan Ayasofya'ya II. Andronikos (1282-1328) zamanında güçlendirme çalışmaları kapsamında kuzey ve doğu taraflarına destek payandaları yapılmıştır. Kubbenin 1346'da tekrar yıkılmasından dolayı mabet bir süre kapalı kalmıştır. Daha sonra dönemin İmparatoru Joannes VI. Kantakuzenos (1347-1354), koyduğu özel vergilerle ve Moskova Dükü'nün gönderdiği paralarla kubbeyi tamir ettirerek kiliseyi yeniden açmıştır⁶⁴.

Fatih Sultan Mehmet 29 Mayıs 1453'te İstanbul'u fethettikten sonra Ayasofya'yı camiye çevirmiştir. Okunan dualarla ve kılınan ilk Cuma namazıyla ibadete açılan Ayasofya, Osmanlı İmparatorluğu döneminde uzun yıllar İstanbul'un en büyük ve en önemli camii olarak kalmıştır. Ayasofya Camii Vakfiyesini kurarak büyük bir mali kaynakla işe başlayan Fatih Sultan Mehmet döneminden II. Abdülhamit dönemine kadar çeşitli tadilat ve eklemelerden geçen Ayasofya'nın günümüze kadar ayakta kalmasında Osmanlı İmparatorluğu zamanında gösterilen özenin ve hassasiyetin önemi büyüktür⁶⁵.

Resim 9: Büyük Ayasofya Cami-i Şerifi Vakfiyesi

Kaynak : Büyükçelebi, 2022.

Ayasofya 915 yıl kilise, 482 yıl da cami olarak kullanıldıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti devrinde Bakanlar Kurulu kararıyla 1 Şubat 1935 tarihinde müze olarak halkın ziyaretine açılmıştır⁶⁶.

⁶⁴ Altun, *a.g.e.*, ss. 22-23.

⁶⁵ Akgündüz, *a.g.e.*, ss.115.

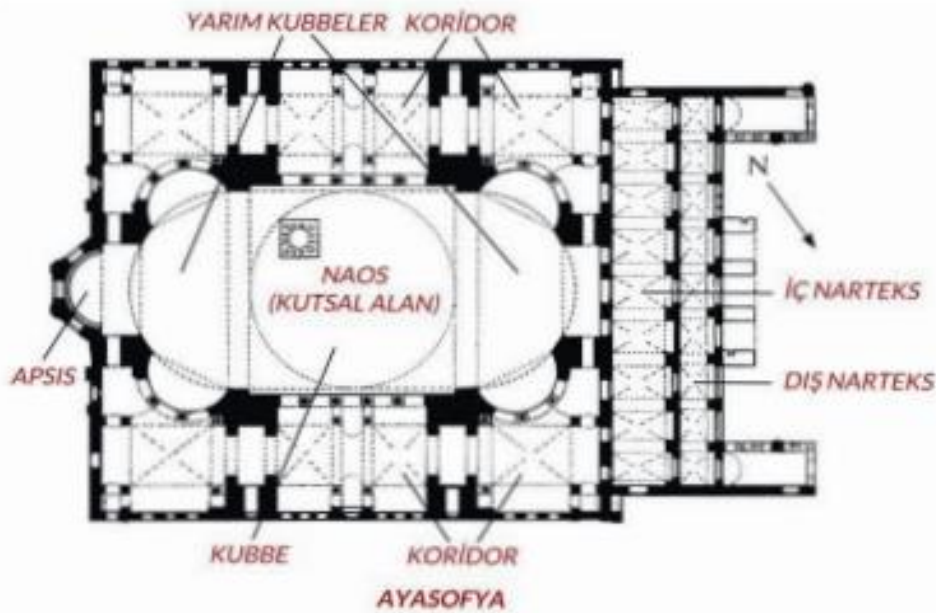
⁶⁶ Boyar, *a.g.e.*, ss.17.

Yaklaşık 86 yıl müze olarak hizmet eden Ayasofya, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi adıyla 24 Temmuz 2020 tarihinde kılınan Cuma namazıyla tekrar ibadete açılmıştır⁶⁷.

1.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ

Ayasofya bazilikal plana sahip kubbeli bir yapıdır (bk. Şekil 5). Kubbeyi dört büyük paye taşımakta olup aynı zamanda güneydoğu ve kuzeybatıdan eksedra⁶⁸ diğer taraflardan da basık kemerlerle desteklenmiştir. Doğusunda bulunan apsis, binanın dışından da üç cepheli olarak gözlemlenebilen bir şekilde yapılmıştır⁶⁹.

Şekil 5: Üçüncü Ayasofya Planı

Kaynak: Kızılelma, 2020:25

Dış ve iç narteksten oluşan bir girişe sahiptir. Narteklerin üstünde galeri bulunmaktadır. Narteklin kuzeyinde bulunan rampadan galeri katına çıkılır. Güneyde bulunan Savaşçılar Holü ise İmparatorun zırhını burada bırakması ve muhafızlarının İmparatoru bekleme alanı olması için yapılmıştır. Bu holün yanında da yine yukarı kata çıkan bir rampa bulunmaktadır. İbadet için olan dörtgen şeklindeki ana alandan (naos) sütunlarla ayrılan yan taraftaki nefler de iki katlıdır. Mozaik olan omphalion kısmı dışında

⁶⁷ Pelin Çift-Erhan Altunay, *Ayasofya'nın Gizli Tarihi*, Destek Yayınları, İstanbul 2021, s. 289.

⁶⁸ Eksedra: Ana kubbeye eklenen birden fazla küçük yan bubbeciklerle oluşturulan yarım daire şeklindeki çıkıntılı mekanlara denir (Sanat Sözlüğü Kavram ve Terimleri, s. 96).

⁶⁹ Feride İ. Altun, *İstanbul'un 100 Roma, Bizans Eseri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2009, s. 27.

zemini tamamen mermerle kaplı olan mabedin, naos bölümü de tympanon duvarlarında açılan pencerelerle aydınlatılmaktadır⁷⁰.

Resim 10: Büyük Ayasofya Camii Dış Kapıları

Kaynak: Berk, 2023.

Büyük Ayasofya Camii'nin toplam uzunluğu apsis dâhil 99,13 metre olup 7570 m² bir alana sahiptir.

Ayasofya'nın her dönem görkem ve ihtişamıyla ilgi odağı olmasında iç mekân düzenlemesi ve tezyinatının da önemli bir paya sahip olduğu söylenebilir. Tarihsel süreç içerisinde çeşitli düzenlemeler, eklemeler ve onarımlar geçiren Ayasofya tezyinî olarak da bazı değişikliklere uğramıştır. Çalışmada Ayasofya'nın iç mekân tezyinatı ve mimari yapı elemanları daha anlaşılır olması için tek tek ayrıntılı olarak ele alınacak, yapıldığı dönemdeki durumları ile şimdiki durumları mukayese edilecektir.

Kapılar ve Narteksler: Büyüklü küçüklü pek çok kapıya sahip olan Ayasofya Camii'nde binaya batı kısmındaki kapılardan girilir (Resim10). Burada Bizans döneminde var olan fakat günümüzde bulunmayan atrium denilen bir avlu da bulunmaktaydı. İlk yapıldığında burada yedi kapı bulunmasına rağmen daha sonraları yapılan tamirler sırasında bu kapılar kapatılmıştır. Buradaki en önemli kapılardan ilki Güzel Kapı olarak bilinen Vestibül Kapıdır (Resim11–üstte bulunan fotoğraf). Günümüzde cemaatin giriş kapısı olarak kullanılan bu kapı Ayasofya'da bulunan en eski mimari yapı olma özelliğini taşımaktadır. İmparator Teofilus (M.S. 829-842) döneminde Tarsus'taki antik devir bir pagan tapınağından alınarak takılan kapı büyüklüğünden

⁷⁰ Feride İ. Altun, *İstanbul'un 100 Roma, Bizans Eseri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2009, s. 27

dolayı Ayasofya’da takıldığı yere sığmamış bu yüzden de zemin kazılmak suretiyle alan genişletilmiş ve kapı yerine takılabilmıştır⁷¹.

Girişte erken dönem Bizans ve Hristiyan kiliselerinde sıkça görülen giriş koridoru yani mimarideki adıyla narteks bulunur. Kutsal bir mekâna girmek için maddi ve manevi son hazırlıkların yapıldığı narteksler mabetlerin batı tarafına inşa edilirdi. Ayasofya’da da biri dış diğeri iç olmak üzere iki tane narteks bulunmaktadır (bk. Resim 12). Dokuz bölümlü ve üzeri çapraz tonozla örtülü olan dış narteksten beş kapı ile iç nartekse geçilir. Yine dokuz bölümlü olan iç narteksten ana mekâna geçiş için dokuz kapı bulunmaktadır. Bu kapılardan ortadaki en büyük kapı İmparator Kapısı olarak bilinmektedir (Resim 11- altta bulunan iki fotoğraf). Bu kapının çerçeveleri bronzdan yapılmıştır⁷². Evliya Çelebi eserinde bu kapının Cudi Dağı’nda bulunan Hz. Nuh’un gemi kalıntılarından yapıldığından, diğer kapıların 20’şer zirâ uzunlukta olduğunu fakat büyük kapının 50 zirâlık uzunlukta olduğundan ve üzerinde gümüş mineler bulunduğundan bahseder⁷³. Günümüzde gümüş mineler bulunmayan bu kapıya camdan bir koruma kalkanı yapılmıştır.

Resim 11: Ayasofya Camii Kebir Vestibül ve İmparator Kapısı

⁷¹ Enes Güney, *İstanbul Kent İmgesi Olarak Ayasofya*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 92.

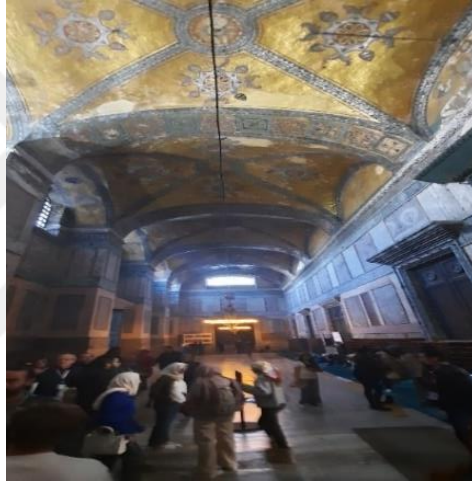
⁷² Abdullah İkinci, *a.g.e.*, s. 50.

⁷³ Nihat Yalçın, *Evliya Çelebi’nin Dilinden Ayasofya*, Rumuz Yayınları, İstanbul 2014, s. 147.

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 12: İç Narteks

Kaynak: Büyükçelebi, 2022.

Bunların dışında Ayasofya'nın üst katında güney galeri kısmında büyük bir mermer kapı bulunmaktadır. Cennet – Cehennem Kapısı olarak adlandırılan bu kapının da başka bir yapıdan getirilip buraya takıldığı düşünülmektedir. Ayasofya'nın mermerden yapılan tek kapısı olma özelliğini taşıyan bu kapının bir tarafı Bizans zamanında çeşitli süslemelerle oyulmuş diğer tarafı ise boş bırakılmış olup sadece bir haç figürü eklenmiştir. Kapı, Ayasofya'nın kilise olarak işlev gördüğü zamanlarda Synod denilen ruhani meclisin toplantılarının yapıldığı özel mekâna açılmaktaydı⁷⁴.

⁷⁴ Çift- Altunay, *a.g.e.*, ss. 40-41.

Resim 13: Ayasofya Camii Mermer Kapısı

Kaynak: Ayasofya'nın Gizli Tarihi , 2021.

Omphalion: Ayasofya Camii'nde müezzin mahfilinin önünde bulunan kenarları girilmemesi için çevrilmiş bir alan bulunmaktadır. Bu alan Bizanslılar zamanında dünyanın merkezi kabul edilmekteydi. İmparatorların taç giyme törenlerinin yapıldığı bu bölüm, bir büyük daire ve etrafında farklı büyüklüklerde ve farklı renklerde dairelerden oluşan taş ve mermer kullanılarak yapılmış kare bir alandır. Gümüze kadar gayet iyi bir şekilde ulaşmış bu alanda tören esnasında büyük dairede imparator yer alır yanlarındaki küçük dairelerde ise mevkilerine göre din ve devlet adamları bulunurdu⁷⁵.

Resim 14: Omphalion

Kaynak: Berk, 2023.

⁷⁵ Güney, *a.g.e.*, s. 88.

Mermerler: Ayasofya’da zemin ve duvarlar tamamen mermerle kaplıdır. İç duvarların süslemesinde kullanılan mermerlerden beyaz olanları Proconnes’ten (Marmara Adası), pembe damarlı olanlar Synada del Phrigya’dan (Afyonkarahisar-Şuhut ilçesi), sarı mermerler Numidia’dan (Cezayir), koyu kırmızı renkli porfir denilen mermer Mısır’dan, yeşil somaki mermerler ise Fransa’dan getirilmiştir⁷⁶

Resim 15:Duvarlarda Bulunan Mermerler

Kaynak: Berk, 2023.

Sütunlar ve Sütun Başları: Mabedin inşası için İmparatorluğun farklı bölgelerinden çeşitli malzemeler getirilmiştir. Bunların arasında yapıyı süsleyen ve zenginleştiren sütunlar önemli bir yer teşkil etmektedir. Mısır’daki Heliopolis şehrinden sekiz tane büyük kırmızı porfir sütun ile Efes’teki Artemis Tapınağı’ndan, Kyzikos’taki Zeus Tapınağı’ndan, Suriye’deki Baalbek’ten ve Marmara Adası’ndan çeşitli sütunlar taşınarak yapıya eklenmiştir⁷⁷. Ayasofya’da toplam 107 adet sütun bulunmaktadır. Bunlardan 40 tanesi alt katta, 67 tanesi de üst katta galeri kısmında bulunmaktadır. Üzerlerinde bir takım küçük deformasyonlar olsa da sütunlar bugün de hâlâ sağlam bir vaziyettedir.

Sütun başlarında ise ince bir işçilik göze çarpmaktadır (bk.Resim 17). Beyaz renkte ve hepsi birbirinden farklı olan sütun başlıklarında Justinianus başta olmak üzere imparatorlarının ve eşlerinin bir nevi marka olan isimlerinin kısaltmalarından ya da simgelerinden oluşan monogramları bulunmaktadır (bk. Resim 18). İlk süslemelerin

⁷⁶ Ali S. Boyar, *Ayasofya ve Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 6.

⁷⁷ Altun, *a.g.e.*, ss. 21-22.

tamamlandığı dönem olan III. Romanos (1028-1034) döneminde sütun başlıkları gümüş ve altınla bezenmiştir⁷⁸.

Resim 16: Büyük Ayasofya Camii Sütunları

Kaynak: Büyükçelebi, 2022.

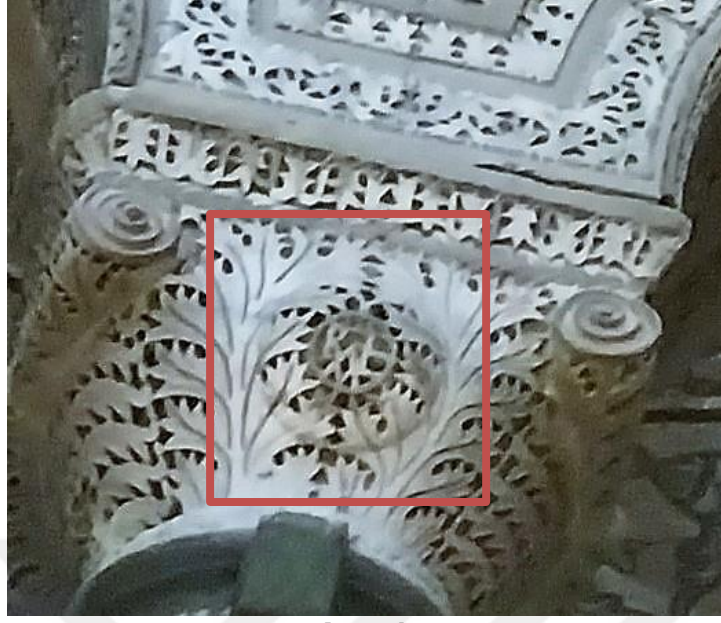
Resim 17 : Büyük Ayasofya Camii Sütun Başları

Kaynak: Berk, 2023.

⁷⁸ İkinci, *a.g.e.*, s. 50.

Resim 18: Sütun Başlarında Bulunan Monogram

Kaynak: Berk, 2023.

Ayasofya'nın halk arasında en bilinen sütunu, "Dilek Sütunu" ya da "Terleyen Sütun" isimleriyle tanınan kuzeybatıdaki sütunudur. Bu sütunun bir kısmı bronzla kaplanmıştır. Bronz levhalarda ise yuvarlak bir kesit bulunmaktadır. Daire şeklindeki kesitin ortasında bir parmak sığabilecek şekilde oyuk bulunmaktadır. Hakkında çeşitli efsaneler üretilen bu oyuğun içi rutubetten dolayı sürekli nemlidir. Hristiyanlar arasında yaygın olan bir efsaneye göre bu deliğe parmağını süren insanların şifa bulacağına inanılırken, bir diğer efsaneye göre ise bu deliğe parmağını yerleştirip 360 derece döndürebilen insanların dileği kabul olacağı şeklindedir. Müslümanlar arasında bilinen bir menkıbe ise Hızır (as.)'ın İstanbul fethedildiği zaman buraya gelip Ayasofya'nın yönünü Kâbe'ye çevirmeye çalışması şeklindedir. Fakat bu menkıbenin doğuşunun fetihten sonra İstanbul şehremini olan Hızır Bey ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Dönemin şehremininin fethedilen topraklardaki camiye çevrilen mabetlerde kıblenin yönünü belirlemek gibi bir görevi de bulunmaktadır. İstanbul Şehremini Hızır Bey de bu görevi yerine getirmiştir. Tarihçilere göre Hızır Aleyhisselam ile olan isim benzerliğinden dolayı da zamanla halk arasında bu menkıbenin geliştiği varsayılmaktadır ⁷⁹.

⁷⁹ Güney, a.g.e., s. 81.

Resim 19:Ayasofya Camii’ndeki Dilek Sütunu

Kaynak: Ayasofya’nın Gizli Tarihi, 2021.

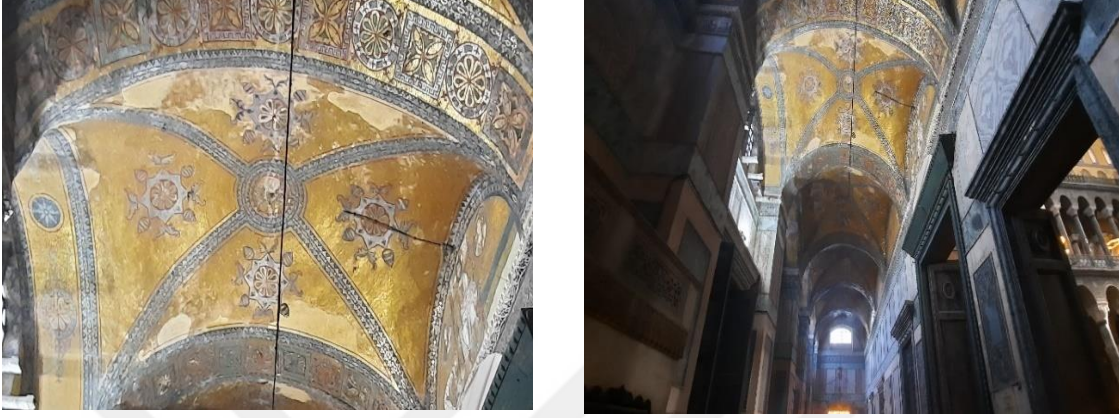
Mozaikler: Ayasofya’nın günümüzde ilgi çeken tezyinî özelliklerinden birisi de mozaik süslemeleridir. Mozaik, çeşitli renklerdeki cam, taş, metal ve tuğla parçalarının bir zemin üstünde yan yana getirilmek suretiyle oluşturulan bir resim ve tezyin sanatıdır. Ayasofya mozaiklerinde de cam, gümüş, altın, mermer ve pişmiş toprak parçacıkları kullanılmıştır. Sarı, kırmızı, siyah, beyaz, yeşil, mor, turkuaz gibi renklerin hâkim olduğu bu mozaik süslemeler her devirde insanlar için merak konusu olmuş bu yüzden de sürekli bunları hem yorumlama hem de araştırma ihtiyacı hissedilmiştir. Mozaiklerin günümüze kadar ulaşmasında elbette ki mozaikle yapılan resimlerin diğer yöntemlere (boyama, fresko vb.) göre daha dayanıklı olmasının da etkisi büyüktür⁸⁰.

Ayasofya’da var olan mozaik süslemelerin çoğu ilk yapıldığı dönemde değil de daha sonraları eklenmiştir. İlk inşa edildiği zamanlarda tonozların ve kemerlerin mozaiklerle kaplandığı bilinmekte ancak figürlü mozaiklerin olup olmadığı bilinmemektedir. Mabeyinci Pavlos’un belirttiğine göre çok fazla bir süslemenin olmayışı kubbenin ortasında sadece haç işaretinin bulunması bu tür mozaiklerin olmadığı kanısına ulaştırmaktadır. Figürlü mozaikler varsa bile 726-842 yılları arasına tekabül eden her

⁸⁰ Erdem Köymen, Fatma Zehra Dabbagh “Ayasofya Mozaiklerinin Gizlenmesine Yönelik Teknoloji Tabanlı Bir Araştırma” Süleyman Demirel Üniversitesi Art-e Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, C. XIV, S.27, Haziran 2021, s. 242.

türlü resmi, figürü yasaklayan dönem olarak tabir edilen ikonoklazm döneminde bunların tahrip edilerek ortadan kaldırıldığı düşünölmektedir. Justinianus döneminden günümüze kadar gelen mozaikler narteksin çapraz tonozlarında ve imparator kapısının sağında bulunan paye tonozunda görölen renkli ve yaldızlı süslemelerdir⁸¹.

Resim 20: Justinianus Döneminden Günümüze Kadar Gelen Mozaikler

Kaynak: Büyükçelebi, 2022.

Günümüzde Ayasofya’da görölen belli bir teması olan mozaik figürler ikonaklazm akımı bittikten sonra 867 yılından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu figürler aynı anda değil de yüzyıllar içerisinde parça parça yapılmıştır. Bu sebepten dolayı aralarında herhangi bir bütünsellikten bahsetmek mümkün değildir. 842-1204 yılları arasında Orta Bizans Dönemi⁸² diye tabir edilen dönemde katı sanat kuralları olmasına rağmen mozaik süslemeler bundan etkilenmemiş ve figürlü mozaikler yapılmaya başlanmıştır. 1204-1261 yıllarındaki Latin istilasının tahriplerinden mozaikler de etkilenmiştir. 1261 yılından sonra ise tekrar Bizans hâkimiyetine geçen Ayasofya’da figürsel mozaik çalışmaları artmıştır. 1453 yılında İstanbul fethedilince Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyetine geçen Ayasofya artık cami olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönem kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre burası artık namaz kılınan bir mekân olmasına rağmen resimlere mozaiklere hiçbir şekilde dokunulmadığı şeklindedir. Zira Profesör C. Mango’nun 1962’de yayınlanan yabancı seyyahların Ayasofya mozaikleri hakkındaki yazılarını derleyen kitabında da mozaiklerin üstlerinin

⁸¹ Semavi Eyice, *Ayasofya* 2,1. Baskı, Yapı Kredi Bankası Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul 1984, s. 2.

⁸² Bizans Devleti’nde 717-842 yılları arasında ortaya çıkan ikonoklastik (ikona kırıcı) akım, ibadet yapılan yerde bulunan her türlü heykel resim ve ikonaların ibadet için uygun olmadığı görüşünü benimseyen akımdır. Bu akımın başa geçen yöneticiler tarafından 842 yılında sona erdirilmesiyle 842-1204 yıllarında teoloji, mimari, litürji gibi alanlarda köklü değişiklikler yaşanmış ve bir takım yaptırımlarla bu değişikliklerin kalıcı olması sağlanmak istenmiştir. Bu esnada bütün tasvirler serbest bırakılmıştır. Mabretlerde resimlerin, ikonaların bulunması ve bunlara tapma yasağı kaldırılarak yeni bir döneme girilmiştir. Bu döneme Orta Bizans Dönemi denir (Mükrime Dirlik, “Bizans İmparatorluğu’nda İkonoklazm Hareketi ve İslam Dininin Etkisi”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VI S.1, Haziran 2022, ss. 47-59).

ilk yıllarda tamamen açık olduğu belirtilmektedir. 1541 yılında Seyyah Bertrandon de La Borderie'nin yayınladığı manzum eserde⁸³ mozaiklerden bahsedilir. Yine 1544 yılında Ayasofya'ya gelen Jerome Maurand⁸⁴ resimlerden bahseder. Bunların dışında 1553 yılında Nicolas de Nicolay⁸⁵, 1587'de Reinhold Lubenau⁸⁶, 1590'da Ebu el-Hasan Ali de eserlerinde mozaiklerin varlığı ve nasıl durumda oldukları hakkında bilgiler verir. İlerleyen yıllarda örneğin 1651'de Johannes Meyer, 1672'de Joseph Grelot gibi seyyahlar mozaiklerin bir kısmının badanayla kapatıldığını yazarlar⁸⁷. 1678-1679 yılları arasında İstanbul'da olan Cornelius de Bruyn⁸⁸ ise mozaiklerin bir kısmının açıkta olduğundan sadece yüzlerinin kapatıldığından bahseder. 1710 yılında Ayasofya'nın resmini çizen Cornelius Loos'un çizimlerinde (Resim 21) mozaiklerin çoğu görülebilmektedir. Ayasofya'da bulunan mozaiklerin tamamının örtülmesi XVIII. Yüzyıl ortalarında olmuştur. 1755 yılında Baron de Tott mozaiklerin tamamen kapatılmış olduğunu belirtir. Bundan sonra da yaklaşık 100 yıl boyunca mozaikler kapalı halde kalmıştır⁸⁹

Resim 21: Cornelius Loos'un Ayasofya Çizimleri

Kaynak: Ayasofya 1- Semavi Eyice, 1984.

⁸³ Bertrandon de La Broquere, *Bertrandon de La Broquere'in Denizaşırı Seyyahati*, Çev: İlhan Arda, Eren Yayınevi, İstanbul 2020, ss. 217-220.

⁸⁴ Jérôme Maurand, *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544)*, Paris, 1901.

⁸⁵ Nicolas de Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Çev: Şirin Tekeli, Menekşe Tokyay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, ss. 166-168.

⁸⁶ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, Çev: Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, ss. 183-185.

⁸⁷ Eyice, *a.g.e.*, ss. 3-5.

⁸⁸ Cornelius de Bruyn, *Voyage an Levant*, Paris 1974, ss. 42-43.

⁸⁹ Eyice, *a.g.e.*, ss. 3-5.

Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde Gaspare ve Guiseppe Fossati kardeşler tarafından Ayasofya’da yapılan onarımlar esnasında mozaiklerin üzeri açılarak padişaha gösterilmiştir. Sultan Abdülmecid, resimleri tamamen açıkta bırakmayı düşünse de gelen tepkilerden çekinip üzerlerinin kolay çıkabilecek bir şekilde kapanmasını istemiştir. Fossati ve Alman mimar W.Salzenberg üzerleri açılan ve tadilattan geçen mozaiklerin resimlerini çizerek belge niteliğinde birer albüm oluşturmuşlardır. Daha sonra da üzerleri ince bir sıva tabakası ile kapanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise Amerikalı Thomas Whittemore, 1932 yılında çıkan izinle mozaiklerin üzerini açma çalışmalarına başlamış ilk olarak da İmparator kapısı üzerindeki mozaği ortaya çıkarmıştır. Ayasofya’nın müze olarak faaliyet gösterdiği dönemlerde de mozaik çalışmaları devam etmiş ve üzerlerinin açılması işlemi 1970 yılına kadar sürmüştür⁹⁰.

Günümüzde Ayasofya Camii Şerif’indeki mozaik resimlerin kible tarafında olanları namaz esnasında açılıp kapanabilen bir elektronik perde sistemi ile kapatılmaktadır.

Ayasofya Camii’nde var olan mozaik süslemeler aşağıda detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Giriş katında bulunan mozaikler şunlardır:

İmparator Kapısı Mozaği: İmparator kapısının üzerinde yer alan mozağin İmparator VI. Leon zamanında yapıldığı düşünülmektedir. Resimde gösterişli bir taht üzerinde oturan Hz. İsa sağ eliyle takdis işareti yapmakta, sol eliyle de İncil’i tutmaktadır. İncil sayfaları açık bir vaziyette tasvir edilmiştir ve üzerinde İoannes İncili’nde geçen “*Size selamet olsun*”(XX,19) ve “*Ben dünyanın nuruyum*” (VIII,12) ifadeleri yer almaktadır. Hz.İsa’nın ayaklarının dibinde secde eder şekilde duran ise İmparator VI. Leon’dur. Bizans döneminde imparatorların kapıdan Ayasofya’ya girerken bu vaziyette girdikleri muhtelif kaynaklarda belirtilmektedir. Hz. İsa’nın sağında ve solunda bulunan madalyonlarda ise Hz. Meryem ve Baş melek Gabriel (Cebrail) resmedilmiştir. XVIII. yüzyılda üzeri kapatılan bu mozaik 1932 yılında Whittemore’un çalışmaları neticesinde tekrar açılmıştır⁹¹. Günümüzde de renkleri ve figürleri net bir şekilde görülebilmektedir.

⁹⁰Eyice, *a.g.e.*, s. 6.

⁹¹Eyice, *a.g.e.*, s. 8.

Resim 22: İmparator Kapısı Mozaïği

Kaynak: Berk, 2023.

Apsis Mozaïği: Apsis Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın doğduğu ve öldüğü mağaraya atıf yapılmak amacıyla eklenmiş mimari bölüme verilen addır. Burada bulunan ve Ayasofya'nın günümüze kadar sağlam bir vaziyette gelen mozaiklerinden ilki olma özelliğine sahip olan Apsis mozaïği Patrik Photios'un vaazıyla 29 Mart 867 yılında törenle açılmıştır. Altın yaldızlı bir zemin üzerinde tahtta oturan Meryem ve kucağında bulunan çocuk İsa mozaïğin ana temasını oluşturmaktadır. Apsisin büyük kemerinde bugün baştan üç sondan dokuz harfi kalan diğerleri silinen bir yazı da bulunmaktadır. Bu yazının tamamının X. yüzyılda yazılmış Anthologia Palatina adlı eserden yola çıkılarak *“Sahtekârların bir vakit burada bozdukları resimleri, salih imparatorlar yeniden yaptırdılar”* şeklinde olduğu belirtilmiştir⁹². Mozaikte ise Meryem figürünün başı ve omuzlarının olduğu yerlerde altın zeminlerde büyük yama izi bulunmaktadır. İkonlaşma döneminde yapılan haç resminin kapanması için yapıldığı tahmin edilen bu yamalar haricinde altın zemin VI. yüzyıldan kalmadır⁹³.

⁹² Yavuz Erdihan, *Ayasofya'da Bulunan Zoe ve Komnenos Mozaikleri: Resimsel Düzenleme ve Konu Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010 s. 25.

⁹³ Eyice, a.g.e., s.14.

Resim 23:Apsis Mozaïği

Kaynak: Eyice, 1984

Bu mozaïğin sağında ve solunda bema⁹⁴ kemerinin üzerinde Gabriel (Cebrail) ve Mikhael (Mikail) tasvirleri bulunmaktaydı. Ancak apsis mozaïğinin solunda bulunan Mikhael mozaïği günümüze kadar gelememiştir. Yalnızca ayakları ve kanatlarının uç kısımları görülebilen bu tasvirin tam karşısına denk gelen bölümde olan Gabriel mozaïği ise büyük oranda görülebilmektedir⁹⁵. Ayakta bir vaziyette tasvir edilen bu melek figürü sol elinde bir küreyi, sağ elinde ise bir sancak gönderini tutar şekilde resmedilmiştir. Üzerinde, o dönemin saray ileri gelenlerinin giydiği bir tören kıyafeti bulunmaktadır. Bugün tamamı olmasa da büyük bir bölümü görülebilmektedir.⁹⁶

Resim 24: Baş Melek Mozaïği

Kaynak: Eyice, 1984

⁹⁴ Bema: Hristiyan bazilikalarında kutsal kabul edilen doğu tarafında sadece ruhbanların kullandığı, apsisin önünde zeminden daha yüksekte bulunan bir alan (Sanat Sözlüğü Kavram ve Terimleri, s. 50).

⁹⁵ Gülşen Eren, *Kamusal Alanda Mozaik Çalışmalar-Ayasofya ve Sagrada Familia* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2012, s. 29.

⁹⁶ Eyice, *a.g.e.*, s. 14.

Günümüzde bu mozaiklerin üzerleri namaz esnasında elektronik perde ile kapatılmaktadır⁹⁷.

Resim 25: Ayasofya Camii Mozaik Figürlerde uygulanan Perde Sistemi

Kaynak: Berk, 2023.

Sunu Mozaîği: İç narteksin güney tarafında bulunan Vestibül kapının⁹⁸ tam karşısında bulunan kapının üzerinde olan bugüne kadar en sağlam ve eksiksiz biçimde gelmiş mozaiktir. 1933 ve 1934 yılları arasında temizlenen bu mozaik X. yüzyıla tarihlenmektedir. Mimar Fossati tarafından onarımlar bitmek üzereyken 1849 yılında ortaya çıkarılmıştır. Altın zemin üzerine yapılmış mozaikte arkası olmayan bir taht

⁹⁷ Bu konuyla ilgili Erdem Köymen ve Fatma Zehra Dabbagh, “Ayasofya Mozaiklerinin Gizlenmesine Yönelik Teknolojik Tabanlı Bir Araştırma” isimli makalelerinde “ “Karartma” gibi teknikler gündeme getirilse de sonuç olarak hareketli bir perde sistemi ile mozaikler örtülmüş ve bu yaklaşımla yapının iç karakteristiği ve sanatsal bütünlüğü zedelenmiştir” demektedirler. Onlara göre en iyi teknik projeksiyon haritalama tekniğidir. Bu tekniğin amaç için en uygun teknik olduğunu ileri sürerler ve çalışmalarında da bunu analizlerle ortaya koyarlar. Çalışmalarında; “ Optik bilimimin temel ilkeleri üzerine yapılan araştırmalar/hesaplamalar, mozaik sanatının bileşenleri ve yapısı üzerine yapılan incelemeler/mülakatlar ve sanatsal eserlerin ışıktan korunması üzerine yapılan derin literatür taraması sonrasında projeksiyon haritalama tekniğinin doğru hesaplamalarla kullanılması ile yüzeyin korunarak örtülebileceği sonucuna varılmıştır.” derler (Kaynak: Erdem Köymen, Fatma Zehra Dabbagh, “Ayasofya Mozaiklerinin Gizlenmesine Yönelik Teknolojik Tabanlı Bir Araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Art-e Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, C.XIV, Sayı: 27, 2021,s.242).

⁹⁸ Vestibül Kapı: Ayasofya’nın avlusundan güney revağa girişi sağlayan kapının adıdır. Güzel Kapı da denilen Vestibül Kapı, imparatorların taç giyme töreninde kullandıkları giriş kapısıdır. Tarihi IX. Yüzyıla dayandırılan kapının kesin olmamakla birlikte İmparator II. Mihail veya oğlu İmparator Thefeilos tarafından Ayasofya’ya getirildiği düşünülmektedir (Kaynak: Seyit Mehmet Buçukoğlu, “Ayasofya’nın Grafik Dili Monogramlar”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* - S. 12, Temmuz 2022, ss. 870-896).

üzerinde oturan Hz. Meryem ve kucağında çocuk İsa bulunmaktadır. İsa bir eliyle takdis işareti yaparken diğer elinde de kutsal metinlerin yazılı olduğu düşünölen bir kâğıt rulosu tutmaktadır. Meryem'in başının iki tarafında Tanrı annesi anlamına gelen "Meter" ve "Theou" kelimelerinin kısaltılmış haliyle yapılan monogram bulunmaktadır. Meryem'in sol tarafında şehrin kurucusu I. Konstantinos elinde kenti temsilen bir maketi Meryem'e sunmaktadır. Konstantinos'un yanında yukarıdan aşağıya Grekçe "Azizler arasında büyük İmparator Konstantinos" yazısı bulunmaktadır. Meryem'in sağ tarafında ise I. Justinianus elinde Ayasofya maketi olduğu halde resmedilmiştir. Onun yanında da yine yukarıdan aşağı olacak şekilde yazılmış "Hatırası önlü İmparator Justinianus" yazmaktadır. İmparatorların ellerindeki maketleri Meryem'e sunmaları, onun ve Hz. İsa'nın kentin ve Ayasofya'nın koruyucusu olduğunun vurgulanmak istenmesinden ileri gelmektedir. Mozaikte bir diğerk dikkat çeken unsur da kişilerin tamamının tasvirin yapıldığı döneme ait Bizans kıyafetleriyle resmedilmesidir⁹⁹. Günümüze kadar çok fazla bir hasar almadan ulaşmış olan bu eser bugün de Ayasofya Camii 'nde karşısına konulan bir ayna vasıtasıyla daha da görölebilir hale getirilmiştir.

Resim 26: Sunu Mozaigi

Kaynak: Berk, 2023.

Kubbe Melek Tasvirleri: Ayasofya Camii'nde kubbede bulunan pandantiflerde¹⁰⁰ altı kanatlı dört adet melek resmi bulunmaktadır. Bu melekler Hristiyan

⁹⁹ Eren, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰⁰ Pandantif: Kare ya da dikdörtgen plandan dairesel kubbeye geçişi sağlayan üçgen şeklindeki köşelik (Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, s. 387).

inancında kutsal kabul edilen dört büyük melektir. Bizans döneminde tahrip olan bu mozaiklerin bazı kısımları fresk¹⁰¹ yapılarak tamamlanmıştır. Üzerleri hiçbir dönem örtülmeyen bu mozaiklerin sadece yüzleri Fossati döneminde yapılan çalışmalarda altın yaldızlı bir süsleme ile kapatılmıştır¹⁰². İstanbul Üniversitesi Bizans Sanatı Uzmanı Dr. Feridun Özdemir'in 2010 yılında yaptığı çalışmalar neticesinde kuzeydoğu pendantifinin üzerinde bulunan çatık kaşlı Serafim Meleği ortaya çıkarılmıştır¹⁰³.

Resim 27: Kuzeydoğu Pendantifinde Bulunan Serafim Meleği

Kaynak: Berk, 2023.

Kuzey Tympanondaki Aziz Mozaikleri: Alınlık yüzeyi de denilen tympanonlarda bulunan nişlerde¹⁰⁴ vaktiyle on dört adet iyilikleriyle bilinen ve Hristiyanlıkta kutsiyet atfedilen azizlerin tasvirleri bulunmaktaydı. Ancak bunlardan sadece üç tanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlar ilk nişte bulunan

¹⁰¹ Fresk: İtalyancada ıslak alçı anlamına gelen fresko kelimesinden dilimize geçen kelime, toprak boya veya kıymetli metallerin suyla karıştırılarak yapılan resim sanatı anlamına gelmektedir (Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, s. 188).

¹⁰²Eyice, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰³Eren, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁰⁴ Niş: Duvarlarda iç tarafa doğru açılmış şekilli oyuklara denir (Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, s. 371).

Konstantinopolis Patriği Genç Aziz İgnatios ve dördüncü nişte Aziz İoannes Khrisostomos, altıncı nişte Antakyalı Aziz Theophoros İgnatios' un tasvirleridir. Bunların dışında yedinci nişte çok az bir kısmı günümüze ulaşan kişinin de İskenderiyeli Aziz Athanasios olduğu sanılmaktadır. Aşağı yukarı aynı şekilde tasvir edilen Azizler sağ elleriyle takdis işareti yaparken sol ellerinde de Kutsal Kitabı tutmaktadırlar. Bu azizlerin I. Basileos (867-886) döneminde mozaiklerinin yapıldığı düşünülmektedir¹⁰⁵.

Resim 28: Aziz Tasvirleri

Kaynak: Bozkurt, 2020.

Ayasofya Cami-i Şerifi'nin üst katında bulunan mozaik resim ve süslemeler şu şekilde sıralanabilir:

Deisis Mozaïği: Güney galeri kısmında doğu duvarında bulunan mozaik (Resim 29) Bizans sanatını en güzel şekilde yansıtmaları bakımından önemlidir. Deisis yani kıyamet günü Meryem ve Vaftizci Yahya'nın Hz. İsa'dan insanlık için yardım dilemesini konu alan bu tablo 6*4,68 m ebatlarındadır. Resimde ortada başında haçlı bir hâle ile Hz. İsa bulunmakta sağ eliyle takdis işareti yaparken sol elinde de İncil tutmaktadır. Hz.

¹⁰⁵ Erdihan, *a.g.e.*, s. 28.

İsa'nın sağında Meryem, solunda da Vaftizci Yahya af diler bir ifadeyle durmaktadır. Her üç figürün isimleri başlarının yanında yazılıdır. Alt kısımları büyük oranda tahrip olmuştur. Yalnız, kalan üst kısımlarından bile mozağin verdiği duygu, renklerin canlılığı ve uyumu, mahşer günü hâlet-i ruhiyesinin gereği oluşan yüzlerindeki ifadelerin başarılı bir şekilde tasvir edildiği anlaşılabılır. Yapıldığı zaman için ihtilaflı görüşler bulunsa da genel kabul edilen görüş tabloyu XII. yüzyıla tarihlemektedir¹⁰⁶.

Resim 29: Deisis Mozaïği

Kaynak: Eyice, 1984.

İmparatoriçe Zoe Mozaïği: Sağ taraftaki galerinin doğu kısmında bulunan bu mozaik (Resim 30) Fossati tarafından bulunmuş ve üzeri kapatılmıştır. Daha sonra ise Cumhuriyet döneminde 1935-1938 yılları arasında tekrar açılmıştır¹⁰⁷. VIII. Konstantinos'un kızı olan İmparatoriçe Zoe'nin yönlendirmesiyle yapıldığı düşünülen bu mozaik XI. yüzyılda Zoe'nin ilk eşi III. Romanos (1028-1034) zamanına tarihlenmektedir¹⁰⁸. Ayasofya'ya yaptıkları para bağışını konu alan bu mozaikte Hz. İsa, İmparatoriçe Zoe ve Zoe'nin kocası İmparator Monomakhos olmak üzere üç kişi bulunmaktadır. Ortada Hz. İsa sağ eliyle takdis işareti yapmakta ve sol eliyle kutsal kitabı tutmaktadır. Başının iki yanında yazılı, İesus Khristos adının kısaltması olan IC ve XC harfleri vardır. Bir tarafında İmparator Monomakhos vardır ve üzerinde üç satır şeklinde *“Romalıların inançlı hükümdarı, Tanrı'nın İsa'sının bendesi Konstantinos*

¹⁰⁶ Eyice, a.g.e., s. 16.

¹⁰⁷ Eyice, a.g.e., s. 18.

¹⁰⁸ Diker, a.g.e., s. 28.

Monomakhos” yazmaktadır. Diğer tarafında ise İmparatoriçe Zoe elinde rulo bir kâğıt olduğu halde tasvir edilmiştir. Kâğıdın üzerinde de İmparator Monomakhos’ un başının üzerinde yazan yazının aynısı yazmaktadır¹⁰⁹. Zoe’nin başının üzerinde ise ‘‘Çok dindar Auguste Zoe’’ yazısı bulunmaktadır. Tasvirlerle dikkatli bakıldığı zaman İmparatorun yüzünde ve isminde değişiklik yapıldığı önceki yazının ve resmin kazındığı fark edilir. Bunun sebebi ise İmparator Monomakhos’ un Zoe’ nin üçüncü kocası olduğu, önceki tasvirlerin Zoe’nin bir veya ikinci kocasına ya da sırayla her ikisine ait olduğu zannedilmektedir. Yine aynı şekilde İmparatoriçe Zoe’nin yüzünde de oynamalar yapıldığı görülmektedir. Bunun sebebi tam olarak bilinmemektedir. Resimde kullanılan kıyafetlerin o dönem tören kıyafetlerini yansıtmaması, renklerin canlılığı, uyumu ve üzerindeki işlemler dikkat çekmektedir¹¹⁰. Bu mozağin alt kısımlarında da Deisis Mozaği kadar olmasa da bir tahribat olduğu görülmektedir.

Resim 30: İmparatoriçe Zoe Mozaği

Kaynak: Erdiham ,2015.

İmparator Komnenos Mozaği: İmparatoriçe Zoe Mozağının olduğu bölümde pencerenin sağ tarafında ondan yaklaşık yüz yıl sonra yapılmıştır (Resim 31). Dönemin İmparatoru II. İonnes Komnenos(1118-1143) zamanında, tahta çıktığı yılda ortaya çıkarılan bu eser, Zoe Mozaği gibi bir bağış olayını konu almaktadır. Bu mozaikten dört

¹⁰⁹ Erdiham, *a.g.e.*, s. 43.

¹¹⁰ Eyice, *a.g.e.*, s. 18.

yıl sonra hemen yanındaki payenin üzerine o yıl yönetime ortak edilen ve genç yaşta ölen oğlu Alexios'un tasvirini içeren (Resim 31) bir mozaik pano daha yapılmıştır¹¹¹.

İmparator Komnenos Mozağinde diğer mozaiklerin genelinde olduğu gibi altın bir zemin üzerinde, ortada Hz. Meryem ayakta, kucağında Hz.İsa'yı tutar vaziyette durmaktadır. Başının üstünde Tanrı Anası anlamına gelen monogramlar vardır¹¹². Hz. İsa yine bir eliyle takdis işareti yapmakta diğer elinde de kutsal metinlerin yazılı olduğu bir kâğıt rulosu tutmaktadır. Diğer mozaiklerde olduğu gibi bütün figürlerin başının arkasında kutsiyet belirten hâle bulunmaktadır. Yalnız İsa'nın başındaki hâle diğerlerinininkinden hep farklıdır. Onun hâlesinin içinde bir de haç işareti bulunmaktadır. Hz. Meryem ve İsa'nın bir tarafında İmparator Komnenos elinde bir altın kese tutar vaziyette tören kıyafetleriyle tasvir edilmiştir. Diğer tarafta ise Komnenos'un karısı Macar Kralı Laszlo'nun kızı İmparatoriçe Eirene fiziksel özellikleri ile Orta Avrupa insanına özgü kıvrık saçlar iki yandan örgülü şekilde, açık renk gözler ve pembe yanaklı olarak gerçekçi bir şekilde tasvir edilmiştir. Onun da üzerinde dönemin tören kıyafeti vardır. İmparator ve karısının başları üzerinde kimliklerini belirtir yazılar bulunmaktadır. Mozaikte en dikkat çeken özellik figürlerin hiçbir değişiklik yapılmadan olduğu gibi tasvir edilmiş olmasıdır. ¹¹³

Resim 31: İmparator Komnenos Mozaği

Kaynak: Eyice ,1984.

Kaynak: Koç Üniversitesi Bizans Alıntıları Fotoğraf Arşivi, 2015

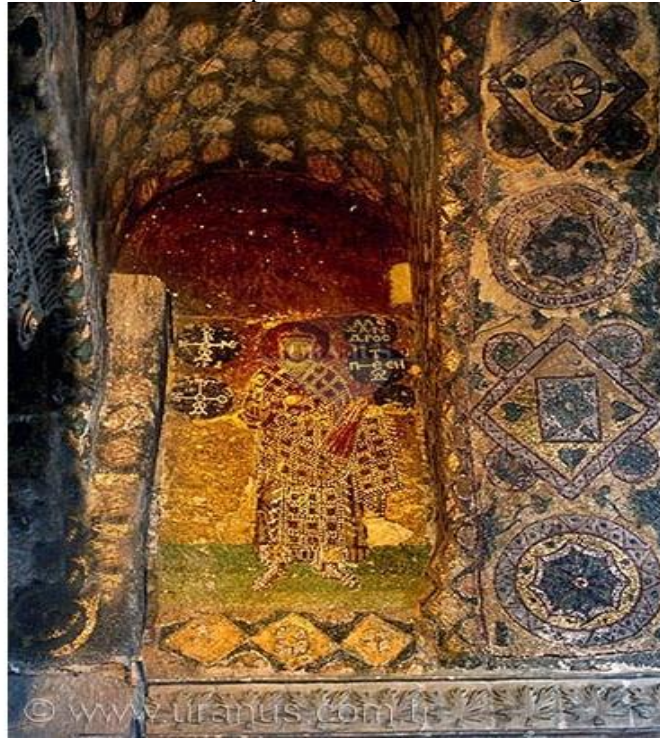
¹¹¹ Diker, *a.g.e.*, s. 28.

¹¹² Erdihan, *a.g.e.*, s. 66.

¹¹³ Eyice, *a.g.e.*, s. 20.

İmparator Aleksandros Mozaïği: Kuzey galeride, güney batı tarafında kubbe kemerini taşıyan birinci payenin iç tarafında yer alan bu mozaik (Resim 32) İmparator kapısı üzerinde secde eder şekilde tasviri olan İmparator VI. Leon'un kardeşi İmparator Aleksandros'a aittir. Fossati tarafından resmi çizilip üzeri kapandıktan sonra, Cumhuriyet döneminde yapılan çalışmalarda uzunca bir süre bulunamamıştır. Diğer mozaik tasvirlere göre daha kuytu bir köşeye yapıldığından dolayı bulunamadığı düşünülen bu mozaïğe 1958 yılında ulaşılabılmıştır. Kardeşi ile tahta ortak olmasına rağmen devlet yönetiminde daha çekinik bir tavır sergileyen İmparator Aleksandros zevk ve sefaya düşkün bir imparator olarak bilinmektedir. Ancak kardeşi öldükten sonra kısa bir süre tahtta tek başına olan İmparatorun mozaik resmini de bu dönemde 912-913 yıllarında yaptırdığı düşünülmektedir. Altın bir yüzey üzerine ayakta bir vaziyette tasvir edilen Aleksandros'un üzerinde son derece süslü bir tören kıyafeti bulunmaktadır. Başının üzerinde bulunan dört madalyonun birinde tam adı diğerlerinde ise unvanlarının monogramları vardır. Sağ elinde kutsal metinlerin yazılı olduğu bir kâğıt rulosu, sol elinde ise dünyayı temsil eden bir küre tutmaktadır. Mozaik günümüze kadar gayet sağlam bir vaziyette muhafaza edilmiştir¹¹⁴.

Resim 32: İmparator Aleksandros Mozaïği

Kaynak: Eyice ,1984.

¹¹⁴ Eyice, *a.g.e.*, ss. 22-23.

Ayasofya’da bulunan diğer tezyini özellikler ise şu şekildedir:

Dandolo’ya Ait Mezar Taşı: Venedik Doçu Henricos Dandolo’ya (Resim 33) ait bir mezar taşıdır. IV. Haçlı Seferini Konstantinopolis üzerine yapan Dandolo 1205 yılında burada ölmüş ve Ayasofya’ya gömülmüştür. Lâkin yapılan çalışmalar burada bir mezar olmadığını göstermektedir. Muhtemelen 1204-1261 yıllarını kapsayan Latin istilasının sonunda tekrar şehri egemenlikleri altına alan Bizanslılar tarafından mezar yok edilmiştir. Mezar taşının da milliyetçi bir İtalyan olan Mimar Fossati tarafından 1847-1849 yılları arasında yaptığı restorasyon esnasında konulduğu düşünülmektedir. Mermerden yapılan ve üzerinde ismi yazılı olan bu mezar taşı üst katta galeri bölümündedir¹¹⁵.

Resim 33:Dandolo’ya Ait Mezar Taşı

Kaynak: Ayasofya’nın Gizli Tarihi, 2021.

Viking Yazısı: Ayasofya’nın üst katında güney galeri bölümünde mermer korkulukların üzerinde IX. Yüzyıldan kalma bir Viking yazısı bulunmaktadır. Herhangi bir tezyin amacıyla değil de orada bulunan bir kişi tarafından gelişigüzel yazılan bu yazıda sadece ‘‘Halvdan...’’ kısmı okunabilmektedir. O dönemde Bizans’ta paralı askerlik yapan bir Viking askeri tarafından yazıldığı düşünülmektedir¹¹⁶.

Ayasofya’da bunların dışında Bizans döneminde yapıp günümüze kadar gelen bir vaftiz teknesi bir de üst kat galeride sadece yeşil porfirle belirlenen yeri ve iki küçük sütunu kalan imparatoriçe locası bulunmaktadır.

¹¹⁵ Güney, *a.g.e.*, s. 90.

¹¹⁶ Güney, *a.g.e.*, s. 91.

Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Ayasofyaya Eklenen Bölümler ve Yapılan Tezyinat: İstanbul 29 Mayıs 1453 yılında fethedilince Ayasofya da Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı geleneği olarak bir şehir fethedildiği vakit, o şehrin surlarına bayrak dikilir ve arkasından ezan okunurdu. Sonra da şehrin en büyük mabedi camiye çevrilirdi. Ayasofya’da bu geleneğe binaen camiye çevrilmiştir¹¹⁷. Fethi takiben camiye çevrilen Ayasofya’da üç gün içerisinde mimarların ve ustaların hummalı çalışması ile heykeller ve ikonlar kaldırılmış kible tarafına bir mihrap konmuş bir de minber eklenmiştir¹¹⁸. Bu esnada caminin batısındaki yarım kubbenin güney tarafındaki ağırlık kulesinin üzerine ahşap bir minare de eklenmiştir. Fakat bu mihrap, minber ve minare günümüze kadar gelmemiş daha sonraları yenileri yapılmak suretiyle kaldırılmışlardır¹¹⁹.

1 Haziran 1453 yılında imametini Akşemsettin’in yaptığı ilk Cuma namazı kılınarak ibadete açılan Ayasofya’da, Fatih Sultan Mehmet adına hutbe irad edilmiştir. Yine Fatih Sultan Mehmet tarafından Fethiye Camii adı verilen ve bir vakıf kurulan Ayasofya bu vakıf sayesinde uzun yıllar ihya olmuştur¹²⁰.

Ayasofya Camii’ne Osmanlı Devleti döneminde pek çok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeler gerek var olan binayı korumak adına sağlamlaştırma şeklinde, gerekse cami olması sebebiyle ihtiyaç duyulan eklemeler şeklindedir. Bunların dışında görkemli bir yapı özelliğini koruyabilmesi adına süslemeler de eksik bırakılmamıştır. Bu düzenlemeleri cami içi ve cami dışı düzenlemeler şeklinde ayırmak mümkündür. Önce cami içi düzenlemeler aşağıda detaylı bir şekilde ele alınmış, sonra cami dışı düzenlemelere kısaca yer verilmiştir.

Mihrap: Cami ve mescit gibi namaz kılınan yerlerde dönülmesi gereken yönü yani kibleyi ve namaz kıldıran imamın duracağı yeri gösteren mimari bölüme mihrap denir¹²¹. Ayasofya’nın cami olarak ibadete açılması için yapılan ilk değişikliklerden biri binaya, on derece güneye doğru olacak şekilde bir mihrap eklemek olmuştur¹²². İlk

¹¹⁷ İkinci, *a.g.e.*, s. 56.

¹¹⁸ İsmail H. Danişmend “1 Haziran = 23 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Ayasofya Camiinde ilk Cuma namazının kılınması”, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.I, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 263.

¹¹⁹ Said Öztürk, İstanbul’un ”Fethinden Sonra Ayasofya Kilisesinin Camiye Çevrilişi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XIV, 2003, s. 142.

¹²⁰ Mert Cengiz, *İnanç Turizmi Açısından Efsane ve Sembollerin Yeri ve Önemi(Ayasofya Örneği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2019, s. 30.

¹²¹ Tuğba Erzincan, “Mihrap”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 36.

¹²² Sema Doğan, “Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii’ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler”, *Bilgi Dergisi*, XLIX, 2009, s. 7.

dönemlerde basit bir mimariye sahip olduğu düşünölen bu mihrap günümüze kadar ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan mermer mihrap II.Bayezid Dönemine, 1487-1488 yıllarına tarihlenmektedir. Mihrap daha sonra gelen padişahlar tarafından birçok defa yenileme ve onarımdan geçmiştir. Son olarak XIX. yüzyılda Fossati tarafından yenilenen mihrap, çeşitli yazı ve süslemelerle bugünkü hâlini almıştır¹²³. Çokgen planlı bir niş ve üzerinde yarım kubbeli bir kavsara bulunan mihrapta yan taraflarında altın varakla ampir tarzda yaprak motifleri, ihtişamlı bir taç ile tepelik, bir şemse motifi ve çokça yıldız motifi kullanılmıştır¹²⁴.

Resim 34: Ayasofya Camii Mihrabı

Kaynak: Berk, 2023.

Mihrapta değişik zamanlarda eklenmiş dört adet kitabe de bulunmaktadır. Bunların en altında bulunan kitabe (bk. Resim 35-1 numaralı alan), altındaki imzadan anlaşıldığına göre 1738 tarihinde I.Mahmud Döneminde yapılan tamirat sırasında eklenmiş, dönemin hattatlarından İsmail Efendi tarafından yazılmıştır. Kitabede celi

¹²³ Yasemin Sönmez, *Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s. 93.

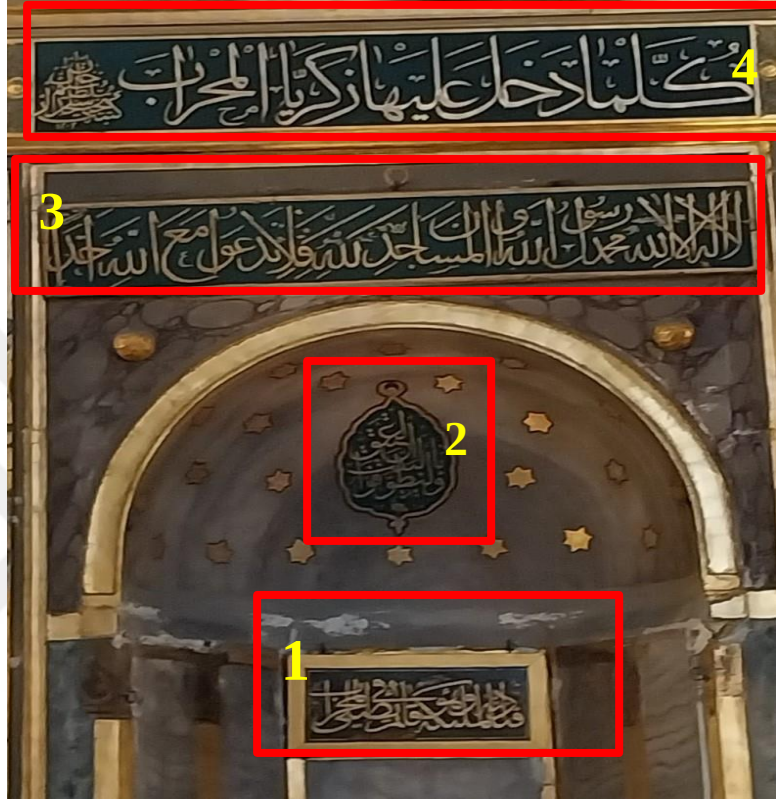
¹²⁴ Erzincan, *a.g.e.*, s. 36.

sülüs hatla siyah zemin üzerine altın yıldızla Al-i İmran Sûresi 39. Ayetin bir kısmı olan” *فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ* ve “Fe nâdethul melâiketü ve huve kâimün yusallî fil mihrâb” şeklinde okunan, “O (Zekeriya) mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler” anlamına gelen hat bulunmaktadır¹²⁵. Mihrabın alttan ikinci sırasında ise (bk. Resim 35-2 numaralı alan) 1849 yılında Fossati onarımları sırasında ortaya çıkarılan Hattat Şefik Bey imzalı şemse formunda, koyu yeşil zemin üzerinde altın varakla Hac Suresi 29. Ayetinin bir kısmı olan “...وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ”, “...ve’l yetavvefû bi-l beyti-l atik” şeklinde okunan ve “.... Beyt-i Atik’i tavaf etsinler” anlamına gelen yazı celi sülüs hatla yazılmıştır. Bu kitabenin üstünde yer alan kitabe Ayasofya Camii içindeki en eski kitabe olma özelliğini taşımaktadır. Tarihi ve yazanı belli olmayan kitabenin XV. yüzyılda yazıldığı düşünülmektedir (bk. Resim 35-3 numaralı alan). Yine koyu yeşil zemin üzerine altın varakla “ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ ” şeklinde Arapça olarak yazılmış olan “Lâ ilahe illallah, Muhammedûn Rasullullah - Allah’tan başka ilah yoktur. Hz. Muhammed O’nun resulüdür” anlamına gelen Kelime-i Tevhid ile Cin Suresi’nin 18. Ayeti olan ve “ وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا ” şeklinde yazılan “ve enne mesâcide lillhâi fe lâ ted’u mea-llahi ehadâmö” diye okunan ve manası “Mescidler yalnız Allah’ındır. O halde Allah ile birlikte başkasına da tapmayın” olan yazı kitabesi bulunmaktadır. Mihrabın en üst kitabesi ise alınlık bölümünde olup 1789 senesine tarihlenmektedir. Koyu yeşil zemine altın varakla, celi sülüs yazı, Silahdar Yahya tarafından yazılmıştır (bk. Resim 35-4 numaralı alan). Kitabede celi sülüs hatla siyah zemin üzerine altın yıldızla “...كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ ” şeklinde yazılan ve “...Külleme de hale aleyhe Zekeriyyâl mihrab” şeklinde okunan, “...Zekeriya onun bulunduğu yere mihraptaki odaya her girdiğinde” anlamına gelen Al-i İmran Sûresi 37. Ayetin bir kısmı bulunmaktadır. Mihrap sofası denilen alanda da yarım kuşak şeklinde yine celi-sülüs hatla yazılmış besmele ve Ayete’l-Kürsî bulunmaktadır. Bu kitabe Hattat Üsküdarî Mehmet Efendi tarafından 1607 yılında yazılmıştır. Bunların dışında mihrabın sağında ve solunda bulunan dehlizlerde ise çini panolar yer almaktadır. Sol taraftaki dehlizde III. Murad döneminde yapılmış hünkâr mahfilinin kalıntılarından olan klasik üsluba sahip XVI. yüzyıl İznik çinileri üzerine yazılmış Kelime-i Tevhid bulunmaktadır. Sağ taraf dehlizde bulunan çini pano ise XVII. yüzyıla aittir. Kâbe kompozisyonlu bu çini pano Beytullah’ı tasvir eden en eski ve değerli bir panodur. Üzerinde Kâbe’nin bulunduğu düşünülen kısım alınmış yerine başka bir çini eklenmiştir. Panoda Âl-i İmran Suresi 96

¹²⁵ Sönmez, *a.g.e.*, s. 99.

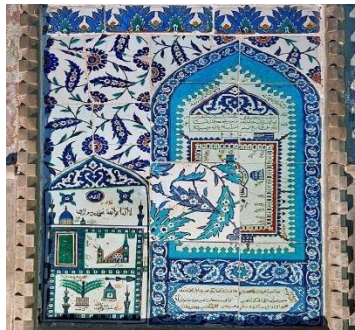
ve 97. ayetlerinin bir kısmı ile Allah, Muhammed ile dört halifenin isimleri ve Kelime-i Şehadet yazmaktadır (Resim 36). Son olarak mihrabın her iki yanında Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında gerçekleşen Budin Fethi esnasında Macar Kralı I. Matyas'ın sarayından getirtilen iki adet şamdan bulunmaktadır ¹²⁶.

Resim 35: Ayasofya Camii Şerifi Mihrap Kitabeleri

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 36: Mihrapta Bulunan Çini

Kaynak: Bozkurt, 2020.

Minber: Cuma günleri hutbe okunması amacıyla yapılan merdivenli bir çeşit kürsü olan minber Ayasofya'nın camiye çevrilme aşamasında Fatih Sultan Mehmet

¹²⁶ Sönmez, a.g.e., ss. 94-102.

zamanında mihrabın sağ tarafına ilk olarak ahşaptan yaptırılmıştır. Günümüze ulaşamayan bu minberin yerine hâlen var olan bugünkü minber ise III. Murad zamanında mermerden imal edilmiştir. XVI. yüzyıl klasik Osmanlı üslûbuna sahip minber, mermer sanatının en güzel örneklerindendir¹²⁷. Minberin merdivenlerinin başladığı minber kapısının taç biçimindeki başlığı üzerinde mermer zemine altın varakla Esmâü-l Hüсна'dan ‘ هو البقيع الصامد - Hüvel Baki es-Samed’ yazısı celi sülüs hatla ve aynalı formda işlenmiştir. Altına da Kelime-i Tevhid harekesiz olarak yine mermer üzerine yazılmıştır. Tarihi ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Ayrıca minberin her iki tarafında fethin nişanesi olarak bilinen yeşil sancak asılıdır¹²⁸.

Resim 37: Ayasofya Camii Şerifi Minberi

Kaynak: Berk, 2023.

Hünkâr Mahfili: Mahfil, cami mimarisinde belirli niteliklere haiz kişilerin kullanımına ayrılan özel bölümlere verilen isimdir. Hünkâr mahfilleri de padişah ve erkânının güvenli bir şekilde ibadet edebilmesi için yapılmış zeminden yüksekçe inşa edilmiş bölümlerdir¹²⁹.

Ayasofya, cami olduktan sonra yapılan ilk mahfilin ne zaman yapıldığı hakkında ihtilaflı bilgiler bulunmaktadır. III.Murad, I. Ahmed ya da IV.Murad zamanında yapıldığı söylene de bunlarla ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır¹³⁰.

Her halükârda varlığı bilinen, mihrabın sol tarafındaki eski mahfil kaldırılarak yerine Fossati onarımları sırasında yeni bir mahfil inşa edilmiştir. Günümüze ulaşan bu mahfil sekiz mermer sütun üzerinde altıgen şeklinde ana bir mekâna ve bir de hole sahiptir. Üzerinde yamuk altıgen şeklinde ahşap bir kubbe bulunmaktadır. Birisi caminin

¹²⁷ Güney, a.g.e., s. 86.

¹²⁸ Sönmez, a.g.e., ss. 91-92.

¹²⁹ Baha Tanman, “Mahfil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 331.

¹³⁰ Diker, a.g.e., s. 51.

ana mekânından diğeri ise hünkâr odasından olmak üzere iki girişe sahiptir. Etrafı ahşap oyma işi levhalardan oluşan şebekelerle yükseltilmiştir (Resim 39). Bu şebekelerde ortada yürek motifî etrafında S ve C kıvrımlı bitkisel motifler ters biçimli akantus yapraklarının üzerine işlenerek bir tema oluşturulmuştur. Üst tarafında da yine ahşaptan yapılmış taç kısmı vardır¹³¹.

Resim 38: Hünkâr Mahfili

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 39: Mahfil Şebekeleri

Kaynak: Berk,.2023.

Müezzin Mahfili: Müezzin mahfilleri zeminle aynı yüksekliğe sahip, müezzinlerin ibadet esnasında ezan, kamet gibi görevlerini rahatça yerine getirebilmeleri amacıyla ayrılan etrafı çevrili bölümlerdir. Ayasofya Camii'ne ilk müezzin mahfili III.

¹³¹ Turgay Arıkan, *Ayasofya Hünkâr Mahfili Ahşap Şebekeleri: Korunma Durumunun Tespiti ve Müdahaleler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara 2019, ss. 34-35.

Murad döneminde mermerden yapılmıştır. O dönemin klasik üslubunu yansıtan eser (Resim 40) ana mekânın doğu tarafındadır. Caminin çok büyük olmasından dolayı zamanla binaya, biri giriş bölümünde diğerleri ana mekânda olacak şekilde dört mahfil daha yapılmıştır¹³². Giriş kapısının solunda, ortada, mermerden yine aynı dönemlerde yapıldığı düşünülen bir de vaaz kürsüsü bulunmaktadır¹³³.

Resim 40: Müezzin Mahfili

Kaynak: Berk,.2023.

Hat Levhaları: Yazıya estetik bir form kazandırmak amacıyla yapılan güzel yazı yazma sanatına hat denir. Bu sanatı icra eden kişi de hattat unvanını alır. Türklerde bin yıl kadar önceye dayanan bu sanat dalı İslamiyet'in kabulüyle daha da gelişmiştir¹³⁴.

Zaman içerisinde gelişen hat sanatı ile en güzel eserler camilerde de sergilenmeye başlanmıştır. Ayasofya, cami olduktan sonra ilerleyen zamanlarda hat eserleriyle süslenmiştir. Bunlardan bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmıştır. Bugün Ayasofya Camii'nde görebildiğimiz farklı yerlerde farklı kişiler tarafından yapılmış hat levhaları şu şekildedir:

Mihrap Panosunun Hat Levhaları: Mihrap panosunun sağında beş adet (Resim41), solunda ise iki adet (Resim 47) olmak üzere toplam yedi adet hat levhası

¹³² Güney,a.g.e., s. 87.

¹³³ İkinci,a.g.e., s. 72.

¹³⁴ Şemseddin Z. Dağlı, "Türk Hat Sanatında Yazı Resimler Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Yazı Resimler", Akdeniz Sanat Dergisi, C. V, S. 10, Kasım 2012, ss. 34-54.

sergilenmektedir. XVIII ve XIX. yy'da yazılmış olan bu levhaların sağ tarafta olanları celi sülüs yazılar sol tarafta olanları ise ta'lik yazılardan oluşmaktadır¹³⁵.

Mihrabın sağ tarafında bulunan hat levhalarından ilki ve en eskisi Hattat Padişah Sultan II. Mustafa Han tarafından beyaz zemin üzerine celi muhakkak hat ile yazılmış “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” - Bismillahirrahmanirrahim-Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla” anlamında olan besmele yazısıdır (Resim 42). Yazının sağ ve sol üst köşelerinde de Ahzap Suresi 56. Ayet iki parça şeklinde yazılıdır. İkincisi de yine II. Mustafa tarafından siyah zemin üzerine altın renginde yazılmış, “اللهم اذهلنا الجنة بشفاعه محمد عليه السلام” “şeklinde yazılan, “Allahumme edhilna el-cennete bi şefaati Muhammed aleyhi's-selam” şeklinde okunan ve “ “Allah'ım, Muhammed (a.s)'ın şefaati ile cennete bizleri kabul eyle.” anlamına gelen bir dua metnidir. (Resim 43). Üçüncüsü ise yine bir padişah hattat olan III. Ahmed tarafından yazılmış olan bir Hadis-i Şerif'tir, “رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَحَافِظُ اللَّهِ” “şeklinde yazılan ve “Ra'sû'l-Hikmeti Mehâfetu'llahî” (Şuabu'l-İman, 730) diye okunan yazının anlamı ise “Hikmetin başı Allah korkusudur” şeklindedir (Resim 44). Dördüncüsü yine aynı zamanda hattat olan padişahlardan II. Mahmud tarafından kaleme alınmış bir dua metnidir (Resim 45). Bu metin siyah zemin üzerine altın yıldız kullanılarak yazılmıştır. Üzerinde Arapça olarak “سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ، سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ” “Subhanallahi ve bi-Hamdihi Subhanallahi'l-azîm” yazmaktadır. Anlamı ise “Allah'ı, ona hamd ederek tesbih ederim, büyük Allah'ı tesbih ederim” dir. Sağ tarafta bulunan levhalardan beşincisi ve en sonuncusu olan levha aynı zamanda içlerinde en büyük olanıdır (Resim 46). En üst sırada görülen levha siyah üzerine altın yıldızla yazılmış farklı bir Kelime-i Tevhid olan “لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ رَبِّي وَرَبُّ الْأَمِينِ وَمُحَمَّدٌ نَبِيُّ اللَّهِ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” “şeklinde yazılan ve “Lâ ilâhe illallah Hû Rabbî ve Rabb'i-âlemîn, Muhammed Nebi Sallallahu âleyhî ve Sellim” şeklinde okunan metindir. Bu metin “Allah'tan başka ilah yoktur, O Rab'dır ve âlemlerin Rabbi'dir; Muhammed (s.a.s) O'nun Peygamberidir.” anlamına gelmektedir¹³⁶.

¹³⁵ Sönmez, *a.g.e.*, s. 59.

¹³⁶ Sönmez, *a.g.e.*, ss. 39-48.

Resim 41: Mihrabın Sağ Tarafındaki Hat Levhaları

Kaynak: Berk,2023.

Resim 42: Besmele Hat Levhası

Kaynak: Berk,2023.

Resim 43: II. Mustafa'ya Ait Dua Metni Hat Levhası

Kaynak: Berk,2023.

Resim 44: Hadis-i Şerif Yazılı Hat Levhası

Kaynak: Berk,2023.

Resim 45: II. Mahmud'a Ait Dua Metni

Kaynak: Berk,2023.

Resim 46: Kelime-i Tevhid Hat Levhası

Kaynak: Berk,2023.

Mihrap panosunun sol tarafına konumlandırılan iki adet hat levhasından ilki, Siyah üzeri altın yaldız ile celi sülüs hatla yazılmış Al-i İmran Suresi 159. Ve 160. Ayetinin yazılı olduğu metindir (Resim 48). Bu ayetler;

- فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ
- إِنَّ يَنْصُرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

Okunuşu “Febimâ rahmetin minallâhi linte lehum velev kunte fezzan galîza-lkalbi lenfaddû min havlik fa’fu ‘anhum vestağfir lehum veşâvirhum fi-l-emr fe-izâ ‘azemte fetevekkel ‘alallâh innallâhe yuhibbu-lmutevekkilîn.(159. Ayet)- in yansurkumullahu fe la galibe lekum, ve in yahzulkum fe menzellezi yansurukum min ba’dih, ve alallahi fel yetevekkelil mu’minun.(160. Ayet)” şeklinde olan ayetler “ Sen onlara sırf Allah’ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah’a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.(159. Ayet) - Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur; eğer sizi yardımsız bırakırsa O’ndan sonra size kim yardım edebilir? Müminler yalnız Allah’a güvensinler (160.Ayet)” anlamına gelmektedir¹³⁷. 160. Ayetin ilk kısmı olan” “إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ” yazısı levhanın ortasına büyükçe yazılmıştır. En altta ise Osmanlı Türkçesi ile “Recep Tayyip Erdoğan tarafından yeniden ibadete açılması münasebetiyle Ayasofya Camii Şerifi’ne vakfedilmiştir” (Resim 48) ibaresi bulunmaktadır.

İkincisi ise Muhammed Es’ad Yesari isimli bir hattat tarafından siyah zemin üzeri altın yaldızla ve celi ta’lik hatla yazılmış bir dua metnidir. (Resim 49). Üzerinde Arapça “حسبي الله وحده” yazan metin “Hasbiyallahü vahdehü” şeklinde telaffuz edilmektedir. Anlamı ise, “Bir olan Allah bana yeter”dir¹³⁸.

Resim 47: Mihrabın Sol Tarafındaki Hat Levhaları

Kaynak: Berk, 2023.

¹³⁷Trt Haber, “Cumhurbaşkanı Erdoğan Ayasofya’ya Hat Tablosu Bağışladı”, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-ayasofyaya-hat-tablosu-bagisladi-536929.html>, (Erişim Tarihi: 03.04.2023).

¹³⁸ Sönmez, a.g.e., s. 52.

Resim 48: Al-i İmran Suresi 159-160. Ayetlerin Yazılı Olduğu Hat Levhası

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 49: Muhammed Es'ad Yesari Tarfindan Yazılan Hat Levhası

Kaynak: Berk, 2023.

Büyük Hat Levhaları: Ayasofya Camii'nde iç mekânda, payandalara konumlandırılmış, dünya üzerinde en büyük kabul edilen sekiz adet hat levhası bulunmaktadır. Bu levhalar Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından 1849 senesinde yazılmıştır¹³⁹. İhlamur ağacından yapılmış gergefe gerili bir çeşit muşamba üzerine altın varakla yazılmış olan devasa levhalar 7.5 metre çapında, yuvarlak formdadır. İçeriye parçalar halinde sokulup ana mekânda monte edildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Üzerlerinde İsm-i Celâl (Allah celle celâlühü), İsm-i Nebi (Muhammed Aleyhisselam), Çehâr-ı Yâr-i Güzin (Ebu Bekir Sıddık radiyallahü anh, Ömer el-Faruk radiyallahü teâlâ anh, Osman radiyallahü anh ve Ali radiyallahü anh) ile Hasaneyn (Hasan radiyallahü anh

¹³⁹ Diker, *a.g.e.*, s. 75.

ve Hüseyin radiyallahü anh) isimleri yazmaktadır¹⁴⁰. Müze olduğu dönem yerlerinden indirilerek bina dışına çıkartılmaya çalışılan bu levhalar büyüklüğünden dolayı çıkartılamamış fakat yere indirilerek muhafaza edilmiştir. Daha sonra 1949 yılında tekrar yerlerine asılmışlardır¹⁴¹.

Resim 50: Büyük Hat Levhaları

Kaynak: Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri, 2018.

Resim 51: Büyük Hat Levhalarının Cami İçinden Görünümü

Kaynak: Berk, 2023.

¹⁴⁰ Sönmez, *a.g.e.*, ss. 54-55.

¹⁴¹ İkinci, *a.g.e.*, s. 168.

Mihrap Pencerelelerinin Olduğu Yerde Bulunan Hat Levhaları: Ayasofya Camii'nde mihrap bölümünde bulunan pencerelerin aralarına iki sıra şeklinde asılmış 50 cm çapında daire biçiminde küçük boyutlu hat levhaları bulunmaktadır. Bu levhaların fil ayaklarındaki büyük levhaların küçüğüymüş gibi görünmesine rağmen harflerde ve harekelerde aynı anlama gelen fakat farklı yazılan şekilleri kullanmak suretiyle yapılan ufak tefek değişiklikleri vardır. Bu levhalar da Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından nispeten aynı terkiplerle yazılmıştır¹⁴².

Resim 52: Küçük Hat Levhaları

Kaynak: Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri, 2018

Resim 53: Mihrap Pencerelelerinin Olduğu Yerde Bulunan Hat Levhaları

Kaynak: Berk, 2023.

Mermer Küpler: Ayasofya Camii'nin iç mekânında yan neflerde iki adet mermer küp bulunmaktadır. Helenistik döneme ait (M.Ö. 330-30) bu küpler III. Murad

¹⁴² Sönmez, a.g.e., ss. 64-65.

zamanında Bergama'dan getirtilmiştir¹⁴³. Cami içi su ihtiyacı için kullanılan küplerde özel gün ve gecelerde şerbet yapılarak halka dağıtılmıştır. Yaklaşık 1250 l. kapasiteye sahiptir¹⁴⁴.

Resim 54: Mermer Küp

Kaynak: Berk, 2023.

Ayasofya Kütüphanesi: Caminin güneydoğu tarafında, iki payanda arasında bulunan kütüphane 21 Nisan 1740 yılında açılmıştır (Resim 55). Açıldığı vakit içerisinde 4000 kadar kitap olduğu belirtilen kütüphane, dönemin en zengin kütüphanelerinden birisidir. Zamanla dersler ve kütüphanecilik kursları da verilen kütüphanenin pek çok çalışanı da bulunmaktaydı. Bir kitap okuma salonu (Resim 56) ile bir de kitapların muhafaza edildiği Hazine-i Kütüb (Resim 56) denilen iki bölüm ve onları birbirinden ayıran bir koridor (Resim 56) şeklinde olan kütüphane, tezyinatı ile de dikkat çekmektedir¹⁴⁵. Üzerinde “Ya Fettah” yazan kulplar bulunan tunç bir kapıdan kütüphaneye girilmektedir (Resim 55). İçerisi ise birbirinden güzel çinilerle süslenmiştir. Kütahya, İznik ve Tekfur atölyelerinden getirilen çiniler ile aralarında az miktardaki İtalyan Faenza çiniler tezyinatın temel öğeleridir¹⁴⁶. Koridor duvarları da çinilerle süslenmiştir (Resim 56). Okuma odasında doğu tarafındaki duvarda somaki mermer

¹⁴³ Esengül Y. Altunbaş, *İstanbul Ayasofyası Odaklı Tarihi Çevre (18.ve 19. Yüzyıllar İçinde Değişim ve Dönüşümleri)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 48.

¹⁴⁴ Güney, a.g.e.,s. 84.

¹⁴⁵ Cengiz, a.g.e., s. 33.

¹⁴⁶ Selman Can-Esengül Y. Altunbaş, “Ayasofya I.Mahmud Kütüphanesi ve Geçirdiği Onarımlar”, *Atatürk Üniveristesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 35, 2015, ss.181-222.

zemin üzerine işlenmiş Sultan I. Mahmud tuğrası bulunmaktadır (Resim 56). Tuğranın üzerinde çini frizde Kelime-i Tevhid, en üstte ise uzun bir bant şeklinde çivit mavisi zemin üzerine beyaz renkle ve celi-sülüs hatla yazılmış, besmele, Haşr Suresi 22. Ayeti ile 23. Ayetinin ilk kısmı ve Esmâü'l-Hüsna bulunmaktadır (Resim 56). Hazine-i Kütüb bölümünde ise dolapların arasında çiniler ve kubbe kasnağında Baltacızade Mustafa Paşa tarafından celi-sülüs hatla yazılmış Fatır Suresi 29-32. Ayetleri yer almaktadır (Resim 56). Kütüphane, Ayasofya müze olduktan sonra kapatılmış, içindeki kitaplar ise 1968 yılında Süleymaniye Kütüphanesine taşınmıştır ¹⁴⁷. Günümüzde de kapalı olan kütüphanenin okuma salonu cami içinden görülebilmektedir.

Resim 55: Ayasofya Kütüphanesi Cami İçi Girişi

Kaynak: Berk, 2023.

¹⁴⁷ Semavi Eyice, “Ayasofya Kütüphanesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 213-214.

Resim 56: Kütüphanenin Bölümleri

Okuma Salonu

Koridor

Kubbe

Hazine-i Kütüp

Kaynak: Altunbaş, 2015.

Ayasofya Camii Kubbe Bölümü: Caminin kubbe bölümünün iç kısmında bulunan daire şeklindeki yazı kuşağının olduğu yerde XVII. yüzyılın ortalarına kadar durduğu bilinen Pantokrator İsa resmi bulunmakta iken Fossati onarımları sırasında bu resim sıva ile kaplanarak kapatılmıştır. Üzerine günümüzde de görülen ayet kuşağı Kazasker Mustafa İzzet tarafından yazılmıştır. Nur Suresi 35. Ayeti 'nin yazılı olduğu bu kuşak (Resim 57) 3 m 15 cm genişliğinde koyu renk zemin üzerine sarı renkle yazılmıştır¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Ali Rıza Özcan, “Dünyanın En Büyük Yazıları – Ayasofya’nın Celileleri” *Lale Kültür Sanat Medeniyet Dergisi*, C.I, S. 2, Temmuz 2020, ss. 6-12.

Kubbeden ařađı dođru řeritler halinde inen kırk adet kuřakta ise (Resim 57) geometrik řekiller hakimdir. Bu řeritler kubbe eteđinde bulunan kırk kűkűk pencerenin aralarına kadar inmektedir.

Resim 57: Ayasofya Camii şerifi Kubbesi

Kaynak: Berk , 2023.

Sultan Abdűlmecid'in Mozaik Tuđrası: Sultan Abdűlmecid, Fossati kardeřler tarafından Ayasofya'da yapılan bakım ve onarım çalıřmalarını bizzat takip etmiř ve oradaki eserlerden çok etkilenmiřtir. Yapıda kendisinden de hatıra bir eser olmasını isteyen padiřah için onarımı yapan ekip içinden Lanzoni gűrevlendirilir. Lanzoni, orijinal mozaiklerden dűřen altın yaldızlı parçaları kullanarak Sultan Abdűlmecid'in tuđrasını yapar ve hediye eder. Kullanılan

malzemelerin Bizans Dönemine ait tasarımın ise Osmanlı Dönemi olması açısından önemli bir yere sahip olan bu mozaik, ilk giriş bölümünde bulunan ana giriş kapısının sağ tarafında bulunmaktadır¹⁴⁹.

Resim 58: Sultan Abdülmecid Tuğrası

Kaynak: Berk, 2023.

Ayasofya Camii Sultan I. Mahmud zamanında çevresine eklenen imarethane, şadırvan, sıbyan mektebi, hünkâr kasrı, hazine dairesinden dönüştürülen aşevi ve erzak deposu gibi yapılarla tam bir külliye konumuna ulaşmıştır¹⁵⁰. Çalışma, cami içi tezyinatlar ile sınırlı olduğundan Büyük Ayasofya Camii dış düzenlemeleri hakkında kısaca genel bilgiler verilecektir.

Ayasofya Medresesi: Ayasofya'nın kuzeybatı tarafına II. Mehmet tarafından bir medrese inşa ettirilmiştir¹⁵¹. Uzun yıllar eğitim verilen bu medrese yapılmadan önce, Ayasofya'nın yanında bulunan papaz odaları ya da komşu patrikhanenin bir kısmı olduğu düşünülen yerlerde eğitim verilmiştir. Daha sonra II. Mehmet'in vakfı olarak cami yanına yapılan bu medrese kaynaklardan anlaşıldığına göre iki katlı ve doksan talebe kapasitelidir. Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu gibi ünlü âlimlerin ders verdiği Ayasofya Medresesi 1596 yılında tamir edilmiştir. Daha sonraları birkaç tamir daha geçirildiği

¹⁴⁹ Eren, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵⁰ Diker, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁵¹ Haluk Çetinkaya, "Ayasofya", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.VIII, s. 76.

düşünülen medresede en kapsamlı tamir 1846-1849 yılları arasında Fossati Kardeşler tarafından yapılmış, bina Batı üslubuna göre yenilenmiştir¹⁵².

Ayasofya-i Kebir Medresesi olarak bilinen medrese 1924 yılına kadar eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. Bu yıldan sonra İstanbul Belediyesi tarafından öksüzler yurdu olarak kullanılmıştır. 1934 yılında Müzeler Genel Müdürlüğü idaresine bırakılan Ayasofya Medresesi kısa bir süre daha yurt şeklinde kullanılmış 1936-1937 yıllarında ise kullanılamaz vaziyette olduğundan dolayı yıktırılmıştır. 1985 ve 1986 yılında yapılan çalışmalarda binanın temellerine ulaşılmıştır¹⁵³.

Günümüzde bu temeller üzerinden aslına uygun olarak yeniden inşa edilen yapı, 15 Nisan 2022 tarihinde yeniden açılmıştır. 38 odalı olarak hizmet veren medrese Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi'ne tahsis edilmiştir¹⁵⁴.

Resim 59: Ayasofya Fatih Medresesi

Kaynak: Büyükçelebi,2022.

Ayasofya Minareleri: Fetihten hemen sonra yapılan ve uzun yıllar varlığını koruyan ahşap minare, II. Selim zamanında yapılan 1574 yılındaki tamirat esnasında kaldırılmıştır. Caminin güneybatı köşesinde kırmızı tuğladan yapılmış bir minare bulunmaktadır. Fatih ya da II. Bayezid zamanında yapıldığı düşünülen bu minare bugün hâlâ ayakta. Caminin güneydoğu köşesinde bulunan yivli minarenin ise II. Bayezid dönemine ait olduğu öne sürülse de Semavi Eyice'ye göre, üslup bakımından Selimiye Camii (Edirne) minarelerine çok benzediği için Mimar Sinan'ın eseri olarak kabul

¹⁵² Cengiz, a.g.e, s. 30.

¹⁵³ Semavi Eyice, "Ayasofya Medresesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 214-215.

¹⁵⁴ Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi-Ayasofya Yerleşkesi; "Tarihçesi" <https://ayasofya.fsm.edu.tr/>, (Erişim Tarihi:19.04.2023).

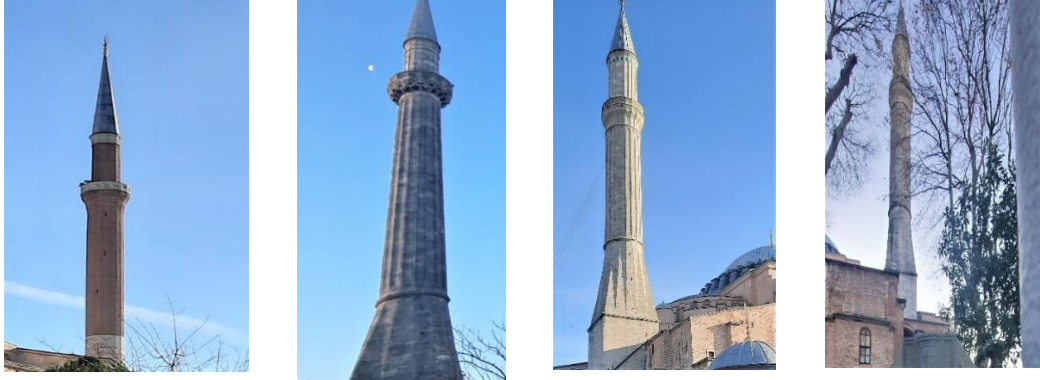
edilmesi daha yerinde olur¹⁵⁵. Daha sonra eklenen minarelerden birisi de padişahlığı döneminde Ayasofya'ya ayrı bir önem veren II. Selim tarafından yaptırılmıştır. Dönemin mimarbaşı olan Mimar Sinan tarafından birçok tadilat yapılarak bina güçlendirilmiş bu esnada da caminin güneydoğu köşesine bir minare daha yapılmıştır. Bunların dışında III. Murat zamanında kuzey tarafındaki iki minare ile kürsü, minber ve mahfil yapılmıştır. Bu minarelerde XIX. yüzyılda yapılan tamiratların izleri ve çeşitli süslemeler görülmektedir. Ayrıca tuğladan yapılan ilk minare de alçakta kalmasından dolayı yine bu değişiklikler esnasında yükseltilerek diğer minarelerle aynı boya getirilmiştir¹⁵⁶.

Resim 60: Ayasofya Camii Minareleri Uzaktan Görünüm

Kaynak: Büyükçelebi, 2022.

Resim 61: Ayasofya Camii Minareleri Yakından Görünüm

Kaynak: Büyükçelebi, 2022.

¹⁵⁵ Semavi Eyice, *a.g.e.*, ss. 206-210.

¹⁵⁶ Çetinkaya, *a.g.e.*, s. 76.

İmarethane: Ayasofya Camii'ne ait imarethane 1743 yılında Sultan I. Mahmud döneminde yapılmıştır. Yoksul ve kimsesi olmayan insanlara yiyecek yapılıp dağıtılması amacıyla kurulan hayır kurumu, caminin kuzeydoğu tarafına inşa edilmiştir. İmarethanenin en dikkat çeken bölümü ise Bab-ı Hümayûn tarafında olan giriş kapısıdır. Barok üslubun yansıtıldığı kapının üzerinde Beşir Ağa'ya ait hat ile aynı yıllarda yazılmış bir kitabe bulunmaktadır¹⁵⁷.

Resim 62: İmarethane Kapısı

Kaynak: Büyükçelebi, 2022.

Şadırvan: Sultan I. Mahmud tarafından camiye eklenen bölümlerden biri de şadırvandır (Resim 63). 1740 yılına tarihlenen şadırvan, dönemin İstanbul'daki en büyük şadırvanı olma özelliğini taşımaktadır. Mukarnas başlığa sahip olan sekiz mermer sütun ve sekiz geniş sivri kemer üzerine yerleştirilmiş bir kubbeden ve saçaktan oluşan şadırvanın en üst kısmında tunçtan lale formu verilerek yazılmış Enbiya Suresi 30. Ayeti olan "Biz her şeyi sudan yarattık" yazısı bulunmaktadır. Ayrıca kemerlerin üst dış kısmında Baltacızade Mustafa Paşa'ya ait, celi sülüs hatla yazılmış, Kaside-i Bürde olarak bilinen bir naat-ı şerif yazısı, aynı yüzeyin iç kısmında ise ta'lik hatla yazılmış bir tarih manzumesi vardır. On altı bölümlü şadırvan her bölümde bir adet olmak üzere on altı tunç musluktan oluşmaktadır¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Semavi Eyice, "Ayasofya İmareti", TDV İslam Ansiklopedisi, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 212.

¹⁵⁸ Aynur Maktal Erbaş, "Şair Emin'in Kazasker İsmail Efendi Tarafından Ta'lik Hattıyla Yazılmış İki Tarih Manzûmesi" *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 1, Mart 2007, s. 79.

Resim 63: Ayasofya Camii Şadırvanı ve Sıbyan Mektebi

Kaynak: Büyükçelebi, 2022.

Sıbyan Mektebi: Ayasofya'nın güneybatı kısmında bulunan avlusunda ayrı bir bina şeklinde yaptırılmıştır (Resim 63). Kapisında kitabe bulunmadığından dolayı yapım tarihi bilinmemekte fakat 1742 tarihine doğru yapılmış olduğu düşünülmektedir. İki katlı, taş ve tuğlaların düzenli sıralanmasıyla örülmüş duvarlara sahip olan yapı pencereli bir kubbe ile tamamlanmıştır. Uzunca bir süre okul olarak kullanılan mektep, kayıtlardan anlaşıldığına göre 1923-1928 yılları arasında imam lojmanı olarak, müze döneminde ise müdür lojmanı olarak kullanılmıştır¹⁵⁹. 2010 yılından beri ise Ayasofya Araştırma ve Dokümantasyon Birimi ve Sıbyan Mektepleri Fotoğraf ve Sergi Salonu olarak kullanılmaktadır¹⁶⁰.

Muvakkıthane: Sıbyan mektebinin karşısına Sultan Abdülmecid zamanında Fossati Kardeşler tarafından 1853 yılında yapılmıştır. Namaz vakitlerini belirlemekte kullanılan saatlerin muhafazası amacıyla yapılan muvakkıthaneler Osmanlı döneminde yaygın olarak görülmektedir¹⁶¹.

Kare bir plana ve ampir üslubuna sahip olan muvakkıthanenin, kesme taşlardan örülü duvarları bulunmaktadır. Yüksek kasnağı, sekiz yüksek sütun üzerine oturtulmuş

¹⁵⁹ Semavi Eyice, *a.g.e.*, ss. 216-217.

¹⁶⁰ Güney, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁶¹ Çetinkaya, *a.g.e.*, s.77.

dört pencerele küçük bir kubbeye sahiptir. Meydandan şadırvanın bulunduğu avluya giriş sağlayan kapının hemen yanında kaldırımın üzerinde bulunan yapının Ayasofya'ya ve Atmeydanı'na bakan taraflarında parmaklıklı üçer büyük pencere bulunmaktadır. Muvakkıthanenin giriş kapısı cami tarafındadır. Sadece giriş kapısının olduğu duvar sıvalıdır. Diğer üç duvarı mermer kaplamadır. Ortasında mermer ayaklı yuvarlak bir masa bulunmaktadır. Muvakkıthane bir dönem ofis olarak kullanılmıştır¹⁶².

Resim 64: Muvakkıthane

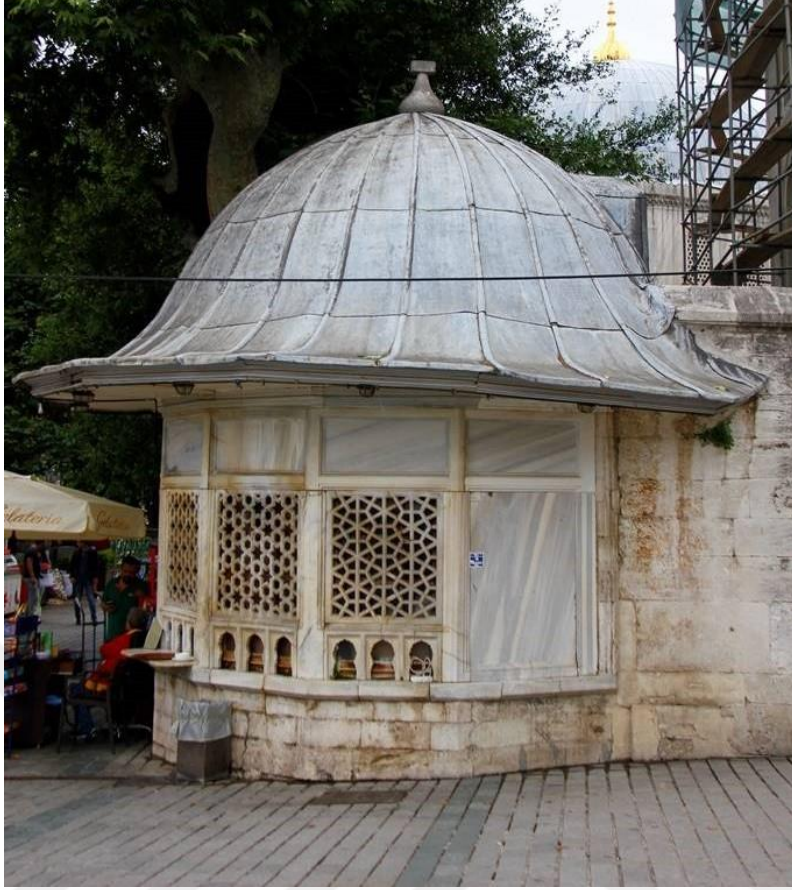
Kaynak: Köroğlu, 2021.

Sebiller: İnsanların içme suyu ihtiyacını karşılamak için yapılmış hayratlar olarak tanımlanan sebiller Osmanlı Dönemi'nde bolca bulunmaktadır. Ayasofya Camii'nde de günümüze ulaşan iki tane sebil vardır. Bunlardan ilki Hürrem Sultan Hamamı'nın karşı tarafında dış avlu duvarındadır. Kim tarafından ve hangi yılda yapıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber Sultan İbrahim tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Diğer sebilin de kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Tüm yüzeyi mermerle kaplı olan sebilin mimari tarzından dolayı XVIII. yüzyılda yapıldığı zannedilmektedir¹⁶³.

¹⁶² Altunbaş, a.g.e., s. 128.

¹⁶³ Şerife Tali, "İstanbul Su Mimarisinde Eminönü Sebillerinin Yeri ve Önemi", *Sanat Dergisi*, S.15, Ağustos 2010, ss. 47-64.

Resim 65: Sultan İbrahim Sebili

Kaynak: Şaşmaz, 2019.

Türbeler: İslam coğrafyasının hemen her yerinde görülebilen türbeler, genellikle üzerleri kubbe ile örtülmüş içerisinde önemli kişilerin kabirleri bulunan yapılardır. Bir protokol camisi olan Ayasofya Camii'nin etrafına da Osmanlı dönemi zamanında beş adet türbe yapılmıştır. Bu türbeler II. Selim, III. Murad, III. Mehmed, I. Mustafa ve Sultan İbrahim ile Şehzadeler olarak isimlendirilmiş türbelerdir¹⁶⁴.

2. İSTANBUL KÜÇÜK AYASOFYA CAMİİ

Cami, Büyük Ayasofya Camii'ne yakın Marmara Denizi'ne doğru güney surların iç tarafında, Kadirga ile Cankurtaran semti arasında Küçük Ayasofya Mahallesi'nde bulunmaktadır. Büyük Ayasofya Camii'ne yürüme mesafesinde olan yapının geniş bir avlusu bulunmaktadır. Dışardan bakıldığında küçük ve sade bir üsluba sahip olan bina içeride zengin bir tezyinata sahiptir.

¹⁶⁴ Mustafa L. Bilge, "Büyük Ayasofya'da Padişah Türbeleri", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C. XI, S. 2, Eylül 2021, ss. 941- 946.

Resim 66: Küçük Ayasofya Camii

Kaynak: Berk, 2023.

2.1. TARİHİ

I. Justinianos tarafından Sergios - Backhos Kilisesi olarak inşa ettirilmiştir. Yapım tarihi hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte 527-536 yılları arasında yapıldığı düşünülmektedir¹⁶⁵.

Kaynaklarda karşılaşılan efsaneye göre kiliseye ismi verilen iki aziz Sergios ve Backhos Roma döneminde yaşamış, İseviliği benimsemiş ve bu yüzden de şehit edilmiş askerlerdir. Asker olmaları sebebiyle şehit edildikten sonra Roma ordusundaki Hristiyan askerlerin koruyucu azizleri olmuşlardır¹⁶⁶. Bu iki aziz, yaşadığı bir olaydan dolayı henüz imparator olmamış Justinianos için diğer Hristiyanlara nazaran daha da önemli bir konumdadır. Öyle ki Justinianos amcası Justinos'un imparatorluğu zamanında ona karşı ayaklanmış ve yakalanarak cezalandırılmak üzereyken amcasının rüyasına girip Justinianos lehine konuşan bu iki azizin hatırına affedilmiştir. Justinianos da imparator olduğu vakit şükran ifadesi olarak bir kilise yaptırmış ve kiliseyi söz konusu azizlere adanmıştır¹⁶⁷. Esasen burada kilisenin yapıldığı yerde ya da bitişiğinde ortak atriumlu Aziz

¹⁶⁵ Ali Koçak, *Tarihi Yapıların Statik ve Dinamik Yükler Altında Lineer ve Non-lineer Analizi: Küçük Ayasofya Camii Örneği*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 175.

¹⁶⁶ Kevser Yıldırım, *Bizans Mimarisinde Oktagon Plan Tipi: İstanbul Azizler Sergios ve Backhos Kilisesi (Küçük Ayasofya Camii) Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2020, s. 48.

¹⁶⁷ Semavi Eyice, "Küçük Ayasofya Külliyesi" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 520.

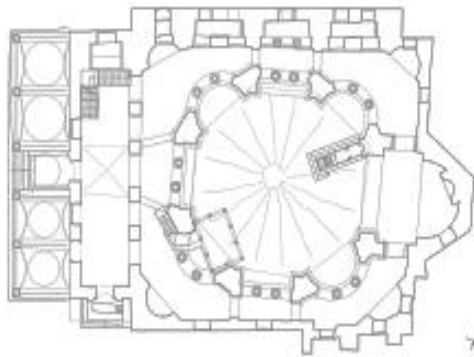
Petrus ve Aziz Pavlos'a ithaf edilen bazilikal planlı bir kilise daha bulunmaktaydı. I. Justinianos'un oturduğu Hormisdos Sarayı'nın yanında olan bu kilisenin varlığı, 2003-2006 yılları arasında yapılan yenileme çalışmaları esnasında Küçük Ayasofya Camii'nin güney tarafındaki cephe temelinden çıkartılan farklı malzemelerle kanıtlanmıştır¹⁶⁸.

Yapıldığı dönemin gözde mabetlerinden olan bina, yaklaşık bin yıl kadar kilise olarak hizmet verdikten sonra II. Bayezid'in padişahlığı zamanında (1481-1512) Babüssaade Ağası Küçük Hüseyin Ağa tarafından bir takım mimari eklemeler yapılarak camiye çevrilmiştir. Cami 1648 ile 1766 yıllarında meydana gelen depremlerden¹⁶⁹ ayrıca 1758 yılında çıkan yangından¹⁷⁰ zarar görmüş ve tamir ettirilmiştir. Esas büyük zararı ise XIX. yy. sonlarına doğru yapılan Avrupa tren yolu hattının çok yakınından geçmesi neticesinde görmüştür. Ayrıca 1912 Balkan Savaşlarından kaçıp buraya sığınan mülteciler de camiye zarar vermiştir. Cami 1956 yılında ve son olarak da 2003-2006 yıllarında restore edilmiştir. Günümüzde de cami olarak kullanılmaktadır¹⁷¹.

2.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ

Bizans mimarisinin merkezi planlı ve kubbeli olan yapılarının İstanbul'daki ilk örneklerinden olan Küçük Ayasofya Camii aynı zamanda erken Hristiyan dönemi mimarisini de temsil etmektedir¹⁷². İstanbul'da halen kullanılmakta olan en eski Bizans yapısı unvanına sahip olan cami tam dörtgen olmayan bir plana sahiptir. Esasen planı itibarı ile Büyük Ayasofya Camii'ne benzetilen ama ebat olarak ondan çok küçük olan yapıya bu sebeple Küçük Ayasofya Camii denilmiştir.

Şekil 6: Küçük Ayasofya Cami Planı

Kaynak: Bayülgen, 2012:99

¹⁶⁸ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁶⁹ Semavi Eyice, *a.g.e.*, s. 521.

¹⁷⁰ Esra G. Erdoğan, Küçük Ayasofya Camii (Sergios ve Bakhos Kilisesi) Cankurtaran'da Tarihin Simgesi, *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 2012, ss. 1-9.

¹⁷¹ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁷² Erdoğan, *a.g.e.*, s. 3.

Yapı, dıştan düzgün olmayan bir dörtgen şeklinde içten ise merkezi oktagon (sekizgen) planlı, köşelerden eksedralar ile genişletilmiş galerili bir yapıya sahiptir. Dış duvarları Bizans dönemine özgü tuğla ve aralıklarla döşenmiş taşlardan örülmüştür (Resim 67). Batı tarafında narteks, doğu tarafında ise dış tarafa çıkıntı durumda yarım daire bir apsisle şekillendirilmiştir. Mabedin kubbesi sekiz adet paye üzerine sekizi silindirik köşeli, sekizi eliptik formda on altı dilimli olarak inşa edilmiştir¹⁷³(Resim 66). Kapıları batı ve kuzeybatı yönünde açılmıştır. Yapının Bizans zamanındaki atriumun yerine beş bölmeli, giriş kapısının üstü diğerlerinden büyük olan beş kubbeli bir son cemaat yeri yapılmıştır. Kapının üzerinde bir de kitabe bulunmaktadır¹⁷⁴(Resim 68).

Narteks bölümü (son cemaat yeri) kuzey-güney eksenli enine bir dikdörtgen şeklinde olup, iki katlı ve çapraz tonozludur. Tonozların iç kısımlarında sarı bordo ve koyu yeşil renkleri kullanılarak yapılan büyükçe bir Rumi motif bulunmaktadır. Etrafında küçük çiçek motifli kalem işi süslemeler iki sıra şeklinde nakşedilmiştir. En altta ise yine Rumi motiflerden oluşan ince bordürle tamamlamıştır (Resim 69).

Resim 67: Narteks ile Duvar Örgüsü ve Kubbenin Yakından Görünüşü

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 68: Küçük Ayasofya Camii Giriş Kapısı

Kaynak: Berk, 2023.

¹⁷³ Koçak, a.g.e., s. 177.

¹⁷⁴ İkinci, a.g.e., s. 185.

Resim 69: Narteks Tonozunda Bulunan Kalem İşi Süslemeler

Kaynak: Berk, 2023.

Narteksin güney tarafında, galeri katına çıkışı sağlayan bir merdiven bulunmaktadır. Narteksten beş kemer açıklığıyla naos bölümüne ulaşılmaktadır. Narteks ve naos bölümünde zemin tamamen mermer ile kaplıdır¹⁷⁵. Çokgen şeklindeki payelerden kubbeye eksedrarlar ve tonozlarla geçiş sağlanmıştır. Payelerin arasına- apsis bölümündekiler hariç- zarif tarzda işlenmiş ikişer adet sütun yerleştirilerek mekân içerisinde bir uyum sağlanmıştır (Resim 70). Yapının galeri katında da sütunlar bulunmaktadır. Alt katta 16 üst katta da 18 adet sütun bulunmaktadır. Sütunlar ve başlıkları mermerden yapılmıştır. Yüzeylerinde yıpranmalar olduğu gözlenen sütun başları akantus yaprakları ve bunların ortasında doğudaki başlıkta I. Justinianos, batıdaki başlıkta Theodora ve Basileus monogramlarıyla görülmektedir. Üç tarafı galerili ve çevre dehlizli yapı dış taraftan kuzey cepheden üç adet payanda ile desteklenmiştir¹⁷⁶. Bizans döneminden günümüze kadar ulaşan cami içi bezemeler; sütunlar ve sütun başları, alt ile üst katı birbirinden ayıran mermer frizler, minberin her iki tarafında bulunan korkuluk levhalarıdır. Ayrıca iç mekânı çevreleyen mermer frizde Justinianos, eşi Theodora ve Sergios'un adlarının geçtiği kitabe niteliğinde bir yazı kuşağı bulunmaktadır¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁷⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, ss.100-103.

¹⁷⁷ Yıldırım, *a.g.e.*,ss. 53-54.

Resim 70: Küçük Ayasofya Camii Sütun ve Sütunbaşları Örnekleri

Kaynak: Berk , 2023.

Küçük Ayasofya 1500'li yılların başında camiye çevrilince binanın içi ve dışına bazı mimari elemanlar ve bölümler eklenmiştir. Tezyini olarak da birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Camiye yapılan düzenlemeler iç mekânda mihrap, minber, vaaz kürsüsü, müezzin mahfili su ihtiyacı için tulumba gibi bölümler ile dış mekânda minare, şadırvan, revak, son cemaat yeri gibi eklemeler yapılmıştır. Bunların dışında caminin bahçesine medrese, hamam, türbe, hazire ve sıbyan mektebi yapılarak bir külliye olması sağlanmıştır. Caminin geliri 1507 tarihli vakfiyesinden anlaşıldığı üzere yanındaki hamamdan, çevresinde ve başka yerlerde bulunan çeşitli hanlardan, dükkânlardan, köylerden ve evlerden karşılanmaktadır¹⁷⁸.

Küçük Ayasofya, camiye çevrilirken kapı ve pencerelere birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Son cemaat yerinin kuzey yönlü duvarındaki kapı ve pencere kapatılmış buraya bir musluk ilavesi yapılmıştır. Kapının olduğu yayvan kemer şeklindeki açıklık sivri kemer içine alınmış iki kemer arasındaki boş kalan alınlık kısmına da Hadis-i Şerif yazılmıştır. Ayrıca büyüklü küçüklü pek çok pencere açılmış, cami üslubuna uygun olmayanlar kapatılmıştır¹⁷⁹.

Namaz kılınan bölümün zemini tamamen mavi rengin hakim olduğu halı ile kaplanan caminin duvarları da beyaz boyalı olup üzerlerinde yine ağırlıklı olarak mavi renk kullanılmış kalem işi ile süslemeler bulunmaktadır. Halısı, kubbesi, kemerleri, kapı

¹⁷⁸ Eyice, *a.g.e.*, ss. 520-521.

¹⁷⁹ Eyice, *a.g.e.*, s. 521.

ve pencere kenarları, duvar yüzeyleri hatta son cemaat yerinde bulunan tonozların iç tarafları da dahil olmak üzere caminin genelinde kullanılan mavi beyaz renkler cami tezyinatında bir bütünlük sağlamıştır. Bu süslemeler hat yazıları, rumi motiflerden oluşan madalyonlar ve bordürler şeklinde yapılmıştır (Resim.71). Mabedin apsis bölümüne kible yönlü bir mihrap yapılmıştır (Resim 72). Damarlı mermerden yapılan mihrap son derece sade bir görünüme sahiptir. Sadece alınlık kısmında Kelime-i tevhid yazılı bir hat levhası bir de kırmızı boya ile renklendirilmiş zarif bir taç bulunmaktadır¹⁸⁰.

Resim 71: Küçük Ayasofya Camii İç Görünümü

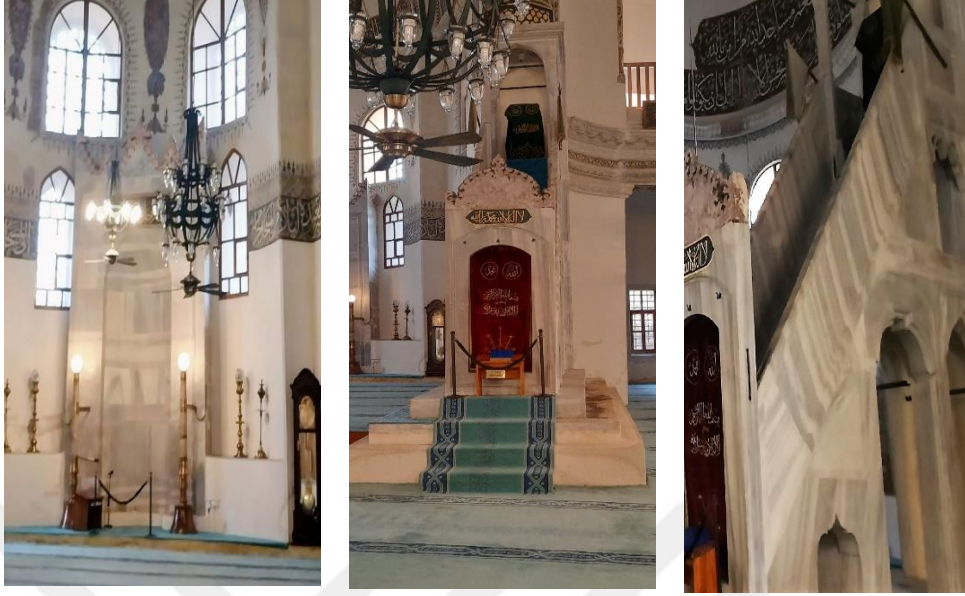
Kaynak : Berk, 2023.

Mihrabın sağında bulunan minber tamamen mermerden yapılmıştır. Yine sadeliğin ön planda olduğu minberin kapısının taç kısmında altın varakla yazılmış Kelime-i tevhid bulunmaktadır. Minberin alt kısmında Osmanlı kemerleri bulunurken yan korkulukları Bizans döneminden kalma mermer ajurlardan oluşmuştur (Resim 72). Merdivenle çıkılabilen bir balkona sahip olan müezzin mahfili de caminin tamamen mermerden yapılan mimari elemanlarından. İnce sütunları ve onların arasında açılmış Bursa kemerleri olan yapının bu bölümleri ile kapısının taç kısmı XVI. yy. özelliklerini taşımaktadır. Mahfilin tavanı ahşap oyma tekniğiyle yapılmıştır (Resim 73). Caminin iç duvarlarında daha önce var olduğu düşünülen mozaik figürler ve ikonlar görülmemektedir. Bunun sebebi ise cami olduktan sonra tamamen sıvayla kapatılıp üzerine kalem işi süslemeler yapılmasıdır. Ayrıca caminin içinde bir su kuyusu ve önünde de mermerden inşa edilmiş vaftiz teknesi bulunmaktadır¹⁸¹(Resim75).

¹⁸⁰ Eyice, *a.g.e.*, s. 521.

¹⁸¹ Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 115-116.

Resim 72: Küçük Ayasofya Camii Mihrap ve Minberi

Kaynak : Berk, 2023.

Resim 73: Müezzin Mahfili ve Tavanı

Kaynak : Berk, 2023.

Resim 74: Caminin Kubbesinin İç Taraftan Görünümü

Kaynak Berk, 2023.

Resim 75: Su Kuyusu ve Vaftiz Teknesi

Kaynak: Berk, 2023.

Cami Dışı Eklmeler:

Küçük Ayasofya'nın camiye çevrilme aşamasında eklenen ilk yapı elemanlarından biri olan minare günümüze kadar ulaşmadığından nasıl olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bugünkü minare de 1750 yıllarında Sadrazam Mustafa Paşa tarafından, caminin güneybatı kısmında binadan ayrı bir şekilde yaptırılmıştır (Resim 76). Sekizgen, sütunçe formunda yontulmuş köşeleri olan, barok stile sahip minare, 1936 yılında nedeni bilinmez bir sebepten dolayı kürsü bölümüne kadar yıkılmış 1955 yılına kadar o şekilde kalmış daha sonra ise tamamı kesme taştan olacak şekilde yeniden bugünkü gördüğümüz minare yapılmıştır¹⁸².

Resim 76: Küçük Ayasofya Camii Minaresi ve Şadırvanı

Kaynak : Büyükçelebi, 2022.

¹⁸² Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 118-119.

Caminin şadırvanı 1740 yılında dönemin Sadrazamı Ahmet Paşa tarafından yapılmıştır. Fakat günümüzdeki şadırvan orijinal olmayıp 1938 yılından sonra yapılan bir şadırvandır. Etrafında muslukları bulunan mermerden yapılmış bir havuzu, sekiz ahşap sütunlu revağı, üzerinde kiremit bir çatısı bulunan şadırvan (Resim 76) caminin taş döşemeli avlusunda bulunmaktadır¹⁸³.

Caminin şadırvanlı avlusunda bulunan medresesi üç yönlü, eğri U şeklinde taş ve tuğladan yapılmıştır. Üzeri kurşun kaplamalı olan medrese banisi Hüseyin Ağa olduğu için Hüseyin Ağa Medresesi (Resim 77) olarak bilinir. 32 hücreli olduğu bilinen medrese bugün özel bir vakıf tarafından el sanatları atölyesi olarak kullanılmaktadır.

Resim 77: Hüseyin Ağa Medresesi

Kaynak : Büyükçelebi, 2022.

Caminin kuzey tarafında bir türbe bulunmaktadır. Türbe, Küçük Ayasofya'yı camiye dönüştüren Kapu Ağası Hüseyin Ağa'ya aittir. Sekizgen planlı, moloz taş ve tuğla örgülü, iki sıra pencereli, üzerinde alem bulunan ahşap çatılı türbe son derece sade bir görünüme sahiptir. İçerisinde bulunan iki sandukanın birisi Hüseyin Ağa'ya diğeri ise Şeyh Hacı Kâmil Efendi'ye aittir¹⁸⁴. Türbenin yanında bulunan hazirede ise 18, 19 ve 20. yüzyıllara ait 96 tane erkek, 66 tane kadın mezar taşı bulunmaktadır. Rokoko ile barok tarzı süslemelere sahip mezar taşlarında (Resim 78) yazan metinlerden burada yatanların çoğunun saray ve ordu mensubu kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Mezar taşlarında kavuk, fes, sarık gibi başlıklar görülmektedir¹⁸⁵.

¹⁸³ Eyice, *a.g.e.*, s. 521.

¹⁸⁴ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁸⁵ Eyice, *a.g.e.*, s. 522.

Resim 78: Türbe ve Hazire

Kaynak : Büyükçelebi, 2022.

Küçük Ayasofya Camii'nin kuzey doğuya bakan tarafında biraz ileride bugün Çardaklı Hamamı adıyla bilinen hamam da külliye aittir. Kitabesinden anlaşıldığına göre M. 1503-1504 yıllarında inşa edilen hamamın gelirleri camiye ayrılmakta idi. Sonradan özel mülkiyet olarak işletilen hamam günümüze ulaşmıştır fakat mirasçılara ulaşamadığından dolayı restore edilememiş harap bir durumdadır¹⁸⁶.

3. EDİRNE AYASOFYA CAMİİ

Edirne'ye bağlı Enez ilçesinde bulunan cami Enez Kalesinin içine konumlandırılmıştır. Bulunduğu yerden dolayı Enez Ayasofya Camii ya da Fatih Camii diye de isimlendirilmiştir¹⁸⁷.

Enez (Ainos, İnoz), Türkiye'nin Yunanistan sınırına yakın, Meriç Nehri'nin Ege Denizi'ne döküldüğü yerde kurulmuştur. Tarihi İ.Ö. 6500 yılına kadar dayanan Enez'in daha önceleri de Trakyalı kabileler tarafından kurulan köy kentler şeklinde yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. Enez kaynaklarda belirtildiğine göre Troyalı Prens Aeneas tarafından kurulmuş ve coğrafi konumu sebebiyle tarihsel süreç içerisinde hep yerleşim yeri olarak varlığını sürdürmüştür. Uzun yıllar Bizans hâkimiyetinde kalan şehrin,

¹⁸⁶ Semavi Eyice, "Çardaklı Hamamı" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss. 225-226.

¹⁸⁷ Aleyna Karahaliloğlu-Funda K. Açıcı, *Türkiye'de Bulunan Ayasofya Yapılarının Benzerlik ve Farklılıklarının Değerlendirilmesi*, İnönü Üniversitesi Kültür Sanat Dergisi, C. VII, S. 2, Aralık 2021, s. 4.

Bizanslılar için önemli bir liman kenti, bir askeri üs aynı zamanda da önemli bir dini merkez olduğu bilinmektedir¹⁸⁸.

Enez Fatih Sultan Mehmed zamanında karadan kendi idaresindeki orduyla, denizden de Has Yunus Bey komutanlığındaki donanmayla kuşatılarak 1456 yılında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçmiştir. II. Mehmed'in de fethin akabinde Enez'de üç gün konakladığı söylenir¹⁸⁹.

Günümüzde halkın geçim kaynağını tarım, hayvancılık ve balıkçılık oluşturmaktadır.

Resim 79: Edirne Ayasofya Camii

Kaynak: Berk , 2023.

3.1. TARİHİ

Günümüzde Enez Fatih Camii olarak da bilinen yapı Bizans döneminde kilise olarak inşa edilmiştir. Enez akropolünde, batı-doğu ekseninde, Yunan haçı şeklinde bir plana sahiptir. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bu konuda çeşitli görüşler mevcuttur. Geçmiş yıllarda Enez'e gelerek araştırmalarda bulunan Bizans mimarisi uzmanı Robert Ousterhot yapıyı detaylı olarak incelemesinin neticesinde yapılış tarihinin XII. yy. olduğunu söylemiştir. Cyrill Mango ise mabedin yapım tarihinin XII.yüzyılda olduğunu tahmin ettiğini belirtmiştir. Fakat dış narteksinin daha sonraki yüzyıllarda yapıldığını öne sürmektedir. Ona göre dış narteks 1259-1453 yılları arasında Bizans Devleti'ni yöneten Paleologos Hanedanlığı döneminde inşa edilmiştir. Semavi Eyice ise 1961-1962 yıllarında camide yaptığı incelemeler sonucunda caminin kilise olarak Orta

¹⁸⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Vakıf Restorasyon Yıllığı-2012*, VGM İstanbul 1. Bölge Yayınları, İstanbul 2012, s. 90.

¹⁸⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s. 91.

Bizans devrinin son zamanlarında inşa edildiğini, XII ve XIV. yüzyıllarda bir dış narteks ilave edildiğini, kubbenin de sütunlarla ayakta tutulmaya çalışıldığını ifade etmiştir¹⁹⁰.

1456 yılında Osmanlı Devleti topraklarına katıldıktan sonra Fatih vakfı olarak camiye dönüştürülen Ayasofya, o tarihten itibaren uzun yıllar cami olarak kalmıştır. 1700'lü yıllarda harap bir durumda olduğu ve 1710 tarihinde kapsamlı bir tadilatın geçtiği o dönem kayıt defterlerinden öğrenilmiştir. Semai Eyice 1961-62 yıllarında yaptığı ziyarette de caminin Enez'in tek camisi olması sebebiyle tehlikeli olmasına rağmen ibadete açık olduğunu belirtir¹⁹¹. Nitekim bu ziyaretten birkaç yıl sonra da 1965 yılında Saroz'da meydana gelen şiddetli deprem neticesinde yıkılarak kullanılamaz hale gelmiştir¹⁹². Uzun bir süre boyunca bu vaziyette kalan cami Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 2016 yılında başlattığı restorasyon çalışmaları sonucunda 24 Aralık 2021 yılında tekrar cami olarak ibadete açılmıştır¹⁹³

Resim 80: Edirne Enez Ayasofya Camii'nin İbadete Açılışı

Kaynak: Aydın, 2021

¹⁹⁰ Hande Çeşmeli, *Enez Ayasofya Kilisesi (Fatih Camii) Duvar Resimlerinin Analizleri ve Koruma Önerileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 8.

¹⁹¹ Semai Eyice, "Ayasofya Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 219.

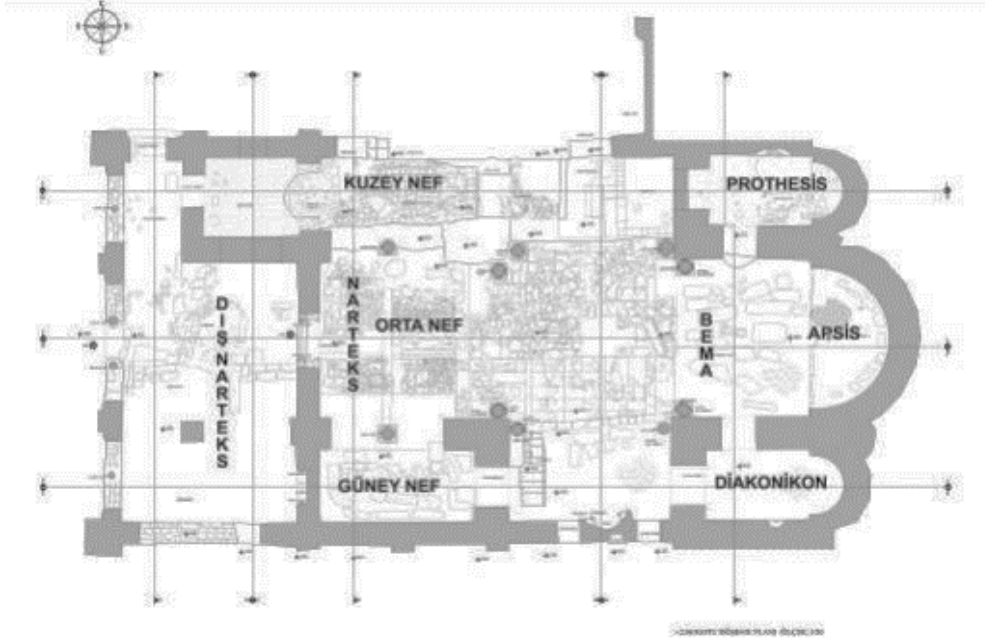
¹⁹² Çeşmeli, *a.g.e.*, ss. 9.

¹⁹³ Vakıflar Genel Müdürlüğü, "Vakıf Eserimiz Ayasofya Camii Şerifi Restorasyon Sonrası İbadete Başladı" <https://www.vgm.gov.tr/haberler/vakif-eserimiz-enez-ayasofya-cami-i-serifi-restorasyon> (Erişim Tarihi: 15.12.2022).

3.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ

Enez Ayasofya'sı dış taraftan 21*38 m ebatlarında, dönemindeki kiliselere nazaran geniş bir alana sahip, büyük olasılıkla katedral olarak kullanılan bir mabettir¹⁹⁴.

Şekil 7: Edirne Ayasofya Camii Planı

Kaynak: Başaran, 2010: 95

Gizli derz tekniği ile farklı taş ve tuğlalar kullanılarak yapılan mabed (Resim 81), planı bakımından farklı bir tasarıma sahiptir (Şekil 7). Kubbeli bazilika olarak da tanımlanabilen naos bölümü Yunan haçı şeklinde inşa edilmiş bir yapıdır. Batı tarafında çift nartekse (dış narteks – iç narteks) sahip olan yapının dış narteksi mimari özellikleri bakımından ana binaya benzemediğinden dolayı dış narteksin daha geç bir tarihte yapıldığı düşünülmektedir. Dış narteks iki payeli, dört sütunlu yedi kemerli ve galerili olacak şekilde inşa edilmiştir. İç narteks ise üç bölmeli ortası beşik, kenarları çapraz tonozludur. İki kapısı günümüze kadar ulaşmıştır (Resim 82). Bu kapılar iç narteksten, naos bölümüne ve güney nefe açılan kapılardır. Naos bölümüne açılan kapı daha büyüktür¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Hande Günözü, “Enez Ayasofya Kilisesi (Fatih Camii) Duvar Resimlerinin Sıva Analiz Sonuçları”, *Art-Sanat Dergisi*, S.1, Ocak 2014, s. 101.

¹⁹⁵ Günözü, *a.g.e.*, s. 103.

Resim 81: Enez Ayasofya Camii Duvarları

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 82: Edirne Ayasofya Camii Kapıları

Kaynak: Berk, 2023.

Haç şeklinde olan naosun batı kolu daha uzundur. Yanlarında birer köşe mekânı bulunmaktadır. Köşe mekânları birer sütun ve ikişer kemerle batı kolundan ayrılmaktadır. Haçın doğu kolunda ise bema bölümü ile her iki yanında pastoforion¹⁹⁶ odalarından oluşan bölüm bulunmaktadır. Her üç bölümde de içten yarım daire dıştan çokgen biçiminde apsis yer almaktadır. Haçın her iki kolu da beşik tonozla örtülü olup köşe mekânlarda ise çapraz tonoz kullanılmıştır. Naos bölümü büyük bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbe, L şeklinde olan dört büyük payandanın üzerine oturtulmuştur. Bu payandaların

¹⁹⁶ Pastoforion: Apsisin iki tarafında bulunan kilisenin kıymetli eşyalarını saklamak, vaftiz yapmak ya da azizler kültüne hizmet için kullanılan Erken Bizans döneminde inşa edilen küçük odalardır. Daha sonra bu odalar birbirinden ayrılarak her iki oda için Prothesis ve Diakonikon terimleri kullanılmaya başlanmıştır (Kaynak: Gökçen Kurtuluş Özataşkın, "Bizans Dönemi Kilise Mimarisi", *Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi Arkhe*, S.5 Nisan- Mayıs 218, ss. 10-17).

her birinin arasında ikişer sütun bulunmaktadır. Bu sütunlar mermerden olup bema bölümü ile kuzey ve güney nefleri naostan ayırmıştır¹⁹⁷.

Bizans dönemi süslemelerinden olan nartekste ve naos bölümünde bulunan sütunlardaki haç, yaprak, bitki motifi kabartmalı devşirme sütun başlıkları günümüze ulaşan bölümlerdendir. Bu sütunların bazıları payelerde çift sütun şeklinde konumlandırılmış erken dönem Hristiyan mimarisinin örneklerindendir (Resim 83). Naos bölümünde VI. yy.dan kalma olduğu bilinen korinth sütun başlıkları bulunmaktadır. Dış narteksteki sütun başlıkları ise dor başlık denilen bir başlık türüdür. Tarihi tam bilinmemekle birlikte ilk örneklerine VI. yy'da rastlandığından dolayı bu tarihte ya da IX-X. yüzyıllarda yapıldığı düşünülmektedir¹⁹⁸.

Resim 83: Payelerde Bulunan Çift Sütunlar ve Sütun Başlıkları

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 84: Dor ve Korinth Sütun Başlıkları

Kaynak: Berk, 2023.

¹⁹⁷ Günözü, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁹⁸ Günözü, *a.g.e.*, ss. 104-105.

Enez Ayasofya'sı Osmanlı Devleti'nin eline geçtiği zaman geleneğe göre o bölgedeki en büyük mabet olduğu için camiye çevrilmiştir. Zemini halı ile kaplanan caminin, güneydeki duvarın doğuya doğru olan tarafına mihrap, sağına da minber eklenmiştir. Mihrabın iç yüzeyinde kıvrımlı perde motifi, ortasında gülü andıran motif olarak bilinen gülce motifi ile o motiflerin aşağısından sarkan üç adet kandil motifi bulunmaktadır. Mihrap kemerinde ise oval şeklinde olan madalyonların içerisinde çiçek motifleri, birbirinin karşısına konumlandırılmış laleler ve baklava dilimi şekillerinin içerisinde bulunan art arda sıralanmış çiçek motifleri (Resim 86) bulunmaktadır. Bu tezyinatların XVIII. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir¹⁹⁹. Bunlar günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların dışında güney kolu denilen kısmın duvarlarında kıvrımlı dallar ve çiçek motifleri ile madalyonlar içinde kısmen tahrif olmasına rağmen günümüze kadar ulaşmış “Allah”, “Muhammed”, “Hasan” ve “Hüseyin” yazıları bulunmaktaydı²⁰⁰. Günümüzde ise mihrabın olduğu duvarda bulunan üst tarafta üçer adet iki sıra şeklinde altı adet pencere açıklığı arasında madalyonlar şeklinde hat levhaları yer almaktadır. Burada da yine üstten aşağıya doğru sıra ile “Allah”, “Muhammed”, “Ebu Bekir”, “Ömer”, “Osman”, “Ali”, “Hasan” ve “Hüseyin” isimleri Arapça olarak yazmaktadır (Resim 86). Mihrabın sağında ve solunda bulunan pencere açıklıkları ise üst taraftakilere göre daha büyüktür. Bu pencerelerin üzerinde de kare formda yeşil zemin üzerine Arap harfleriyle yazılmış “Allah” ve “Muhammed” yazısı yerleştirilmiştir (Resim 84). Mihrabın üzerinde ise büyük puntolarla yazılmış Bakara Suresi 149. Ayetin bir kısmı olan “قَوْلٍ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ” ve “Fevelli vecheke şetral Mescidi-l Haram” şeklinde okunan ve “Yüzünü Mescid-i Haram’a doğru dön” anlamına gelen ²⁰¹ yazı kuşağı bulunmaktadır (Resim 86).

Resim 85: Restorasyon Öncesi Mihrap Bölümü

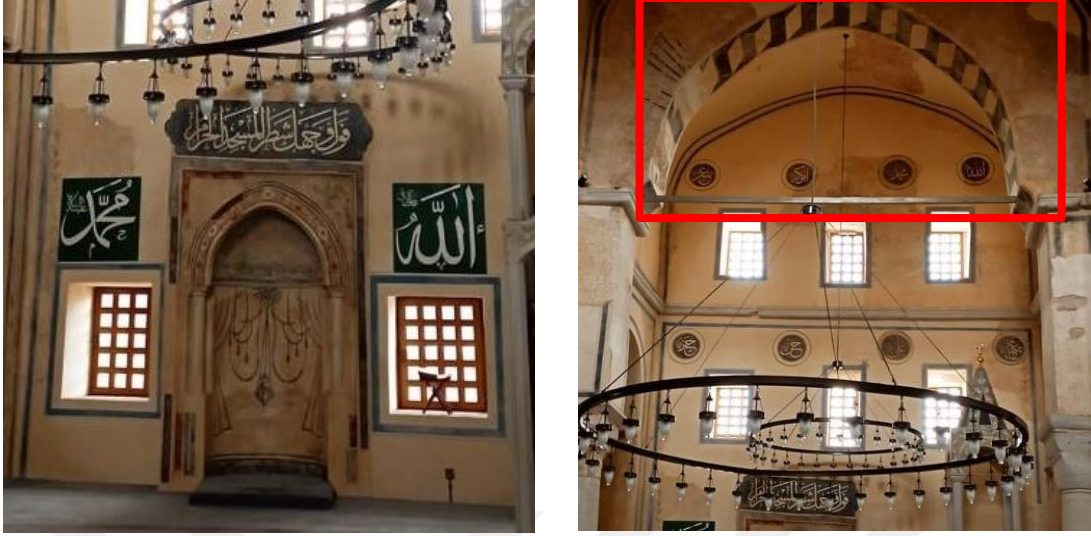
Kaynak: Başaran, 2010.

¹⁹⁹ Çeşmeli, *a.g.e.*, ss. 17-18.

²⁰⁰ Çeşmeli, *a.g.e.*, s.17.

²⁰¹ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara Suresi, Ayet 149.

Resim 86: Restorasyon Sonrası Mihrap ve Üzerindeki Tonoz

Kaynak: Berk, 2023.

Minber mermerden yapılmış olup sadece başlık bölümünde bitkisel formda, mavi, krem ve sarı renklerde süslemeler kullanılmıştır. Harim bölümünde bulunan iki kemer üzerindeki süslemeler nedeniyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Öyle ki bu iki kemerde testere dişi şeklinde renkli tezyinat kullanılmıştır. Siyah ve beyaz renklerden oluşan bu tezyinat siyahın farklı tonları kullanılarak üç boyutlu bir görünüm kazandırılmıştır²⁰² (Resim 86’ da kırmızı kutucuk ile belirtilmiş alan).

Resim 87: Minber

Kaynak: Berk, 2023.

²⁰² Günözü, *a.g.e.*, s. 17.

Kubbenin iç tarafına denk gelen tavan kısmında büyükçe mavi ve krem rengi on altı ışınlı güneş görünümlü kalem tekniği ile işlenmiştir. Bu madalyonun tam ortasında da yine yuvarlak formda İhlas Suresi kahverengi zemin üzerine krem renkli kalemle nakşedilmiştir.

Resim 88: Edirne Ayasofya Camii Kubbesi

Kaynak: Berk, 2023.

Ayrıca Osmanlı döneminde yapıyı baştanbaşa dolaşan, kemerlerin ve tonozların başladığı yükseklikte bulunan rokoko tarzı üzüm salkımları dalı ve motiflerinin kabartma şeklinde işlendiği bir silme bulunmaktaydı. XIX. yy.'a ait olduğu düşünülen bu süslemeler tavanda yer almaktaydı²⁰³. Günümüzde bu süslemeler görülmemektedir.

Dışarıdan ortadaki apsis ile sağ taraftaki apsis duvarının ortasına kesme taştan bir minare konumlandırılmıştır²⁰⁴. Ne zaman yıkıldığı belli olmayan kubbe ahşap bir tavanla örtülmüş üzerine kiremit örülmüştür. Osmanlı döneminde çok kez tamir gördüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır²⁰⁵.

1965 yılına kadar cami olarak kullanılan mabet depremde dolayı kullanılamaz hale gelmiştir. Kubbesi daha önce çöken yapının depremde de dış ve iç narteks çatıları,

²⁰³ Çeşmeli, a.g.e., s. 10.

²⁰⁴ Burcu Başaran, *Enez Ayasofya Kilisesi (Fatih Camii)'nde Kullanılan Yapı Malzemesinin Analizi ve Konservasyon Yöntemleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 30.

²⁰⁵ Semavi Eyice, "Trakya' da Bizans Devrine Ait Eserler" *Belleten Dergisi*, C. XXXIII, S. 131, Temmuz 1969, ss. 351-354.

orta ve kuzey duvarları yıkılmıştır. Narteksin güney duvarının ise 1972-82 yılları arasında tahrip olduğu düşünülmektedir²⁰⁶.

Resim 89: Enez Ayasofya Camii'nin Restorasyon Öncesi Hâli

Kaynak: Başaran, 2010.

Resim 90: Edirne Ayasofya Camii'nin Restorasyon Sonrası Görünümü

Kaynak: Aydın, 2022.

2016 yılında çalışmalara başlanarak yaklaşık beş yıl boyunca aslına uygun olarak restore edilen yapı 56 yıl sonra 24 Aralık 2021 yılında Cuma namazıyla ibadete ve ziyarete açılmıştır. Restorasyon çalışmalarında orijinal plana sadık kalınmıştır. Temeli ve ayakta kalan duvarları, sütunları aslına uygun malzeme ve planla yeniden inşa edilmiştir.

²⁰⁶ Çeşmeli, *a.g.e.*, s. 11.

Tezrinatta da orijinal süslemeler açığa çıkartılarak gerekli koruma çalışmaları yapılmış ve orijinal yerlerinde konumlandırılmışlardır. Yarım olan ya da silinen süslemeler tamamlanmış mihrap ile minber de eski fotoğraflardan yararlanılarak yeniden restore edilmiştir. Kaideye kadar yıkık olan minare tamamlanarak günümüz teknolojisine uygun ısıtma ve aydınlatma sistemleri eklenmiştir. Yapının çevresi de temizlenerek peyzaj çalışması yapılmıştır. Ayrıca restorasyon esnasındaki kazılardan elde edilen tarihi eserler de bahçede bir açık hava müzesi şeklinde sergilenmektedir²⁰⁷.

Resim 91: Edirne Ayasofya Camii Bahçesinde Sergilenen Eserler

Kaynak: Berk,2023.

4. KIRKLARELİ AYASOFYA CAMİİ

Kırklareli iline bağlı Vize ilçesinde bulunan, Vize Ayasofya Camii aynı zamanda Gazi Süleyman Paşa Camii olarak da bilinmektedir.

Ülkemizin kuzeybatısında, Marmara Bölgesi'nin Trakya bölümünde bulunan Vize, Karadeniz'e kıyısı olan bir şehirdir. Kırklareli'ne yaklaşık 39 km., İstanbul'a ise 138 km. uzaklıkta olan, tarihi yerleşimi çok eskiye dayanan küçük bir ilçedir. M.Ö. 3000-5000 yılları arasında Traklar tarafından kurulmuştur. Mitolojik kaynaklarda Byzia adıyla geçen şehrin ismi zaman içerisinde Vize olmuştur²⁰⁸.

M.S. 46 yılında Bizans egemenliğine geçen Vize bu dönemde de gelişimini sürdürmüştür. Nitekim M.S. I. yüzyılda tiyatro, II. ve III. yüzyıllarda da surlar yapılmıştır. Hatta surların onarımı ile ilgili o dönemden kalan bir kitabe de bulunmaktadır. 1453 yılında Osmanlı topraklarına katılan şehir bu dönemde de fiziki anlamda gelişmeye devam etmiştir. XIX.ve XX. yüzyıllarda meydana gelen savaşlarda zor dönemlerden geçen şehir zaman zaman Bulgarların ve Yunanların işgaline uğramıştır. Kurtuluş

²⁰⁷ T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü, "Vakıf Eserimiz Enez Ayasofya Camii Şerifi Restorasyon Sonrası İbadete Başladı" <https://www.vgm.gov.tr/haberler/vakif-eserimiz-enez-ayasofya-cami-i-serifi-restorasyon> (Erişim Tarihi: 17.12.2022).

²⁰⁸ Vize Kaymakamlığı, "Tarihçe", [http://www.vize.gov.tr/tarihce#:~:text="](http://www.vize.gov.tr/tarihce#:~:text=) (Erişim Tarihi: 28.12.2022).

Savaşı'nda yaklaşık iki yıl Yunan işgalinde kalan Vize 2 Kasım 1922 yılında kurtarılmış ve Türk topraklarına katılmıştır²⁰⁹.

Günümüzde tarım ve hayvancılıkla uğraşılan şehirde ormanlık alanlar da oldukça fazladır.

4.1.TARİHİ

Kırklareli Ayasofya Camii, Vize' de bulunan akropolisin kuzeydoğusundaki yükseltinin üzerine inşa edilmiştir. Yapım tarihi ile ilgili net bir bilgi olmamakla birlikte farklı görüşler mevcuttur. Cyril Mango mabedin içerisinde bulunan eski bir ziyaretçiye ait yazıdan yola çıkarak yapılış tarihini IX ve X. yüzyıllara dayandırır. Ayrıca VIII. yy.'da yapılmış olan Selanik Ayasofya'sına plan ve kullanılan malzemeler açısından, V. ve VI. yy.'a ait devşirme sütun başları ile de teknik açıdan birtakım benzerlikler olduğunu öne sürerek tezini güçlendirir²¹⁰. Bu görüşün aksine Semavi Eyice ise mabedin zemini bazilika, üst tarafı da haç biçimli yapılardan olduğu için yapım tarihini daha geç dönemlere, XIII. ve XIV. yy'a dayandırmaktadır. Yapıyı bu tarihlerde yapıldığı bilinen Mora, Mistra Kiliselerine ve Trabzon Ayasofyası' na benzetmektedir²¹¹. Aynı şekilde Richard Krautheimer de revakların iki payeli, bir sütunlu inşa edilmesi, galeri katının çapraz tonozlarla örtülmesi ve üzerinde bulunan kubbenin biçimi gibi sebeplerden dolayı mabedin geç dönem Bizans eseri olduğu görüşünü savunmuştur²¹².

Bizans döneminde birkaç tamirattan geçtiği anlaşılan yapı Osmanlı Devleti zamanında XV. yüzyılın ikinci yarısında camiye çevrilmiştir. Lakin caminin kimin vakfi olduğu bilinmemektedir. Gazi Süleyman Paşa adında birinin camiye çevirdiği bilinmekte fakat bu ismin Hadım Süleyman Paşa mı yoksa Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa mı ya da Mihal oğlu Süleyman Paşa mı olduğu anlaşılamamaktadır²¹³.

²⁰⁹ Mehmet Akif Ceylan, "Vize'de (Kırklareli) Yerleşmenin Gelişimi" *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 23, Eylül 2013, ss. 23-53.

²¹⁰ Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*, Çev: Mine Kadiroğlu, Reklam Yayınları, Ankara 2006, s. 138.

²¹¹ Eyice, *a.g.e.*, ss. 223-224.

²¹² Meltem Çavdar, *Kırklareli- Vize'de Geç Antik-Bizans Dönemi Mimari Plastik Taş Eserler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 13.

²¹³ Eyice, *a.g.e.*, ss. 223-224.

Resim 92: Kırklareli Ayasofya Camii

Kaynak: Berk, 2023.

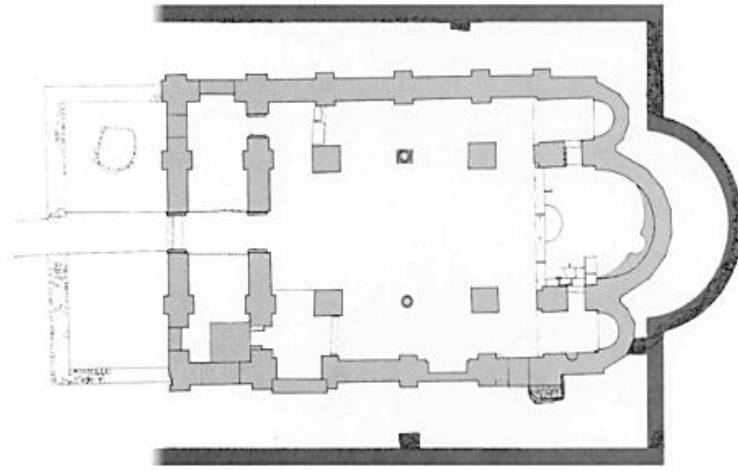
4.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ

Kırklareli Vize Ayasofya Camii'nin daha önce var olan bir kilisenin kalıntıları üzerine yapıldığı düşünülmektedir. Nitekim 1983-84 yıllarında yapılan restorasyon çalışmalarında ulaşılan tuğla örgülü apsis kalıntıları da bu görüşü destekler niteliktedir. Erken Hristiyanlık dönemine ait olan kilisenin kalıntıları olduğu zannedilen bu kalıntılar Şekil 8' de yer alan mabedin planının çevresinde koyu renkle gösterilen alandır.

Günümüze ulaşan mabet ise bazilika planlı haç tonozlu karma plan (Şekil 9) bir yapıdır. İnşası esnasında kaba taş ve devşirme malzemeler kullanılmıştır²¹⁴.

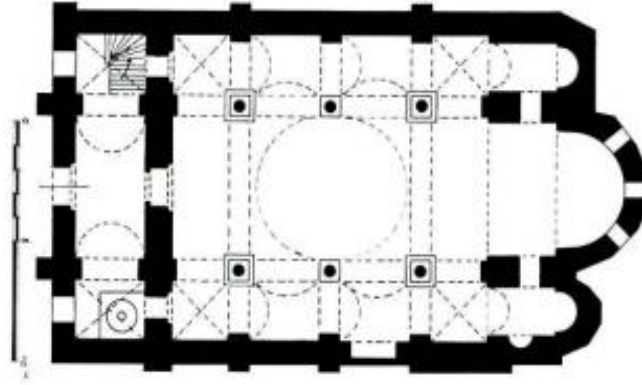
²¹⁴ Güler Yarcı, "Vize Kalesi: Surlar ve Kalede Hayat" *Bozkırdan Battıya*, Ed: Güler Yarcı, 1.Baskı, Vizyon Basımevi, İstanbul 2017, s. 299.

Şekil 8: Kırklareli Ayasofya Camii Planı

Kaynak: Çavdar, 2014: 12

Şekil 9: Kırklareli Vize Ayasofya Camii Zemin Kat Planı

Kaynak: Eyice ,1969: 361

Batı bölümünde narteksi bulunan yapının naosa açılan üç kapısı bulunmakta iken, ortadaki kapı hariç diğer kapılar duvarla örülmüştür. Giriş sadece bu kapıdan sağlanmaktadır. Üç nefli ve üç apsisli olan yapının apsislerinden ortada olanı sekizgen formda, yanlardakiler ise beşgen formda inşa edilmiştir²¹⁵. Korinth şeklinde başlıkları bulunan mermer sütunlar devşirme malzemelerdir (Resim 91). Yan nefleri ile narteksin üzerini kapsayan üst kattaki galeri katı, haç planlıdır (Şekil 10). Dört paye üzerine oturtulan ve pandantiflerle geçiş sağlanan kubbe elips şeklinde, on altı köşeli ve on altı pencereli (Resim 92) bir forma sahiptir²¹⁶.

²¹⁵ Karahaliloğlu-Açııcı, *a.g.e.*, s. 9.

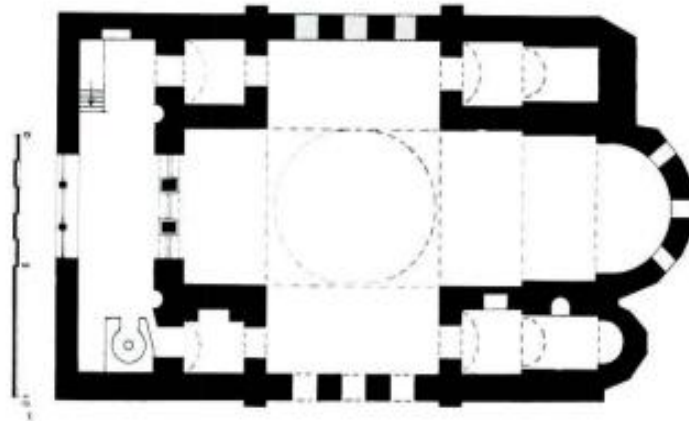
²¹⁶ Mango, *a.g.e.*, s. 138.

Resim 93: Korinth Tarzı Sütun Başlıkları

Kaynak: Berk, 2023.

Şekil 10: Kırklareli Vize Ayasofya Camii Galeri Kat Planı

Kaynak: Eyice, 1969: 361

Osmanlı Devleti zamanında diğer kiliseden camiye çevrilen yapılar gibi Vize Ayasofya'sı da camiye dönüştürülürken bir takım onarım ve değişimlerden geçmiştir. Esasen üç bölümden oluşan narteksin (harim) ortadaki kısmı beşik tonoz ile örtülüdür. Bu tonozun üzerine de kiliselerde galeri katı denilen camiye çevrilince de kadınların namaz kılması için ayrılan alan olan bölüm yapılmıştır. Harimin solunda kalan bölüme minare inşa edilmiştir. Sağında kalan bölümde ise ahşap bir merdiven bulunmaktadır. Bu

merdiven, üst kata çıkışı sağlamaktadır²¹⁷. Batı cephesinin üzerinde var olan pencerelerin bir kısmı ahşap malzemeye bir kısmı da örölmek suretiyle kapatılmıştır. Batı ve doğu cephesindeki kapılar da muhtemelen yıkıldığından dolayı örölerek kapatılmıştır. Batıdaki giriş kapısının üzerindeki üst katın olduğu bölümün dış cephesi XIX. yüzyılda ahşap konstrüksiyon ile kaplanmışır²¹⁸.

Resim 94: Dış Cephede Bulunan Ahşap Konstrüksiyon

Kaynak: Berk, 2023.

Ayrıca Osmanlı zamanında binanın kuzey tarafı kubbenin yarısı da dahil olmak üzere yeniden inşa edilmiştir. Bu inşaat sırasında kubbede bulunan on altı pencerenin kuzey tarafına denk gelen sekiz tanesi kubbenin dayanıklı olması amacıyla kapatılmıştır. Kubbenin iç tarafında ise, süslemelerde bütünlük sağlamak amacıyla kapatılan pencereler sanki varmış gibi çizilerek boyanmıştır²¹⁹.

²¹⁷ Semavi Eyice, ‘‘Trakya’ da Bizans Devrine Ait Eserler’’ *Belleten Dergisi*, C. XXXIII, S. 131, Temmuz 1969, s. 328.

²¹⁸ Karahaliloğlu-Açııcı, *a.g.e.*, s. 10.

²¹⁹ Eyice, *a.g.e.*, ss. 330-331.

Resim 95: Kırklareli Vize Ayasofya Camii Kubbesi

Kaynak: Berk , 2023.

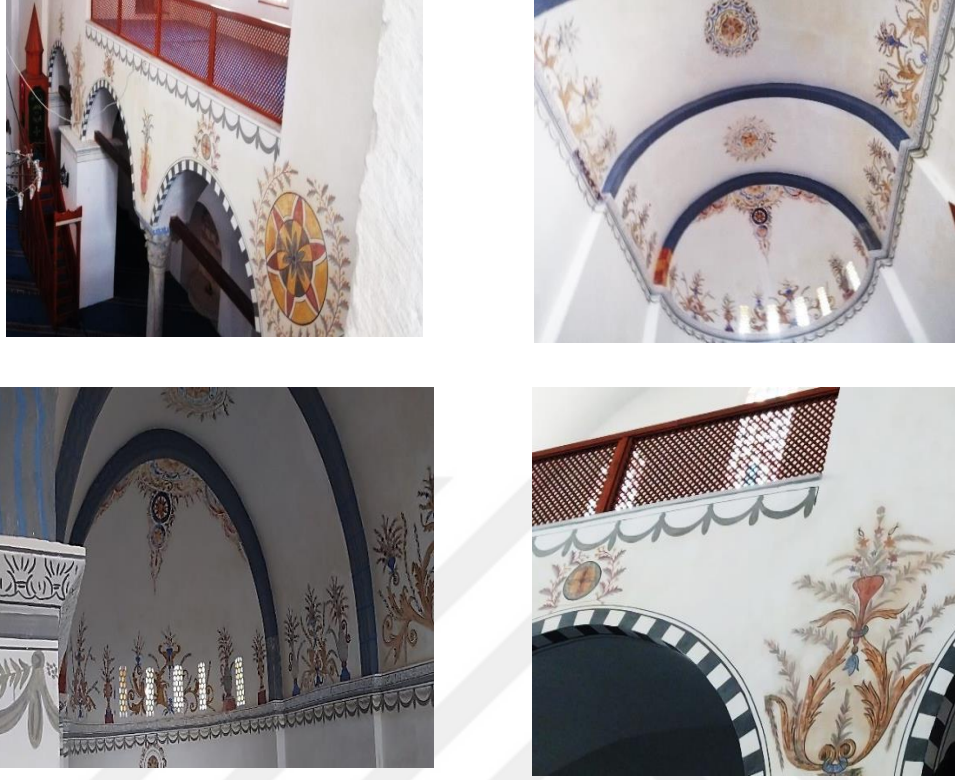
1997 yılında Trakya Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü ile Kırklareli Müze Müdürlüğü'nün birlikte çalışmaları sonucunda bir bölümü tamir edilen ve temizlenen yapı 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından aslına uygun restore edilmiş ve cami olarak hizmete açılmıştır²²⁰.

Günümüzde betondan yapılmış bir mihraba ve ahşap bir minbere sahip olan camide harım bölümü ve üst kattaki tüm zemin halı ile kaplıdır. İç mekân duvarları kalem işi süslemeler yönünden zengindir. Bu süslemelerde beyaz zemin üzerine mavi, sarı, kırmızı, siyah ve gri renkler hakimdir. Süslemeler bitkisel motifler ağırlıklı olmak üzere geometrik şekiller ve vazolar gibi objelerden ibarettir. Rokoko tarzı bu süslemelerde kubbe eteklerine, kemerlerin ve pencerelerin arasına vazolu çiçekler, kıvrımlı dallar ve yapraklar aralarında boşluk olmayacak şekilde işlenmiştir. Tavan kısmında ve kemerlerin üzerinde bulunan süslemeler ise yuvarlak formda yapılmış tek bir çiçek ve etrafını kuşatan kıvrımlı dallar şeklindedir. Kubbe ile duvarların birleştiği yer ve üst kat korkuluklarının altı yine rokoko tarzı tezyinata çok kullanılan²²¹ perdeyi andıran kurdele tarzı süslemeler ile belirginleştirilmiştir. Kemerler siyah beyaz renklerle kullanılarak oluşturulan şerit şeklinde süsleme ile belirgin hale getirilmiştir. Tezminatın kalem işi süslemelerin bulunduğu kısımda sadece bitkisel ve geometrik desenler kullanılmıştır. Bu süslemelerin belli bir düzeni ve simetrisi yoktur. Tezminatın hiç hat kullanılmaması camiyi bu özelliğiyle diğer camilerden ayırmaktadır.

²²⁰Yusuf İnce, *İnanç Turizmi Potansiyeli açısından Kırklareli İl ve İlçelerinin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2017, s. 101.

²²¹ Asiye Okumuş, *Türk Süsleme Sanatlarında Barok ve Rokoko*, İlke Yayınları, İstanbul 2016, s. 138.

Resim 96: Kırklareli Ayasofya Kalem İşi Süslemeleri

Kaynak: Berk, 2023.

Betondan yapılmış olan mihrap taş kemer şeklinde düzenlenmiştir (Resim 98). Gri renge boyanarak belirginleştirilmiş kemer bölümünün sağında ve solunda olmak üzere dikey şekilde lacivert renkli geometrik bordürler işlenmiştir. Beyaz renkli mihrap nişinin üzerinde yine gri renkli perde şeklinde tezyinat bulunmaktadır. Burada ayrıca sarı renkli büyükçe bir kandil resmi bulunmaktadır. Nişin alt tarafı da aynı tonda sarı renge boyanarak bir bütünlük sağlanmıştır. Ahşap bir minbere sahip olan camide diğer Ayasofyalardan farklı olarak mihrap alınlığında da hat örneği bulunmamaktadır. Sadece mihrabın her iki yanına konumlandırılmış üzerinde Arapça ‘‘Allah’’ve ‘‘Muhammed’’ yazılı hat levhaları bulunan caminin birçok yerinde kandil tarzında aplikler kullanılmıştır. Mihrabın üzerinde kilise döneminden kalma dikdörtgen şeklinde üzerinde süslemeler olan üç adet duvar kalıntısı ve mermer kesit bulunmaktadır. Bunların dışında caminin sağ tarafında bulunan duvarın üzerindeki küçük nişte eskiden çeşme olarak kullanıldığı düşünülen bir bölüm de vardır (Resim 97).

Resim 97: Eskiden Çeşme Olarak Kullanılan Bölüm

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 98: Vize Ayasofya Camii Mihrap Bölümü ve Cami İçi Genel Görünümü

Kaynak: Berk, 2023.

İç mekân duvarlarının tamamı sıva ile kaplanmış olmasına rağmen kilise döneminden günümüze kadar ulaşabilmiş üzerinde tezyinat olan bölümler çerçeve içine alınmış şekilde korunarak parça parça çeşitli yerlerde sergilenmektedir.

Resim 99: Eski Duvar Kalıntıları Üzerinde Bulunan Tezyinatlar

Kaynak: Berk, 2023.

Üst katta sütunların üzerinde bulunan haç işaretleri günümüzde de görülebilmektedir (Resim 100). Dış cephesinde sıva, boya bulunmayan yapının çevre düzenlemesi yapılmış abdest için kurnalar olan bir avlusu bulunmaktadır (Resim 94).

Resim 100: Galeri Bölümü Sütunları Üzerinde Bulunan Haç İşaretleri

Kaynak: Berk, 2023.

5. İZNİK AYASOFYA CAMİİ

Bursa iline bağlı İznik ilçesinde bulunan İznik Ayasofya Camii, Orhangazi Camii olarak da bilinmektedir. Merkezde, Mahmut Çelebi, Kılıçaslan Cad. üzerinde bulunmaktadır²²².

İznik, Bursa'nın kadim bir tarihe sahip olan ilçesidir. Kendisiyle aynı adda olan İznik Gölü'nün doğusunda bulunan yerleşim yeri dağların arasına konumlanmış bir ovadır. Verimli toprakları ve jeopolitik konumu sebebiyle de çok eski tarihlerden beri insanlar için gözde bir yer olma özelliğine sahiptir²²³.

İznik şehri, tarihi bakımdan incelendiğinde -yakınlarında olan höyükler sebebiyle- tarih öncesi çağlarda bile yerleşim yeri olduğu bilinmektedir. Fakat ilkçağ tarihçisi olarak bilinen Strabon burada ilk yerleşimin M.Ö. 316 yılında olduğunu belirtmiştir. Strabon'a göre Makedonya komutanlarından Antigonas İznik Gölü'nün doğusuna gelerek burada şehri kurmuştur. Daha sonra Bithynia Krallığı'nın egemenliği altına giren şehir M.Ö.II. yy'da Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Hristiyan topluluğu için çok önemli dini hükümlerin belirlendiği toplantılar olan konsillerden M.S. 325 yılında ilki, 787 yılında yedincisi -aynı zamanda sonuncusu- burada yapılmıştır. 1080 yılında Selçuklu Devleti'nin hakimiyetine giren şehir 1147 yılında tekrar Romalıların eline geçmiştir. 1331 yılında ise Osmanlı Devleti padişahı Orhan Gazi tarafından alınarak Türk topraklarına katılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar tarafından iki kere kuşatılan şehir 28 Kasım 1922 yılında tamamen işgalden kurtarılmıştır. İznik 1915 yılında Yenişehir'in bir nahiyesi konumundayken ilçe merkezi haline getirilerek Bursa iline bağlanmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren çinileriyle de tanınan bir şehir haline gelmiştir²²⁴.

Günümüzde de varlığını aynı şekilde devam ettiren şehir kültür turizmi açısından da önemli bir potansiyele sahiptir²²⁵.

²²² <https://www.google.com/maps/place/Ayasofya+Camii/@40.4291774,29.7209716>

²²³ Neslihan Nuhoglu Altun, "Kuruluşundan Günümüze İznik'in Yerleşim Özellikleri", *Cografya Dergisi*, C.VI., 1998, ss. 345-346.

²²⁴ Altun, a.g.e., ss. 347-348.

²²⁵ Yusuf Çuhadar, "İznik'i Ziyaret Eden Turistlerin Kültürel Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma", *Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, C. III, S. 5, 2021, ss. 38-53.

5.1. TARİHİ

İznik Ayasofya Camii, V.-VI. yüzyıllarda yapıldığı tahmin edilen bir kilisedir. Net bir yapılış tarihi olmamasına karşın eski bir Roma tapınağının kalıntıları üzerine yapıldığı bilinmektedir²²⁶.

Bazilikal plana sahip olan kilise şehrin ilk ve en büyük kilisesi idi. 787 yılında yedinci ekümenik konsil bu kilisede Mayıs ayında yapılmıştır²²⁷. 1065 senesinde meydana gelen şiddetli depremde büyük oranda hasar gören kilise tamir edilirken birtakım değişiklikler de yapılmıştır. İznik şehri 1331 yılında Orhan Gazi tarafından fethedildiği zaman kentin en büyük kilisesi olan Ayasofya Kilisesi de camiye dönüştürülmüştür. XVI. yy'da çıkan bir yangın neticesinde yapı büyük oranda hasar görmüş ve dönemin baş mimarı olan Mimar Sinan tarafından kapsamlı bir onarımdan geçirildikten sonra tekrar ibadete açılmıştır. Mabedin XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başlarında yine harap bir durumda olduğu Avrupalı gezginlerin yazılarından öğrenilmektedir²²⁸.

Uzun yıllar bu vaziyette kalan yapıda 1935 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü uzmanları bazı çalışmalar yapmıştır. 1953 yılında üzerindeki topraklar temizlenerek açığa çıkartılan mabette 1980'li yıllarda çevre düzenlemesi yapılmış ve binanın ayakta kalan bölümleri koruma altına alınmıştır²²⁹.

Ayasofya Camii'nde, 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yenileme çalışmaları başlatılmış 6 Kasım 2011 tarihinde ibadete açılan camide ilk olarak Kurban Bayramı'nın birinci günü sabah namazı eda edilmiştir²³⁰.

5.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ

İznik Ayasofyası doğu-batı uzantılı, dikdörtgen planlı bazilikal bir yapıdır (Şekil 11). Moloz taş ve tuğla ile örülen yapının bazı bölümlerinde de gizli tuğla tekniği kullanılmıştır. 37*19,80 m boyutlarında, üç nefli ve narteksli olan yapının narteksinin sadece güney duvarı günümüze ulaşmıştır. Narteksten neflere geçilen birer kapısı bulunan yapının orta nefe açılan kapısı hariç diğer kapıları ve pencereleri camiye çevrilirken

²²⁶ Semavi Eyice, “Ayasofya Camii” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 219-220.

²²⁷ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s.164-166.

²²⁸ Eyice, *a.g.e.*, ss. 219-220.

²²⁹ Eyice, *a.g.e.*, ss. 219-220.

²³⁰ KùltürPortali, “İznik Ayasofya Camii Bursa”, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecek-yer/iznik-ayasofya> (Erişim Tarihi: 26.12.2022).

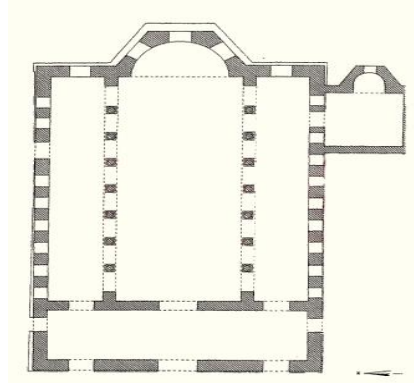
örülmek suretiyle kapatılmıştı. Ancak 2007-2009 yılları arasında yapılan restorasyon çalışmalarında buralar tekrar açılarak orijinal haline döndürülmüştür. Yıllar içerisinde oluşan değişimler sebebiyle bugün yol seviyesinden yaklaşık 2,8 m aşağıda kalan yapı çatı kısmı hariç iyi korunmuş bir şekilde günümüze kadar gelmiştir. Etrafı da 1998 yılında düzenlenmiş ve park olarak hizmete sunulmuştur²³¹.

Resim 101: İznik Ayasofya Camii

Kaynak: Berk, 2023.

Şekil 11: İznik Ayasofya Camii Planı

Kaynak: Çakmak, 2019: 140

Zemini mermer ve mozaik kaplı, naosu üç nefli olan yapıda ilk inşa edildiği zaman nefler birbirinden sütunlar kullanılarak ayrılmıştır. Daha sonraki onarımlarda bu sütunlar yerini payelere bırakmıştır. Ortada bulunan iki paye ile batı ve doğu duvarlarında olan payelere oturan kemerlerle üç nefe ayrılan yapının, ortadaki payeleri sivri kemerli diğerleri yuvarlak kemerlidir²³².

²³¹ Betül Çakmak, *İznik (Nikaia) Kentinin Bizans Ortaçağında Sosyal ve Kültürel Yaşamı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019, s. 50.

²³² Karahaliloğlu-Açııcı, *a.g.e.*, s. 8.

Resim 102: Naos Bölümünü Neflerden Ayıran Payeler

Kaynak: Berk, 2023.

Dikdörtgen biçimli kuzey nefin oluşturduğu duvarlarda altta sekiz üstte beş olmak üzere toplam on üç pencere açıklığı bulunmaktadır. Yine benzer şekilde dikdörtgen planlı olan güney nefte de aynı dizilime sahip on üç pencere daha bulunmaktadır. Bu pencerelerin 1065 yılındaki depremde sonra yapıldığı bilinmektedir²³³. Mabedin doğusunda içten yarım daire dıştan yedi köşeli ve üç pencereli bir apsis bulunmaktadır. Ayrıca diğer Ayasofyalardan farklı olarak apiste altı basamaklı bir synthranon²³⁴ bulunmaktadır.

Resim 103: Apsis ve Synthranon

Kaynak: Berk, 2023.

²³³ Çakmak, a.g.e., s. 51.

²³⁴ Synthranon: Doğu ve Bizans kiliselerinde bulunan din adamlarının oturması için yapılmış yarım daire şeklinde apiste ya da bemada iki taraflı düz sıralar şeklinde yapılan mimari yapı (Kaynak: Emre Şahinoğlu, *Erken Bizans Döneminde Sanctuarium Gelişimi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018, s. 9).

Mabette farklı olan bir diğer mimari eleman ise kısa sütunlardır. Üç tane olan bu sütunlardan ikisi synthranonun sağında ve solunda diğeri ise güneyde bulunan nişin yanındaki duvarın içindedir (Resim 104). Doğudaki neflerin sonunda pastophoria odaları bulunmaktadır (Resim 105). Dikdörtgen planlı, altıgen kubbeli, kubbe kasnağında pencereler bulunan bu odalar da yan neflere ve bemaya açılan kapılar yer almaktadır. Bu odaların 1065 yılından sonra yapıya eklendiği bilinmektedir²³⁵.

Resim 104: Kısa Sütun

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 105: Apsis ve Pastophoria Odalarının Dıştan Görünümü

Kaynak: Berk,.2023.

Ayasofya'nın güney duvarına bitişik bir şapel bulunmaktadır. Mabettele arasında bir de geçiş kapısı bulunan bu şapelde ikisi bu kapının yanlarında olmak üzere toplam beş adet mezar bulunmaktadır. Apsis ,bema ve şapel bölümünde mozaik yer döşemeleri ve bema kemerlerin iç yüzeyinde ikonoklazma dönemi özelliklerini gösteren geometrik

²³⁵ Çakmak, *a.g.e.*, ss. 51-52.

desenli mozaikler vardır (Resim 106). Mekânın ana giriş kapısının 1.15 m. uzaklığında hükümdarların taç giyme törenlerinin yapıldığı omphalion bulunmaktadır (Resim 107). Günümüzde etrafı çevrilerek koruma altına alınmıştır. Figürlü freskler de bulunan mabette bu freskler daha çok kubbe, duvar ve pandantiflerde olacak şekilde resmedilmiştir (Resim 108). Figürlü fresklerde melek ve azizlerin tasvirlerinin yanı sıra deisis mozaïği de (Resim 109) bulunmaktadır²³⁶.

Resim 106: Geometrik Desenli Mozaikler

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 107: Omphalion

Kaynak: Berk, 2023.

²³⁶ Çakmak, a.g.e., ss. 51-52.

Resim 108: Figürlü Freskler

Kaynak: Berk, 2023.

Resim 109: Deisis Mozaïği

Kaynak: Berk, 2023.

1331 yılında Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçen İznik'te, Ayasofya Kilisesi kılıç hakkı olarak camiye çevrilmiştir. Bu süreçte yapıya minare, mihrap, minber ve mahfil eklenmiştir. İlk olarak camiye beş sıra mukarnas işlemeli ve beşgen formlu bir mihrap nişi eklenmiştir (Resim 110). Günümüzde de kullanılan bu mihrabın üzerinde daha önceden çini karolar ve alçı süslemeler olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır (Resim 112). Ayrıca bu devirde açıldığı bilinen mihrabın sağında ve solunda bulunan yuvarlak şekilde iki pencere mevcuttur (Resim 110). Mahfil ile minberi günümüze ulaşmamıştır. Kesme taş ve tuğla tekniğiyle örülmüş caminin kuzeybatısına konumlandırılmış

minarenin tamamı da günümüze kadar ulaşamamıştır. Ayrıca yapıya, narteks güney duvarı ile minarenin kuzey sınırı arasına bir son cemaat yeri inşa edilmiştir²³⁷.

Resim 110: İznik Ayasofya Camii Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü

Kaynak: Berk, 2023.

Ayasofya Camii'ne Osmanlı zamanında da çeşitli süslemeler yapılmıştır. Bunlar XVI. yy.'da Mimar Sinan onarımı sırasında yapılmış, neflerde bulunan payelerde ve kemerlerin üzerinde yer almıştır. Bu süslemeler kalem işi olup bitkisel motifli şeritlerin içinde yer alan yazı kuşağı şeklindedir. Bu süslemeler günümüzde çok görülmemektedir. Ancak dikkatli bakıldığı zaman bazı kısımları seçilebilir (Resim 111). Ayrıca mihraptaki ve bema duvarındaki izlerden de buraların daha önce çini karo ve alçı ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır²³⁸ (Resim 111-112).

Resim 111: Yazı Kuşağından Kalan Bölümler

Kaynak: Berk, 2023.

²³⁷ Eyice, *a.g.e.*, ss. 219-220.

²³⁸ Çakmak, *a.g.e.*, ss. 52-53.

Resim 112: Mihrapta Bulunan Çini Karo İzleri

Kaynak: Berk, 2023.

Günümüzde namaz kılınan bölüm halı ile kaplı diğer yerler açıktadır. Bugün daha sade bir tarzda olan mihrapta sadece mukarnaslı bölüm ile sağında ve solunda Kelime-i Tevhid yazılı hat levhaları bulunmaktadır. Mihrabın üzerinde Bakara Suresi 149. Ayetin bir kısmı olan ” فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ”Fevelli vecheke şetral Mescidi-l Haram” şeklinde okunan ve ” Yüzünü Mescid-i Haram’a doğru dön” yazısı yine hat levhası olarak asılmıştır. Mihrabın sağında ay-yıldız motifli ve oymalı hilal şeklinde tasarlanmış bir minber, solunda da yine ahşap işçiliği kullanılarak yapılmış bir vaaz kürsüsü vardır (Resim 110).

Caminin kuzey yan tarafında önceden var olan şapel bölümünün zemin mozaïği bulunmaktadır. Mozaïğin üzeri demir parmaklıkla kapatılarak korunmaktadır. İznik Ayasofya Camii, günümüzde gerek Bizans döneminden kalan freskolar gerekse Osmanlı döneminden kalan süslemeler koruma altına alınmış bir şekilde hem ibadete hem de halkın ziyaretine açıktır.

Resim 113: Bahçede Bulunan Şapel Mozaïği

Kaynak: Berk, 2023.

6. TRABZON AYASOFYA CAMİİ

Trabzon Ayasofya Camii, Trabzon’da kentin batısında bulunan Ayasofya Caddesi üzerindedir²³⁹.

Trabzon Doğu Karadeniz Bölgesi’nin önemli şehirlerinden birisidir. Değirmendere ile Zağanosdere’nin tam ortasında Boztepe’nin yamaçlarına kurulmuştur. Bazı kaynaklarca M.Ö. 756 yılında Miletoslu koloniler tarafından kurulduğu belirtilmektedir. Sinop’a düzenli vergi verdiği bilgisi bulunan şehrin Sinoplular tarafından kurulmuş olabileceği görüşü de mevcuttur. Fakat daha eski zamanlarda kurulduğuna dair bilgilere de rastlanmaktadır. Öyle ki 1944 yılında İsmail Kılıç Kökten tarafından Trabzon çevresindeki mağaralarda yapılan araştırmalarda Kalkolitik ve Tunç çağı dönemine ait özellikleri olan yerler keşfedilmiştir. İlk yazılı kaynaklarda, Trabzon şehrinden M.Ö.400 yılında şehri ziyaret eden Knesophon’ un söz ettiği bilinmektedir²⁴⁰.

Şehrin isminin nereden geldiğine dair farklı görüşler mevcut olup bunlardan ilki Miletli kolonilerin masa anlamına gelen “Trepezus” adını verdikleri şeklindedir. Bu isim şehrin coğrafi şeklinin masaya benzetilmesinden dolayı verilmiştir. Bir diğer görüş ise zamanında şehri imara gelen Rumların burada gördüğü büyük, yuvarlak ve düz taşlardan esinlenerek Eski Yunanca’ da sofranın anlamına gelen “Trepeza” dedikleri, adının da buradan geldiği yönündedir. Batı dillerinde Trapezunte, Trebizond ve Trebizonde şeklinde söylenmektedir. İslam yazılı kaynaklarında ise Atrabazunde ve Trabazunde gibi isimlere karşılık gelen şehir söylene söylene değişmiş ve günümüzde kullanılan Trabzon ismini almıştır²⁴¹.

Trabzon şehrini İ.Ö.331 yılında Büyük İskender, daha sonra İ.Ö. 280 yılında ise Pontus Krallığı ele geçirmiştir. Pontus hanedanından I. Ptolemeon’un ölmesiyle Roma idaresine geçen şehir bu dönemde büyük bir gelişim göstermiştir. 1080 yılında Büyük Selçukluların hâkimiyetine geçen şehir kısa bir süre sonra Pontus valisi Theodos Gobros tarafından alınarak tekrar Bizans Devleti’ne bağlanmıştır. 1204 yılında Konstantinopolis’teki Latin istilasından kaçan Komnenos ailesi Trabzon’a gelerek buraya yerleşmişlerdir. Bir müddet sonra kendini imparator ilan eden Andronikos Komnenos’ un oğlu Aleksios, Pontus- Rum İmparatorluğu’nu kurmuş ve 1204-1461 yılları arasında hüküm sürmüştür. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilen şehir iskân

²³⁹ <https://www.google.com/maps/place/Fatih,+Ayasofya> (Erişim Tarihi: 07.01.2023).

²⁴⁰ Melek Öksüz, “Kuruluşundan 19. Yüzyıla kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 5, Mayıs 2005, ss. 11-25.

²⁴¹ Öksüz, a.g.e., s. 12.

politikası uygulanarak hızla Türkleştirilmiştir. Yavuz Sultan Selim burada bir dönem valilik yapmıştır. Kanuni Sultan Süleyman da bu şehirde doğmuştur. Ayrıca İpek yolu üzerinde bulunan şehir Doğu Anadolu ve İran'a bir köprü konumunda olmuştur. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak bir liman ve ticaret şehri olan Trabzon'un Osmanlı Devleti zamanında da önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir²⁴².

6.1. TARİHİ

Trabzon Ayasofya Camii, IV. Haçlı seferinden kaçarak Trabzon'da bir imparatorluk kuran Komnenos hanedanından olan I. Manuel tarafından 1250-1260 tarihleri arasında inşa ettirilmiştir. Bir manastır kilisesi olduğu bilinen yapının inşaatında Bizans, Ermeni, Gürcü ve Selçuklu ustaları çalışmıştır. Ayasofya, günümüze kadar en iyi şekilde korunmuş olarak gelen eserlerden biridir²⁴³.

Ayasofya, diğer Ayasofya camilerinin aksine fetihten hemen sonra camiye çevrilmemiştir. Bunun sebebi ise o dönemde manastır olarak kullanılan kilisenin şehrin dışarısında kalmasıdır denilebilir. Yüzyıldan fazla bir süre daha kilise olarak kullanılan cami, 1583-1584 yıllarında Trabzon Beylerbeyi olan Kürd Ali Ağa isminde bir âyan tarafından müezzin mahfili ve minber eklenmek suretiyle camiye dönüştürülmüştür. Uzunca bir süre cami olarak kalan ibadethane, 1864-65 yıllarında teftiş için camiye ziyaret eden Bursalı Rıza Efendi liderliğinde restore edilmiştir. 1880'li yıllarda askeri depo olarak kullanılan cami, Birinci Dünya Savaşı zamanında Ruslar tarafından işgal edilmiş ve silah deposu, hastane, karargâh olarak kullanılmıştır. Daha sonra 1953 yılında tekrar cami olan yapı 1964 yılına kadar 11 yıl ibadete açık kalmıştır.²⁴⁴

Edinburgh Üniversitesi'nden gelen Russel Trust önderliğindeki bir grup sanat tarihçisi tarafından 1957-1960 yılları arasında yapılan çalışmalarda sıvaların temizlenmesi suretiyle kilise döneminde yapılan fresklere ulaşılmıştır²⁴⁵. Bu çalışmalardan sonra 1964 yılında müzeye çevrilen cami 49 yıl müze olarak kaldıktan sonra Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğüne 28 Haziran 2013 yılında tekrar cami olarak ibadete açılmıştır.

²⁴² Davut Kaya, *Trabzon Ayasofya Müzesi ile Boztepe Mezarlığındaki Mezar Taşları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun 2021, ss. 9-10.

²⁴³ Zeynep Demir Koç, *Osmanlı Dönemi'nde Trabzon Kenti'nde Camiye Dönüştürülen Kilise Yapılarının Değişiminin Mimari Analizi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa 2020, s. 77.

²⁴⁴ İkinci, a.g.e., s. 192.

²⁴⁵ David Winfield, "Ayasofya Camii-Trabzon 1959", *Türk Arkeoloji Dergisi*, C. II, S. 14, Ocak 1960, ss. 71-72.

Resim 114: Trabzon Ayasofya Camii

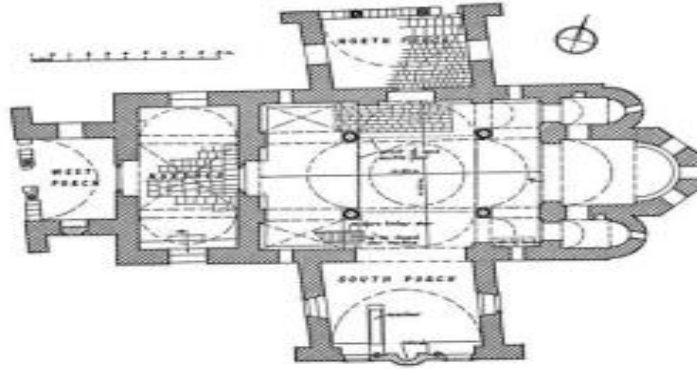

Kaynak: Berk, 2021.

6.2. TEZYİNÎ ÖZELLİKLERİ

Trabzon Ayasofya Camii, tepede oluşturulan düz bir platform üzerine, kapalı kare-haç planlı, bütünüyle kesme taştan yapılmış bir mabettir. Dört sütunlu, doğusunda üç apsisli olarak inşa edilmiştir²⁴⁶.

Şekil 12: Trabzon Ayasofya Camii Planı

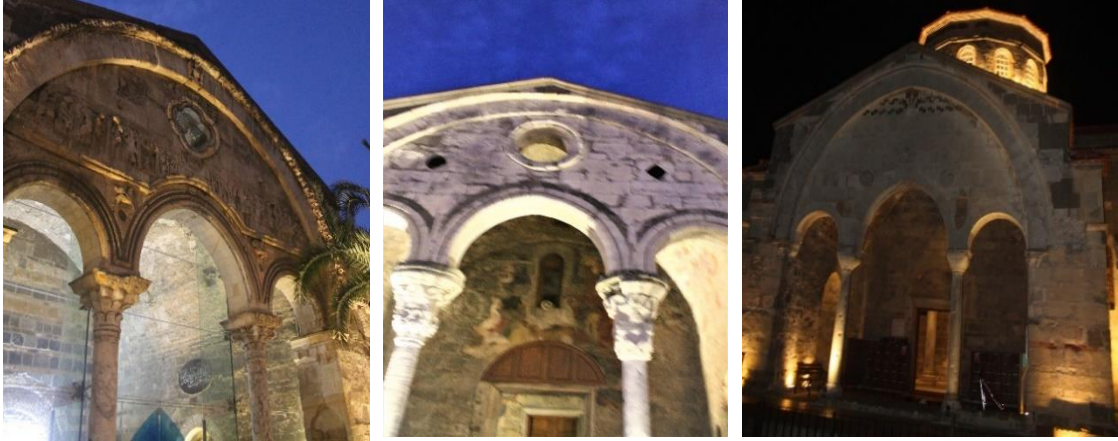
Kaynak: Kaya, 2021: 263

Kuzey, güney ve batı yönlerinden üç revaklı girişi bulunan yapının en büyük revağı güney tarafında bulunan revaktır. Bu revak, diğer iki revağa göre daha gösterişli ve hareketlidir. Bizans sanatında olmayan kuzey ve güney tarafındaki iki sütunlu üç kemerli revaklar ile cephelerde olan kabartma şeklindeki süslemeler yapıda sadece Bizans

²⁴⁶ Semavi Eyice, "Ayasofya Camii" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 222-223.

etkisi olmadığını aynı zamanda yapının Selçuklu ve Kafkasya izleri taşıdığını da göstermektedir ²⁴⁷.

Resim 115: Trabzon Ayasofya Camii Revakları

Kaynak: Berk, 2021.

Binanın bütün cepheleri çeşitli süslemelerle hareketlendirilmiştir. Özellikle güney cephesinde bulunan Âdem ile Havva'nın yaratılışını anlatan friz şeklinde kabartmalar dikkat çekicidir (Resim 116-117). Bunun dışında aynı cephede kemerin üzerinde bir kartal motifi bulunmaktadır. Ayrıca bitkisel ve geometrik süslemeler ile çeşitli kuş süslemeleri de bütün cephelerde görülmektedir²⁴⁸.

Resim 116: Güney Cephede Bulunan Revak

Kaynak: Berk, 2021.

²⁴⁷ Eyice, *a.g.e.*, ss. 222-223.

²⁴⁸ Koç, *a.g.e.*, ss. 79.

Resim 117: Yaratılışı Anlatan Kabartma Frizler

Kaynak: Köse, 2010.

Dört taraftan beşik tonozla kapatılmış çatısının tam ortasında, naosun üzerinde yüksekçe kasnağı olan bir kubbe bulunmaktadır (Resim 118). İki katlı olarak yapılmış narteks kilisenin batısına konumlandırılmıştır. Üst katının şapel olarak kullanıldığı düşünülen bölümde buraya nartekse açılan kapının solundaki merdivenlerden ulaşılmaktaydı. Zemininde renkli mermerler kullanılan yapıda bulunan bazı süslemeler ile revaklarda sütun başlarının üzerinde (Resim 119) ve nişlerde bulunan mukarnaslı bölümler mabedin inşası sırasında etkilenilen Selçuklu sanatından izler taşımaktadır²⁴⁹.

Resim 118: Trabzon Ayasofya Camii Kubbesi

Kaynak: Berk, 2021.

²⁴⁹ Eyice, *a.g.e.*, s. 223.

Resim 119: Sütun Başları

Kaynak: Berk,2021.

Üç adet apsisten, ortada olanı çokgen şeklinde diğer iki apsis ise yarım daire şeklinde inşa edilmiştir. Bu tarz apsisler diğer Ayasofya Camilerinde görülmemekte olup yöreye özgü kiliselerde uygulanmış olan bir modeldir. Ortada bulunan apsiste yuvarlak kemerli üç pencere (Resim 120), yan apsislerde ise daha dar inşa edilmiş pencereler bulunmaktadır (Resim 121). Orta apsisin penceresinin üzerinde kabartma şeklinde bir kartal figürü bulunmaktadır. Bu figür Komnenos Krallığı'nın armasıdır²⁵⁰.

Mabedin bir çok yerinde çeşitli fresk kompozisyonlar bulunmaktadır. Çoğu bozulmadan günümüze kadar gelen bu freskler nartekslerde, apsis bölümünde, kapı kemerlerinde ve tavanda resmedilmişlerdir. Bunlardan apsis bölümünde yapılmış olan (Resim 120) freskte 1 numara ile işaretlenen alanda Hz. Meryem bir tahtta oturmakta ve kucağında çocuk İsa'yı tutmaktadır. Sağında ve solunda da melekler vardır. Apsisin daha üst tarafında 2 numara ile işaretlenen alanda ise İsa'nın göğe yükselişi resmedilmiştir. Ana apsisin sol duvarında daha aşağıya doğru 3 numaralı alanda da balık tutma sahnesi resmedilmiştir²⁵¹.

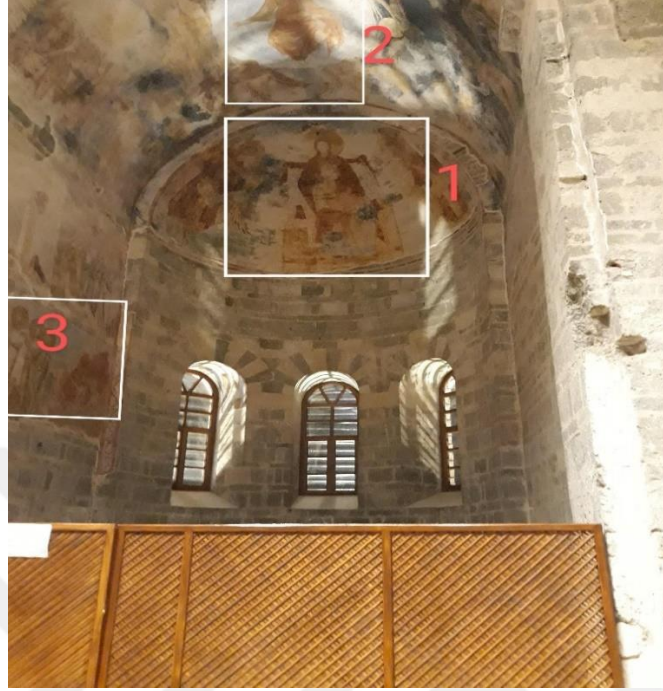
Yanlardaki apsislerde de bir kısmı silinmiş olarak günümüze ulaşan freskler ve ikonalar bulunmaktadır. Ana apsisin sağında bulunan yan apsiste Hz. Meryem'in doğumu ve 3 yaşından 12 yaşına kadar kalacağı tapınağa verilisi resmedilmiştir. Sol tarafta

²⁵⁰ Koç, a.g.e., ss. 78

²⁵¹ İsmail Köse, *Ayasofya'nın Freskleri*, 1 Baskı, Akademi Kitabevi Yayınları, Trabzon 2010, s. 39.

bulunan yan apsiste ise resimlerin çoğu silinmiş olduğundan dolayı anlamlandırılmamışlardır²⁵²(Resim 121).

Resim 120: Ana Apsiste Bulunan Freskler

Kaynak: Berk, 2021.

Resim 121: Sol Yan Apsis- Sağ Yan Apsis

Kaynak: Berk, 2021.

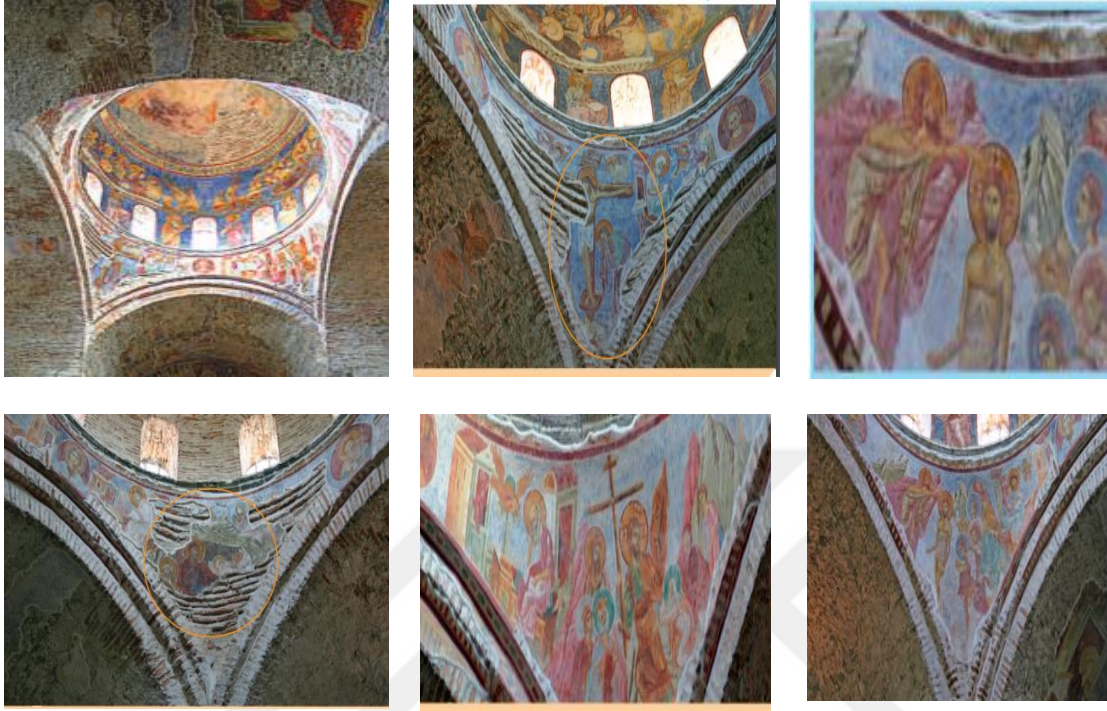
Kubbe kasnağının olduğu bölümün iç tarafında bulunan fresklerde Hz. İsa'nın doğumu, vaftizi, çarmıha gerilmesi, ölüler ülkesine inişi gibi farklı birkaç kompozisyon ve on iki havari, kanatlı melekler ve Mezmurların freskleri bulunmaktadır²⁵³. Günümüzde

²⁵² Köse, *a.g.e.*, ss. 45-46.

²⁵³ Köse, *a.g.e.*, s. 51.

perde benzeri yarı şeffaf bir mekanizma ile kapalı olan freskler ışık yandığı zaman gözle görülebilmektedir.

Resim 122: Kubbe Kasnağında Bulunan Freskler

Kaynak: Köse, 2010: 51-55.

Resim 123: Kubbe İç Tarafında Bulunan Freskler Üzerine Yapılan Mekanizma

Kaynak: Berk , 2021.

Kubbe fresklerinin hemen yanında yer alan bölümde bulunan fresklerde de son akşam yemeği konusu işlenmiştir. Bu resimler, İsa'nın çarmıha gerilmeden evvel havarileriyle yediği son akşam yemeğini anlatır.

Resim 124: Son Akşam Yemeği Freski

Kaynak: Berk, 2021.

Aynı bölümden nartekse açılan kapının iç kısmında kemerlerin aşağı bakan tarafında iki aziz resmedilmiştir. Bu azizler Küçük Ayasofya Kilisesi'nin kendilerine adandığı bilinen Aziz Sergios ve Aziz Backhos' tur. Yine aynı yerde kapı alınlığında da başka Aziz tasvirleri görülmektedir²⁵⁴.

Resim 125: Aziz Tasvirleri

Kaynak: Berk, 2021.

Yapının narteks bölümünde de çok sayıda fresk bulunmaktadır. Bunlardan en göze çarpanı tavan kısmında bulunan fresklerdir. Bu fresklerde Hristiyanlar arasında dünyayı tuttuklarına inanılan 4 adet Seraphim melekleri onların üzerlerinde de İncil'i getirdiğine inanılan 4 varlık (insan, aslan, kartal ve kanatlı öküz formunda) ellerinde kitaplarla resmedilmişlerdir. Merkezde ise gök kubbe vardır. Ayrıca gök kubbeden dört bir yandan aşağı doğru inen gökkuşakları bulunmaktadır²⁵⁵.

²⁵⁴ Köse, *a.g.e.*, s. 39.

²⁵⁵ Köse, *a.g.e.*, s. 40.

Resim 126: Narteks Tavanında Bulunan Seraphim Melekleri

Kaynak: Berk, 2021.

Bu freskin dışında yine aynı bölümde sağ üst taraf duvar üzerinde bir fresk daha bulunmaktadır. Bu fresk de Hz. İsa'nın mucizelerini konu edinmiş bir resim kuşağıdır. İlkinde Hz. İsa'nın küçük yaşta iken bile sözü dinlenir bir insan olduğunu anlatır. Alttaki ise Hz. İsa'nın âmâ bir insanın gözlerini açma mucizesinden bahseder²⁵⁶.

Resim 127: Hz. İsa'nın Mucizelerini Konu Alan Freskler

Kaynak: Berk, 2021.

Ayasofya'nın yaklaşık 24 m kadar batısına daha geç bir tarihte çan kulesi yapılmıştır. Yapının üzerinde bulunan bir yazıdan 1427 yılında yapımına başlandığı, fresklerden ise 1443 yılında tamamlandığı bilinmektedir. Kesme ve moloz taşlardan yığma tekniği kullanılarak yapılan kulenin üzeri tonozla örtülmüştür²⁵⁷. Yapının iki girişi

²⁵⁶ Köse, *a.g.e.*, s. 29.

²⁵⁷ Koç, *a.g.e.*, ss. 79-80.

bulunmaktadır. Biri zeminde kemerli bir giriş olup güney cephesine konumlandırılmıştır. Diğeri ise kulenin ikinci katında bulunan şapele ulaşılan merdivenli bir giriştir. Kare planlı olarak inşa edilen çan kulesi, bir dönem deniz feneri ve rasathane olarak da kullanılmış olup, Osmanlı zamanında Ayasofya cami olduktan sonra minare olarak kullanılmıştır²⁵⁸. Kule günümüzde de minare olarak kullanılmaktadır. Şapel kısmının güney kısmına küçük bir apsis yapılmış olup tüm duvarları ve tavanı çeşitli kompozisyonlar içeren fresklerle süslenmiştir. En üst katında dört cephesinde de sivri kemerli büyük boyutlu pencere açıklıkları bulunmaktadır. Bu pencerelerin üzerinde iki yanda daha küçük pencere açıklıkları vardır. Doğu cephesinde bir fresk kompozisyon bulunmaktadır. Bunun dışında Ayasofya'nın güney tarafında küçük basamakları olan bir merdivenle inilen mezar odası bulunmaktadır. Bu mezarın Gürcü bir prene ait olduğu düşünülmektedir²⁵⁹.

Resim 128: Ayasofya Camii Minaresi

Kaynak: Berk, 2021.

Trabzon fethedildikten sonra Fatih Sultan Mehmed'in burayı camiye dönüştürmediği kaynaklardan öğrenilmektedir. Bunun sebebi daha büyük kilisenin camiye çerilmiş olmasıdır. Ayasofya'nın biraz daha ilerisinde Ortahisar Fatih Mahallesi'nde bulunan Panagia Chrysocephalos Kilisesi (Cami-i Atik) Ayasofya'dan daha büyük ve merkezi konumda olması ve fetih politikası gereği camiye çevrilmiştir. Yapı, ilerleyen zamanlarda bölgede Müslüman nüfusun çoğalması dolayısıyla ihtiyaca

²⁵⁸ Eyice, a.g.e., s. 222.

²⁵⁹ Karadeniz Kültür Envanteri, "Ayasofya Çan Kulesi", <https://karadeniz.gov.tr/ayasofya-can-kulesi/> (Erişim Tarihi:25.12.2022).

binaen camiye çevrilmiştir²⁶⁰. Camiye çevrilirken güneyde bulunan sütunların arasına mihrap eklenmiş, iki yanında bulunan boşluklara da büyük pencereler açılmıştır. Güney kolunun doğu ve batı duvarlarında bulunan pencere açıklıkları da büyütülmüş, batı kolunun güney duvarındaki pencereler kapatılmıştır. Ayrıca o dönem iç mekânda bulunan fresklerin üzeri de sıva ile kapatılmıştır²⁶¹.

Sıvaları temizlenerek freskleri ortaya çıkarılan ve 1964 yılından 2013 yılına kadar müze olarak kalan yapı günümüzde cami olarak kullanılmakla beraber namaz vakitleri dışında halkın ziyaretine de açıktır.

Cami içinde sadece namaz kılınan bölün halı ile kaplanmıştır. Mavi camdan bir mihrabı vardır. Caminin kible tarafında bulunan duvarın büyük bir bölümü cam olduğundan bir bütünlük olması açısından mihrabın da camdan yapıldığı düşünülmektedir. Mihrabın sağında ahşap bir minber bulunmaktadır. Yine ahşaptan yapılmış bir de müezzin mahfili olan cami de namaz kılınan bölüm halı ile kaplanmıştır.

Resim 129: Mihrap ve Minber

Kaynak: Berk, 2021.

Girişte İstanbul Büyük Ayasofya Camii ve İznik Ayasofya Camii'nde bulunan omphaliona benzer bir omphalion bulunmaktadır. aşınmasını engellemek amacıyla üzeri dayanıklı camla kaplanmıştır.

²⁶⁰ Veysel Usta, “Dönem Belgeleri Işığında Trabzon Ayasofya Kilisesi’nin Camiye Dönüştürülmesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul 2016, s. 1308.

²⁶¹ Koç, a.g.e., s. 81.

Resim 130: Omphalion

Kaynak: Berk, .2021.

Camiye çevrildikten sonra bahçe düzenlemesi de yapılmıştır. Bahçesinde âtil vaziyette bulunan mabet kalıntıları ile mezar taşlarının sergilendiği özel alanlar bulunmaktadır²⁶². Ayrıca eski bir şapelin kalıntıları da bahçede sergilenmektedir.

Resim 131: Bahçede Sergilenen Mezar Taşları

Kaynak: Berk, .2021.

²⁶² Kaya, *a.g.e.*, s. 11.

7. GÜMÜŞHANE AYASOFYA CAMİİ

Gümüşhane Ayasofya Camii (Yeni Camii) altın, gümüş, bakır gibi madenlerin bolca bulunduğu Gümüşhane iline bağlı Arzularkabaköy Beldesi'nde VIII. yy.'da Bizans döneminde yapılmıştır²⁶³.

Arzularkabaköy Beldesi Kabaköy ile Arzular köylerinin 2011 yılında birleşmesi sonucu kurulmuş altı mahallesi bulunan, Gümüşhane'ye 20 km uzaklıkta olan bir belediyedir. Ayasofya Camii de Kabaköy tarafında olduğundan Kabaköy Ayasofya Camii olarak da bilinmektedir. Kabaköy gerek Bizans döneminde gerekse Osmanlı döneminde önemli bir yerleşim yeri olarak tarihe geçmiştir. Bizans döneminde Bizans – Sasani savaşlarının burada bulunan kalede (Keçi Kale) yapılması, Ayasofya'nın bir piskoposluk merkezi olarak burada inşa edilmiş olması beldenin önemini gösterir. 1514 yılında tamamen Osmanlı Devleti topraklarına katılan Kabaköy, iskan politikaları ve 1923 yılında gerçekleşen nüfus mübadelesi ile tamamen Türklerin yaşadığı bir yer olmuştur²⁶⁴.

7.1. TARİHİ

Ayasofya, yapıldığı dönemde o bölgede ikamet eden Ermeniler tarafından yapılmıştır. İleriki dönemlerde Hagia Sophia'ya adanan kilise Trabzon- Rum İmparatorluğu döneminde kendisine pek çok kilisenin bağlı olduğu bir piskoposluk merkeziydi²⁶⁵.

Ayasofya, bölgenin Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmesi ve bölgeye Türklerin yerleşmesi sebebiyle 1737 tarihinden itibaren camiye dönüştürülmüştür. O tarihten günümüze kadar cami olarak hizmet vermiş olup günümüzde de cami olarak kullanılmaktadır²⁶⁶.

²⁶³ <https://karadeniz.gov.tr/kabakoy-ayasofya-camii/> (Erişim Tarihi: 28.12.2022)

²⁶⁴ Volkan Şenel-Onur Şahna, *Tarihi Yönüyle Arzular Kabaköy*, T.C. Arzular Kabaköy Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli 2022, ss. 31-72.

²⁶⁵ Şenel-Şahna, *a.g.e.*, s. 114.

²⁶⁶ Antony Bryer-David Winfield, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, Çev: İsmail Köse, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 91.

Resim 132: Gümüşhane Ayasofya Camii

Kaynak: Tanış, 2023.

7.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ

Gümüşhane Ayasofya'sı moloz ve kesme taşlardan yığma tekniği kullanılarak yapılmış bir binadır. Batı cephesinde moloz taş kullanılırken diğer üç cephede ise kesme taş kullanılmıştır (Resim133). Klasik Bizans kiliselerinde görülen bazilika olarak inşa edilen mabet, 14,27*11,42 m ebatlarında, üç nefli ve üç apsisli olarak inşa edilmiştir. İki sıra sütunla yan neflerden ayrılan orta nef, diğer neflerden daha geniş, orta apsis diğer apsislerden daha uzundur. Dört büyük paye üzerine oturtulan çatı, iç taraftan tonoz dış taraftan ise beşik çatı şeklinde yapılmıştır. Planı Kapadokya'da bulunan Binbir Kilisenin planına büyük oranda benzerlik göstermektedir²⁶⁷.

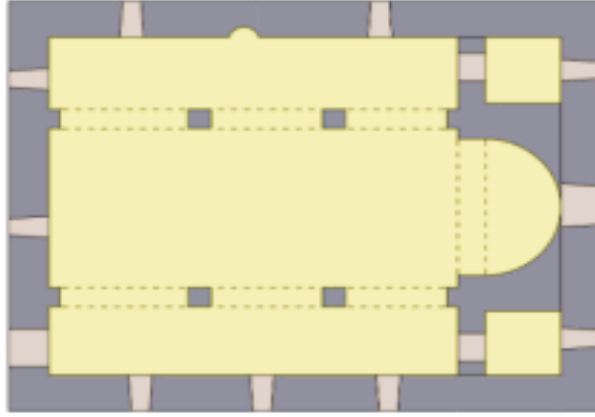
Resim 133: Duvarlarda Kullanılan Farklı Tekniklerin Birarada Görünümü

Kaynak: Tanış, 2023.

²⁶⁷ Şenel- Şahna, *a.g.e.*, s. 117.

Şekil 13: Gümüşhane Ayasofya Camii Planı

Kaynak: Karahalıoğlu, 2021: 5

Kubbesiz olan yapıda kırma çatı tekniği kullanılmıştır. Çatı daha sonraları sac malzeme kullanılarak kaplanmıştır. Yapı XVIII. yy.'da camiye dönüştürülürken apsisin her iki yanında bulunan pastoforion odaları kapatılmıştır. Yuvarlak kemerli açıklığı olan taş söveli batı yönünde bir kapıdan girilen caminin pencereleri de tonoz biçimli ahşap malzemeli olarak yapılmıştır²⁶⁸.

Caminin harim bölümünde Osmanlı döneminde yapılmış olan çeşitli geometrik desenli ve bitkisel motifli süslemeler ile yazı kuşakları bulunmaktaydı. Bu tezyinat günümüze kadar ulaşmamış olup bugün görülen süslemeler daha yakın tarihte yapılmıştır²⁶⁹.

Resim 134: Gümüşhane Ayasofya Camii'nin Günümüze Ulaşmayan Kalem İşî Tezyinatı

Kaynak: Şenel, 2022: 117.

²⁶⁸ Karahalıoğlu-Açııcı, *a.g.e.*, s. 5.

²⁶⁹ Şenel- Şahna, *a.g.e.*, s. 117.

Zemini halı ile kaplı olan caminin güney tarafında kesme taştan yapılmış bir mihrap bulunmaktadır (Resim 135). Mihrabın çevresinde ince bir bordür şeklinde açık mavi zemin üzerine lacivert, turkuaz, bordo ve sarı renkler kullanılarak yapılmış çiçek ve yaprak motifleri yapılmıştır. Üzerinde ise Al-i İmran Sûresi 37. Ayetin bir kısmı olan “كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ” ve “Kullemâ dehalâ aleyhâ Zekerîyyel mihrab” şeklinde okunan, “Zekeriya onun bulunduğu yere mihraptaki odaya her girdiğinde” anlamına gelen²⁷⁰ metin, hat levhası olarak asılmıştır. Mihrabın sağında ve solunda bordo zemin üzerine sarı, siyah, mavi ve beyaz renkler kullanılarak yapılmış büyükçe bir şemse formlu kalem işi bulunmaktadır. Ayrıca bu motiflerin biraz daha büyük ve daha dörtgen formda olanları da caminin doğu ve batı duvarlarına işlenmiştir (Resim137). Şemse formlu kalem işi tezyinata hatayiler, pençler, Rumiler, yapraklar ve kıvrık dallar kullanılmıştır. Hakim renkler bordo, mavinin tonları ve beyazdır.

Bunların dışında mihrabın sağındaki şemse formlu kalemişinin yanında bulunan bir çerçevede Sultan Abdülaziz tarafından 1859 yılında Kabaköylü Kebiroğullarına Ayasofya Camii’nde imamet, hitabet ve müezzin-kayyımlık için verilen fermanın orijinal hali ve Türkçe ile yazılmış hali de bulunmaktadır²⁷¹ (Resim 136).

Mihrap günümüze kadar sağlam bir vaziyette gelmiştir fakat mihrabın çevresindeki süslemeler daha yakın tarihlidir²⁷².

Resim 135: Mihrap Bölümü

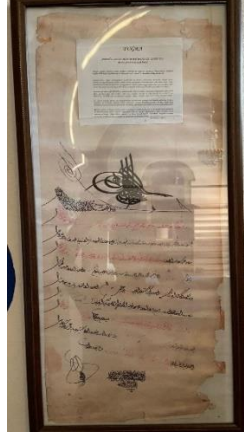
Kaynak: Tanış, 2023.

²⁷⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Ecrin Yayınları, İstanbul 2011, s. 55.

²⁷¹ Şenel- Şahna, *a.g.e.*, s. 117.

²⁷² Karahaliloğlu-Açııcı, *a.g.e.*, s. 5.

Resim 136: Sultan Abdülaziz'e Ait Ferman

Kaynak: Tanış, 2023.

Resim 137: Mihrapta ve Duvarlarda Bulunan Şemse Formlu Kalemîşi Örnekleri

Kaynak: Tanış, 2023.

Mihrabın sağıında ahşaptan yapılmış minber, solunda da yine ahşap malzemeden yapılmış vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Bunlar Osmanlı döneminde inşa edilen minber ve vaaz kürsüsü olmayıp daha sonra yenilenmiştir. Caminin tezyinatında farklı bir yöntem kullanılarak iç mekânda bulunan kemerler, sütun başlıkları, pencerelerin ve kapıların söveleri dışında kalan yerler sıvanmış, buralar taş olarak bırakılmıştır. Sütunlarda da şerit şeklinde mihrap nişinin çevresindeki ile uyumlu birer kuşak kalem işi süslemeler bulunmaktadır²⁷³.

²⁷³ Karahaliloğlu-Açııcı, *a.g.e.*, s. 5.

Resim 138: Sütunlardaki Süslemeler ve Taş Olarak Bırakılan Yerler

Kaynak: Tanış, 2023.

Ayrıca duvarlarda da çeşitli şekillerde kalem işi süslemeler ve kemerlerin birleştiği yerlerde de “Allah”, “Muhammed”, dört halifenin isimleri ile Hz. Muhammed’in torunları olan “Hasan” ve “Hüseyin” in isimlerinin yazılı olduğu hat levhaları (Resim 138) bulunmaktadır²⁷⁴. Aydınlatma için gösterişli avizeler kullanılan camide ısıtma sistemi sobadır. Caminin uzun yıllar minaresiz olarak hizmet verdiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Öyle ki kuzey tarafta yakın tarihte yapılmış olduğu anlaşılan minare yapılmadan önce günümüzde de halen kullanılan ve kuzeydoğu tarafında bulunan tarihi çeşmenin üzerine yapılan ahşap eklenti (Resim139) ezan okunan yer olarak kullanılmıştır²⁷⁵.

Resim 139: Tarihi Çeşmenin Eski ve Yeni Hâli

Kaynak: Bryer, 2020

Kaynak: Tanış, 2023

²⁷⁴ Karahaliloğlu-Açııcı, *a.g.e.*, s. 5.

²⁷⁵ Şenel- Şahna, *a.g.e.*, s. 114.

Resim 140: Gümüşhane Ayasofya Camii Minaresi

Kaynak: Tanış, 2023.

Günümüzde cami olarak ibadete açık olan eser Vakıflar Genel Müdürlüğü mülkiyetinde olup, Kültür ve Turizm Bakanlığı Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 20.04.2006 tarih ve 617 sayılı kararı ile tescillenmiş ve koruma altına alınmıştır²⁷⁶.

Resim 141: Gümüşhane Ayasofya Camii Dıştan Görünümü

Kaynak: Tanış, 2023.

²⁷⁶ Gümüşhane Kültür Envanteri 2016, *Gümüşhane Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını*, Ankara 2016, s. 26.

8. ZONGULDAK AYASOFYA CAMİİ

Batı Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Zonguldak İli'nin en büyük ilçesi olan Ereğli'de Orhanlar Mahallesi'nde bulunan camidir.

Ereğli'nin tarihinin, -2000 senesinde Yassıkaya bölgesinde yapılan kazı çalışmalarına göre- ilk yerleşimlerin M.Ö.4500 yıllarına kadar dayandığı anlaşılmaktadır. Hititlerin kuzey tarafta yaşayan kavim olarak bahsettikleri Kaşka kavminin Erken Tunç Çağı'nda bu bölgede yaşadığı ileri sürülmektedir. M.Ö 40 yıllarında Romalıların eline geçen kentte bu dönemde imar faaliyetleri de artmıştır. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi sonucu Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır. 1275 yılında Cenevizlilerin hâkimiyetine geçen Ereğli tarihi tam olarak bilinmemesine rağmen 14. yy. sonunda ya da 15. yy. başlarında Osmanlı Devleti topraklarına katıldığı düşünülmektedir. Kesin bir fetih tarihi bulunmadığı için hangi padişah zamanında fethedildiğine dair de iki farklı görüş vardır. Bu görüşlerden biri Orhan Gazi döneminde (1326-1361) fethedildiği yönünde iken, diğer bir görüşte fethin Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) olduğu yönündedir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında ismi "Benderekli" olan şehir, bu dönemde küçük bir kasaba şehri olarak varlığını sürdürmüştür²⁷⁷. 1839 yılında Bolu Sancağına bağlı bir kaza iken 1864 yılında çıkarılan nizamname ile Bolu Sancağıyla birlikte Kastamonu'ya bağlanmıştır²⁷⁸.

1828 yılında Ereğlili Uzun Mehmet tarafından bulunan kömür yatakları 1848 yılında açılan ocaklarla işletilmeye başlanmıştır. Bu tarihten itibaren de dış devletlerin ilgi odağı haline gelen Ereğli, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) esnasında Ruslar tarafından iki yıl boyunca bombardımana tutulmuştur. Kurtuluş Savaşı sırasında 8 Mart 1920 tarihinden itibaren yaklaşık 100 gün Fransızların işgalinde kalan şehir 18 Haziran 1920 yılında kurtarılmıştır²⁷⁹.

Cumhuriyet Döneminde ise 1 Nisan 1924 yılında ilçe statüsüyle Zonguldak iline bağlanan şehir günümüzde de aynı şekilde varlığını sürdürmektedir. Karadeniz' e kıyısı olan şehir aynı zamanda kömür işletmeciliği ve demir çelik fabrikalarıyla gelişmiş bir sanayiye sahiptir²⁸⁰.

²⁷⁷ Ahsen Karagöl, *Karadeniz Ereğli Kalesi'nin Mimari ve Yapısal Analizi ve Bir Kültür Varlığı Olarak Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2015, ss. 20-24.

²⁷⁸ Sadun Duran, *1869-1916 Kastamonu ve Bolu Salnamelerinde Ereğli*, 1. Baskı, Post ve Post Yayınevi, Ankara 2015, s. 92.

²⁷⁹ Karagöl, *a.g.e.*, s. 25.

²⁸⁰ Karagöl, *a.g.e.*, s. 30.

8.1. TARİHİ

Miladî 5. yüzyılda kilise olarak yapılmıştır. Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel' in, Wolfram Hoepfner'a ait Heraklia Poentika- Ereğli kitabından aktardığı bilgiye göre, 5. yy.'ın ilk yarısında kentte meydana gelen büyük depremten sonra kenti ziyarete gelen II.Theodosius tarafından yaptırıldığına ihtimal verilmektedir²⁸¹. 14. yüzyılda camiye çevrilmiştir. Şehrin Orhan Gazi tarafından fethedildiği görüşüne binaen kiliseden dönüştürülen camiye Orhan Gazi Camii denilmiştir. Halk arasında Orta Camii olarak da bilinir.

Tarihsel süreç içerisinde çeşitli onarımlardan geçen yapıda bazı köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Orijinal plana göre batı doğu yönünde uzanan caminin bu doğrultuda daha uzun olması gerekirken, cami günümüzde daha kısadır. 1902, 1954 ve 1990 yıllarında yapılan restorasyon çalışmaları yapının özgünlüğünü büyük ölçüde değiştirmiştir. Son olarak 2014 yılında bir restorasyon işleminden daha geçen cami Anadolu'da günümüze ulaşan ilk Ayasofya Camii olarak bilinmektedir²⁸².

Resim 142: Zonguldak Ayasofya Camii

Kaynak: Baydemir, 2022.

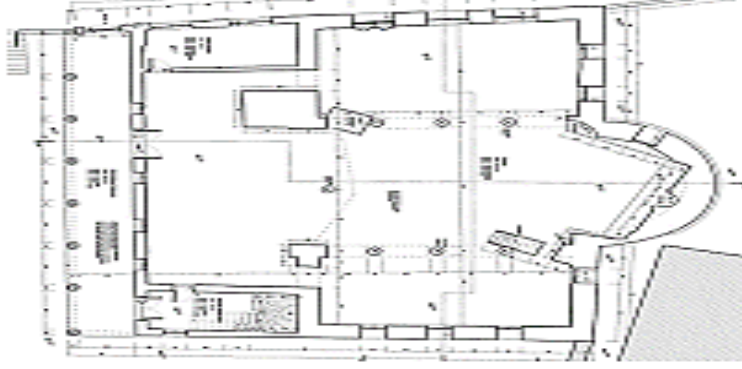
²⁸¹ Arif Müfit Mansel, "Wolfram Hoepfner, Herakleia Pontike-Ereğli. Eine baugeschichtliche Untersuchung (Forschungen an der Nordküste Kleinasien. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Bd. II, Teil I), Wien, Verlag H. Böhlau Nachf., 1966. (Kitap Tanıtımı)", *Belleten Dergisi*, C. XXXI, S. 122, Nisan 1967, ss. 283-285.

²⁸² Karagöl, *a.g.e.*, s. 134.

8.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ

Zonguldak Ayasofyası üç nefli, sütunlu ve apsisli bazilikal bir yapıdır. Yarım daire şeklinde tek apsisli olarak inşa edilen yapı Erken Dönem Bizans kiliselerinin karakteristik mimari özelliğini taşımaktadır²⁸³.

Şekil 14: Zonguldak Ayasofya Camii Planı

Kaynak: Karahaliloğlu, 2021: 12

Narteksi günümüze ulaşmamıştır. Narteksin olduğu yer camiye çevrilirken son cemaat yeri olarak belirlenmiş ve ona göre restore edilmiştir. Batı yönünden girişi sağlanan yan kapının üzeri geniş bir sundurma ile örtülmüştür. Dış ve iç cephesi sıvalı olan yapının kesme ve moloz taşlardan yapıldığı son tadilat esnasında çekilmiş fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Resim 143)²⁸⁴.

Resim 143: Zonguldak Ereğli Ayasofya Camii Tadilat Çalışmaları

Kaynak: <https://www.yeniufuk.com.tr/tarihi-camiye-restorasyon-6952-haber/> (Erişim Tarihi:01.01.2023)

²⁸³ İkinci., *a.g.e.*, s. 190.

²⁸⁴ İkinci., *a.g.e.*, s. 190.

Tek parça mermer sütunlar kullanılarak üç nef ayrılan yapıda sütun başlıkları ion tarzıdır²⁸⁵(Resim143). Son cemaat yerinin üstünde (galeri bölümü) bir kat daha mevcuttur. Apsis bölümünün dışında kalan bütün pencereler dikdörtgen formda olup sonradan açılmıştır²⁸⁶. Caminin dış cephesinde ise İmparator II.Theodosius zamanına ait bir kitabe ve bazı bölümlerde devşirme taşlar bulunmaktadır²⁸⁷. Günümüzde zemini tamamen halı ile kaplanmıştır.

Resim 144: Ayasofya (Orhan Gazi Camii) Dış Cephede Bulunan Kitabe ve Devşirme Taşlar

Kaynak: Baydemir, 2022.

Osmanlı Döneminde camiye çevrilirken apsise bir mihrap eklenen yapının minaresi diğer Ayasofya Camilerinde olmayan bir tarzda, çatının üzerine kuzeybatı yönünde inşa edilmiştir. Minareye son cemaat yerinin üstünde bulunan bölümden çıkılmaktadır. Ahşap tavanlı olan yapının çatısı tamamen değiştirilmiş olup kiremitlerle örülmüştür²⁸⁸.

Camiye yapılan yol çalışmaları nedeniyle oluşan kot farkından dolayı üç-dört basamak inilerek ulaşılmaktadır.

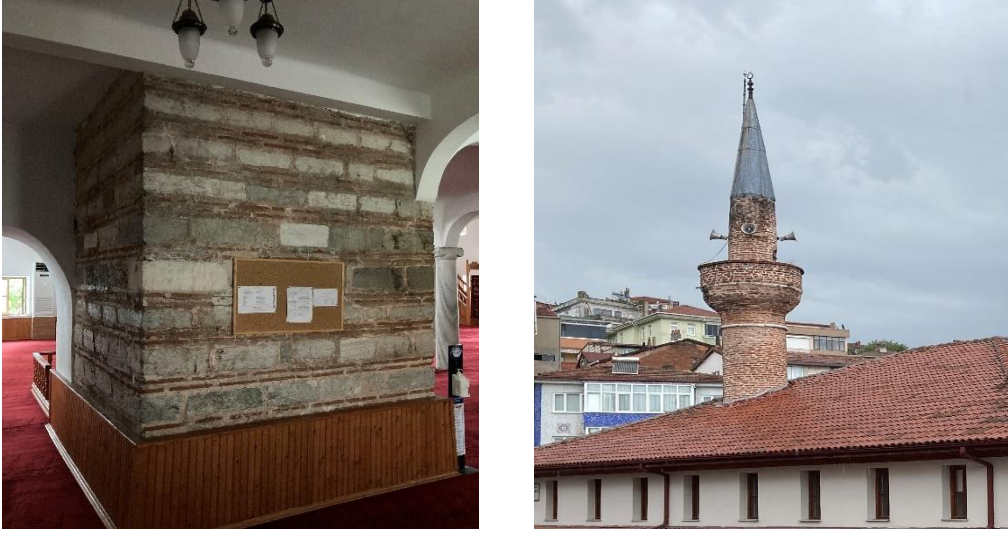
²⁸⁵ Karagöl, *a.g.e.*, s. 134.

²⁸⁶ Karahaliloğlu, *a.g.e.*, s. 11.

²⁸⁷ Karagöl, *a.g.e.*, s. 134.

²⁸⁸ İkinci, *a.g.e.*, s. 190.

Resim 145: Minarenin Galeri Katındaki Giriş Bölümü ve Dıştan Görünümü

Kaynak: Baydemir, 2022

Günümüzde caminin içi tezyinat için kullanılan hat bakımından oldukça zengindir.

Mihrap nişinde kullanılan başlıkları birbirinden farklı devşirme sütunlar, mihrabı muadillerinden ayıran bir özelliktir. Mihrabın üzerinde ise Bakara Suresi 149. Ayetin bir bölümü olan “ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ”, “Fevelli vecheke şetral Mescidi-l Haram” şeklinde okunan ve “ Yüzünü Mescid-i Haram’a doğru dön” anlamına gelen²⁸⁹ Arapça yazı bulunmaktadır. Hat süslemelerin yoğunlukta olduğu camide yine mihrap nişinin üst tarafında büyük bir yazı kuşağı göze çarpmaktadır. En üstte sarı zemin üzerine siyahla yazılmış Fatiha Suresi 1. Ayeti olan “ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ”, “Elhamdülillahi Rabbi'l Alemin” diye okunan ve “ Hamd Alemlerin Rabbine olsun” anlamına gelen²⁹⁰ hat yuvarlak formda işlenmiştir. Mihrabın sağ ve sol üst tarafında yine aynı renklerde ve yine aynı yuvarlak formda “Allah” ve “Muhammed” yazısı bulunmaktadır. Bunların arasında ise beyaz zemin üzerine siyah kalemle yazılmış besmele, Kelime-i Tevhid ile Kelime-i Şahadet ve altında onlardan da daha küçük bir şekilde yazılmış olan “ سُبْحَانَ اللَّهِ ” ve “وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ ” ve “Subhanallahi ve-lâ ilallahi vallahü ekber lâ havle ve lâ kuvvete illa billahil aliyyil azim” şeklinde okunan ve “Allah bütün eksikliklerden münezzehtir. Bütün hamdler O’na mahsustur. Güç ve kuvvet sahibi yüce ve ulu Allah’tır” anlamına gelen²⁹¹ dua metni bulunmaktadır.

²⁸⁹ Yazır, a.g.e., s. 24.

²⁹⁰ Yazır, a.g.e., s. 2.

²⁹¹ İsmail Karagöz vd., *Dualar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2019, s. 286.

Resim 146: Zonguldak Ayasofya Camii Mihrap Bölümü

Kaynak: Baydemir, 2022.

Ayrıca mihrap duvarının sağında ve solunda yuvarlak formda yazılmış büyükçe iki adet hat bulunmaktadır (Resim 147). İç içe geçmiş büyük ve küçük daireler içine yazılmış olan yazılardan her iki tarafta da küçük daire içerisinde besmele, sağ taraftaki büyük yazıda ise ortada besmele kenarlarını kuşatan büyük dairenin içinde de Nas Suresi yer almaktadır. Surede çok defa tekrar edilen “ Sin (س)” harfi sekiz defa büyükçe yazılmış olup bu harflerin kuyruk tarafına gelen kısımlarına da sure uygun bir şekilde yerleştirilmiştir. Üzerinde yuvarlak formda sarı zemin üzerine yazılmış “ الله-Allah” lafzı bulunmaktadır. Bu yazının tam karşısına gelen kısımda ise yine aynı formda yazılmış Duha Suresi’ nin ilk yedi ayeti göze çarpmaktadır. Bu surede de en çok tekrar edilen “vav (و)” harfi merkeze alınmıştır. Sekiz adet vav harfinin kuyruk kısımlarına uygun şekilde yazılan yazıların ortasında besmele bulunmaktadır. Onun da üzerinde yine yuvarlak formda sarı zemin üzerine siyahla “ محمد-Muhammed” yazmaktadır.

Resim 147: Mihrabın Yanlarında Bulunan Süslemeler

Kaynak: Kızıldağ, 2023.

Mihrabın hemen yanında bulunan ahşap vaaz kürsüsünün üzerinde de bir hat yazısı bulunmaktadır. Bir Hadis-i Şerif olan yazı , “ الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ ” şeklinde yazılmıştır. “El- uleme-i vârisetü'l enbiya” diye okunan ve “Alimler peygamberlerin varisleridir” anlamına gelen²⁹² yazı kemer ile mihrabın başladığı duvarın birleştiği köşeye ortalanarak yazılmıştır.

Resim 148: Vaaz Kürsüsü Üzerinde Bulunan Yazı

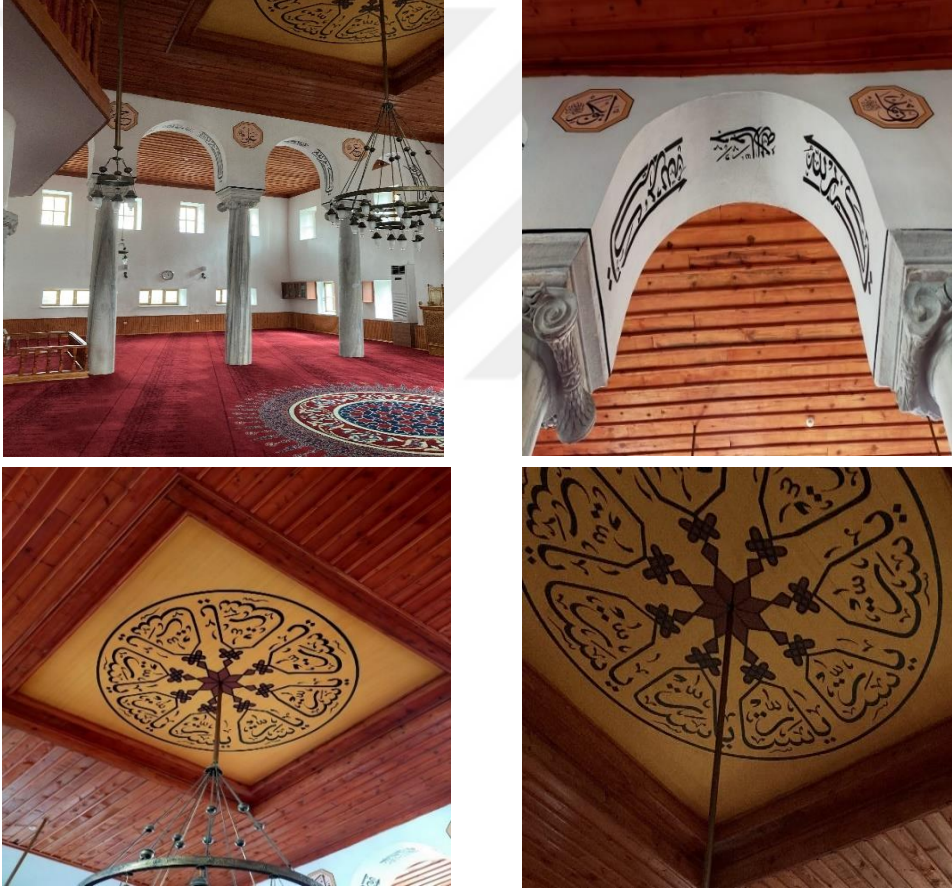
Kaynak: Kızıldağ, 2023.

Bunların dışında kemerlerin aşağıya bakan iç taraflarında ve birbirine bağlanan bölümlerinde de yazılar vardır (Resim 149). Kemerlerin aşağı bakan taraflarında yazan yazılardan kemerin tam ortasında “O’nun şanı ne yücedir” anlamına gelen ” جَلَّ جَلَالُهُ ”

²⁹² Mehmet Sofuoğlu, *Sahih-i Buhari Tercemesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s. 139.

– celle Celâlûhû’’ yazısı vardır. Bu yazının her iki yanında da Allah’ın isimlerinden olan ve lütuf ve ihsanı bol olan, cömert anlamlarına gelen²⁹³ ‘يا كريم يا الله’ - Ya Kerimû ya Allah’’ İsm-i Şerifi nakşedilmiştir. Kemerlerin birleştiği yerlerde de sırasıyla dört halifenin ve Hz. Muhammed (s.a.v)’in torunları Hasan ve Hüseyin’in isimleri sarı zemin üzerinde sekizgen formda işlenmiştir. Ahşap malzeme ile kaplı olan tavanda ise yine yuvarlak formda sarı zemin üzerine kubbenin tam ortasında işlenmiş sekiz köşeli yıldız bulunmaktadır. Etrafında siyah renkle yazılmış Allah’ın 99 isminden biri olan ‘يا ستار’ - ya Settâr - kullarının günah ve kusurlarını örten ‘’anlamına gelen²⁹⁴ kelime, sekiz bölüme ayrılmış olan süslemede her bölüme ayrı ayrı olmak üzere sekiz defa nakşedilmiştir (Resim 149).

Resim 149: Tavan ve Kemerlerde Bulunan Süslemeler

Kaynak: Baydemir, 2022.

Bunlar haricinde caminin muhtelif yerlerinde de bazı hat yazıları bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi üst kat bölümünde bulunan kemerlerin üzerine yazılmış yazılardır

²⁹³ Karagöz, a.g.e., s. 455.

²⁹⁴ Karagöz, a.g.e., s. 472.

(Resim 150). Bu yazıların ilki üst tarafta daha kısa yazılmış olan yazıdır. Burada ilk ezan okuyan müslüman olarak bilinen Bilal-i Habeşî' yi anmak maksadıyla yazılan “ حضرۃ يا بلال الحبشي -Ya hazreti Bilal-i Habeşi” yazısı bulunmaktadır. Onun hemen altında bulunan daha uzun olan yazı ise bir dua metnidir. “ سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ، سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ ” şeklinde yazılan ve “Subhanallahil ve Bihamdihi Subhanallahil Azim” şeklinde okunan yazı "Allah'ı tesbih ederim, O'na hamd ederim. Büyük olan Allah'ı tesbih ederim, Allah Teâlâ'dan mağfîret dilerim" anlamına gelmektedir²⁹⁵.

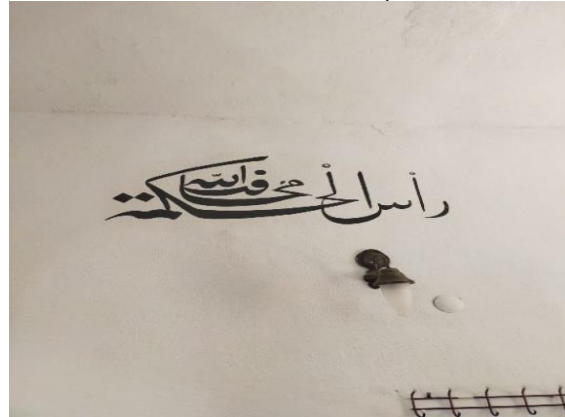
Resim 150: Galeri Kemerinde Bulunan Yazılar

Kaynak: Kızıldağ, 2023

Bir diğer hat ise caminin kapıya yakın duvarında bulunmaktadır (Resim 151). Bu yazı bir Hadis-i Şerif'tir. “ رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَحَافِظُ اللَّهِ ” şeklinde yazılan ve “Ra'sû'l-Hikmeti Mehâfetu'llahi” (Şuabu'l-İman, 730) diye okunan yazının anlamı “Hikmetin başı Allah korkusudur” şeklindedir²⁹⁶.

Resim 151: Hadis-i Şerif

Kaynak: Kızıldağ, 2023.

²⁹⁵ Sofuoğlu, a.g.e., s. 914.

²⁹⁶ Mansur Gökcan, “Tasavvufta Allah Korkusu (Havf)” Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. IV, S. 2, Temmuz-Aralık 2004, s. 262.

9. BİTLİS AYASOFYA CAMİİ

Bitlis Ayasofya Camii, Bitlis'in Tatvan ilçesine bağlı Çekmece Köyü'nde M.S. VI. yy.'da yapılmıştır. 1950 yılında kurulan Çekmece Köyü, köklü bir tarihi geçmişe sahip Nemrut Dağı eteklerinde bulunan bir köydür. Eski adı Şamiran olan köyün nüfusu 600 civarındadır. Tatvan'a 7 km. uzaklıkta olan köy sınırları içerisinde Şamiran Kalesi ve Şamiran Antik Kenti bulunmaktadır. Ayrıca Nemrut'un develeri olarak bilinen dikili taşların bulunması ve Nemrut Kayak Tesislerine yakınlığı köyü ayrıcalıklı kılmaktadır²⁹⁷.

Bitlis Ayasofya Camii ise bu köyün olduğu bölgeye zamanında burada yaşayan Ermeniler tarafından kilise olarak inşa edilmiştir²⁹⁸.

Resim 152: Bitlis Ayasofya Camii

Kaynak: Kızıldağ, 2022.

9.1. TARİHİ

Orijinal kitabesi bulunmayan yapının M.S. 500 yılında yapıldığını belirten yakın tarihli bir kitabesi mevcuttur (Resim 153). 1930'lu yıllarda köylüler tarafından camiye çevrilen Ayasofya, yakın tarihte de (2015) Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yaptırılan bir tadilattan geçmiştir²⁹⁹.

9.2. TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ

Bitlis Ayasofya Camii, döneminin klasik Bizans kiliseleri planına uygun, bazilikal planlı olarak inşa edilmiştir. Orijinalinde narteks, apsis ve her iki yanında pastoforion

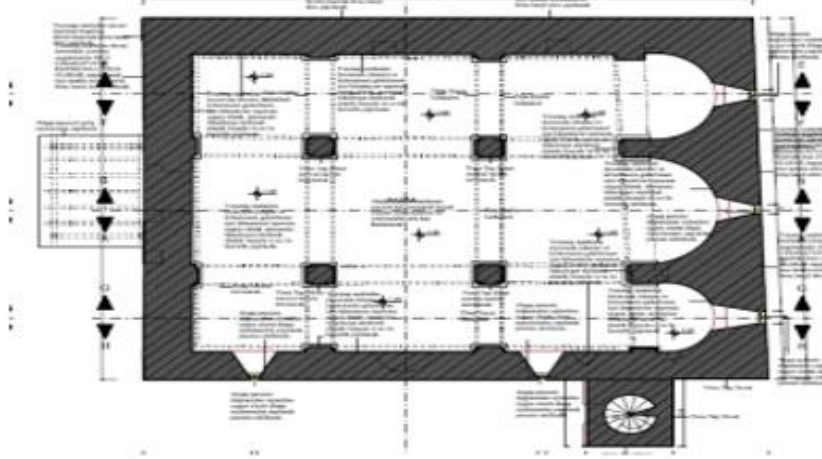
²⁹⁷ Mehmet Demirtaş “Çekmece (Şamiran) Köyü” *Tatvanname* 2015 Ed: M. Demirtaş, 3. Baskı, Kalkan Matbaacılık, Ankara 2015, s. 263.

²⁹⁸ Karahaliloğlu, *a.g.e.*, s. 3.

²⁹⁹ İkinci, *a.g.e.*, s.189.

odaları bulunan yapıda bu bölümlerin cephesinde olan çıkıntılar daha sonraları düz duvar olacak şekilde kapatılmıştır³⁰⁰.

Şekil 15: Bitlis Ayasofya Camii Planı

Kaynak: Karahaliloğlu, 2021:3

Ayrıca yapının iç duvarlarında küçük nişler bulunmaktadır. Bu nişlerden birinde üstü kazınarak yakın tarihte yazılmış bir kitabe vardır. Kitabede Türkçe olarak caminin adı ve M.S. 500 yazısı yer almaktadır³⁰¹.

Resim 153: Caminin İçinde Bulunan Kitabe

Kaynak: Kızıldağ, 2022.

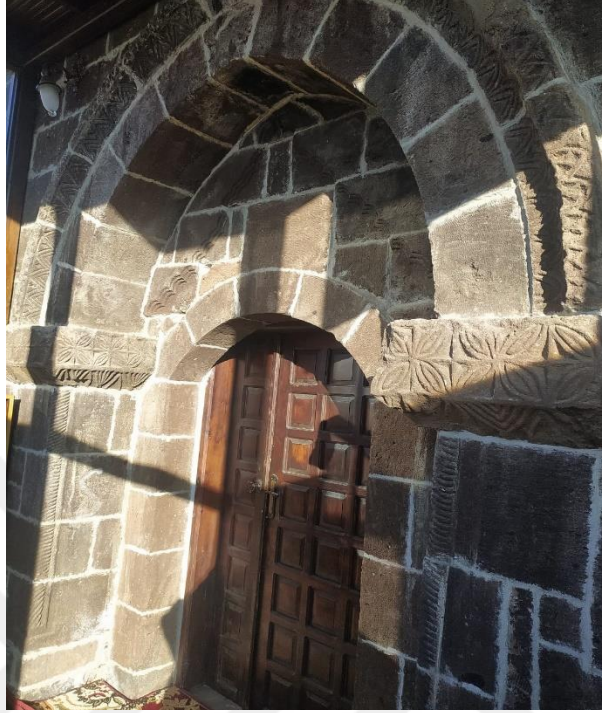
Bitlis Ayasofya Camii hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ulaşılabilen veriler neticesinde yapılan değerlendirmede binanın duvarları kesme taş ile

³⁰⁰ Karahaliloğlu, *a.g.e.*, s. 3.

³⁰¹ İkinci, *a.g.e.*, s. 189.

ör÷lmüştür. Kare geçmeli parçalardan oluşan ahşap giriş kapısının kavsarası da kesme taşlardan oluşmuştur (Resim 154).

Resim 154: Bitlis Ayasofya Camii Giriş Kapısı

Kaynak: Kızıldağ, 2022

Kapının üst kısmında yer alan geniş sivri kemerin üst kısmında üçgen görünümlü bordürler (Resim 155) bulunmaktadır. Kapı ile kemer arasındaki alanda dalgalı bir tezyinatla kademeli bir geçiş (Resim 156) sağlanmıştır. Bu tezyinatın sol tarafında bulunan kısmının tamir gördüğü ve süslemede bozulmalar olduğu görsellerden anlaşılmaktadır. Kemerin kapı yanlarındaki ayaklarla birleştiği alanlarda (yastık taşı) dört yapraklı bitkisel formlardan oluşan taş tezyinat (Resim 157) yer almaktadır. Kemer ayaklarının iki yanında burmalı taş süslemeler (Resim 158) bulunmaktadır.

Resim 155: Giriş Kapısı Kemer Üzerinde Bulunan Tezyinat

Kaynak: Kızıldağ, 2022.

Resim 156: Giriş Kapısı Kavsarası Üzerinde Bulunan Tezyinat

Kaynak: Kızıldağ, 2022

Resim 157: Yastık Taşlarında Bulunan Tezyinat

Kaynak: Kızıldağ, 2022

Resim 158: Kemer Ayaklarında Bulunan Burmalı Tezyinat

Kaynak: Kızıldağ, 2022

İç mekan taş sütunlarla üç bölüme ayrılmıştır. Dört serbest sütun ve duvar bağlantılı ayaklar üst örtüyü oluşturan küçük kubbe ve basık tonozları taşımaktadır³⁰². Zemini tamamen halı ile kaplıdır. Sütunlar, ayaklar, kubbeler, tonozlar ve kemerler tamamen taş malzemeden yapılmıştır (Resim 159).

Resim 159: Bitlis Ayasofya Camii İç Mekanı

Kaynak: Kızıldağ, 2022

Sütunların başlıkları dört köşeli inşa edilmiş olup, her bir köşesinde küçük mukarnas süslemeler bulunmaktadır (Resim 160).

Resim 160: Sütunlarda Bulunan Mukarnas Süslemeler

Kaynak: Kızıldağ, 2022

³⁰² İkinci, *a.g.e.*, s. 189.

Camiye dönüştürülürken yapıya mihrap nişi, minare ve son cemaat yeri eklenmiştir³⁰³. Herhangi bir tezyinat içermeyen son derece sade mihrap (Resim 161) kesme taştan yapılmıştır. Yakın tarihli ahşap bir minberi de (Resim 161) bulunmaktadır..

Resim 161: Bitlis Ayasofya Camii Mihrap Bölümü

Kaynak:Kızıldağ, 2022.

Caminin iç duvarlarında irili ufaklı farklı şekillerde nişler bulunmaktadır. Bir kısmı giriş kapısının solunda konumlandırılmışlardır. Bunlardan ilki daha önce bahsedilen içinde kitabenin olduğu niştir (Resim 153). Diğer bu kitabenin biraz ilerisinde bulunmaktadır. Kaş kemer şeklinde yapılmış olan büyük nişin etrafında burma ve testere dişli motifler vardır. Altında haç işareti şeklinde bir tezyinat bulunmaktadır. İçinde ve yanında da aynı şekilde yapılmış yavru nişler bulunmaktadır.

Resim 162: Duvarlarda Bulunan Nişler

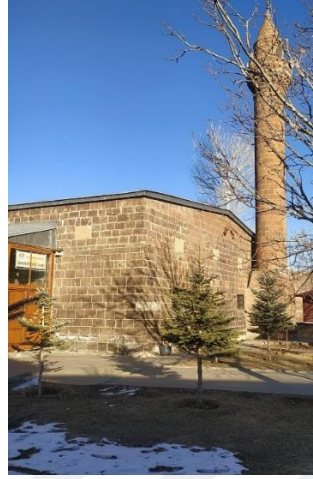

Kaynak:Kızıldağ, 2022

³⁰³ Karahaliloğlu, a.g.e., s. 3.

Caminin minaresi (Resim 163) yapının güneydoğu köşesine ana yapıdan bağımsız bir şekilde inşa edilmiştir. Binayı oluşturan duvarların iç ve dış yüzeylerinde herhangi bir sıva ya da boya kullanılmamıştır

Resim 163: Bitlis Ayasofya Camii Minaresi

Kaynak:Kızıldağ, 2022.

10. TÜRKİYE’DE BULUNAN AYASOFYA CAMİLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİNİN MUKAYESESİ

Türkiye toprakları üzerinde bulunan Ayasofya Camileri toplam dokuz adettir. Çalışmada ayrı ayrı ele alınan bu mabetlerin yapım, gelişim ve değişim süreçleri aşağıda, toplu halde hazırlanmış tablolarla desteklenerek genel bir değerlendirme yapılmıştır.

10.1. KİLİSE DÖNEMİ GENEL ÖZELLİKLERİNİN MUKAYESESİ

Tablo 1: Ayasofya Kiliselerinin Yapım Tarihi ve Yeri

MABETLER	YAPILDIĞI TARİH	YAPILDIĞI BÖLGE
BÜYÜK AYASOFYA	6. Yüzyıl (27 Aralık 537)	Marmara Bölgesi
KÜÇÜK AYASOFYA	6. Yüzyıl (527-536)	Marmara Bölgesi
EDİRNE AYASOFYA	12. Yüzyıl	Marmara Bölgesi
KIRKLARELİ AYASOFYA	9 - 10. Yüzyıl / 13-14. Yüzyıl	Marmara Bölgesi
İZNİK AYASOFYA	5- 6. Yüzyıl	Marmara Bölgesi
TRABZON AYASOFYA	13. Yüzyıl (1250-1260)	Doğu Karadeniz Bölgesi
GÜMÜŞHANE AYASOFYA	8. Yüzyıl	Doğu Karadeniz Bölgesi
ZONGULDAK AYASOFYA	5. Yüzyıl	Batı Karadeniz Bölgesi
BİTLİS AYASOFYA	6. Yüzyıl	Doğu Anadolu Bölgesi

Tablo 1’de yer alan bilgilerden de anlaşıldığına göre bütün Ayasofyalar kilise olarak 5-13. yüzyıllar arasında yapılmıştır. 5. Yüzyılda yapımına başlanan Ayasofyaların en çok 6. yüzyılda inşa edildiği görülmektedir. 7. yüzyılda inşa edilen bir Ayasofya’ya kaynaklarda rastlanmadığı gibi 8. yüzyılda da sadece 1 Ayasofya inşa edildiği bilgisine ulaşılmaktadır (Gümüşhane Ayasofya Camii). Kırklareli Ayasofya Camii’nin yapım tarihiyle ilgili birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Örneğin Cyrill Mango ‘*Yaygın olarak Vize Ayasofya’sı (St.Sophia) diye bilinen cami, daha önce başka bir yerde önerdiğim terminus ante quem 900 yılına değil, sekizinci yüzyılın sonu ya da dokuzuncu yüzyılın başına tarihlendirilmelidir*’ der. Semavi Eyice ise bu konuyla ilgili ‘*Fakat bugün görülen yapı, üzerindeki Bizans ve Türk devirlerine ait tamir izlerine rağmen daha geç devir bir Bizans yapısı intibasını bırakmaktadır. Şimdiki biçimini Son Bizans devrinde (XIII-XIV. yüzyıl) almış olan Ayasofya, birkaç defa el değiştiren Vize’nin 1453’ten sonra kesin olarak Türk topraklarına katılmasının ardından camiye çevrilmiş olmalıdır*’ demektedir. Ayrıca yapıyı bu tarihlerde yapıldığı bilinen Mora, Mistra Kiliselerine ve Trabzon Ayasofyası’na benzetmektedir. Yapının mimarisi açısından ve tamir izleri bakımından Semavi Eyice’nin görüşü somut verilere dayandığı için daha olası bir durumdur.

Diğer yüzyıllarda da çeşitli zaman dilimlerinde yapılan Ayasofyalar, 13-14. yüzyıldan sonra hiç inşa edilmemiştir. Bunun nedeni Hristiyanlığın bu bölgede yaşayan Bizanslılar tarafından resmi din olarak kabul edilmesinin akabinde kiliselerin ve bu tür büyük ölçekli katedrallerin yapılmaya başlanması, ancak 13. yüzyıldan sonra da bu bölgelerde Bizans etkisinin, dolayısıyla da Hristiyan nüfuzunun azalmasından kaynaklanmıştır.

Bölgeler bazında incelendiğinde Ayasofya Kiliselerinin 5 tanesinin Marmara Bölgesi’nde, 3 tanesinin Karadeniz Bölgesi’nde, 1 tanesinin de Doğu Anadolu Bölgesi’nde inşa edildiği görülmektedir. Bunun sebebi de yine Hristiyan inancına sahip olan Bizans İmparatorluğu’nun kurulduğu ve genişlediği toprakların, önemli şehir merkezlerinin günümüzde bu bölgelere tekabül etmesinden ileri gelmektedir.

Tablo 2: Kilise Döneminden Günümüze Ulaşan Yapı Özellikleri

ÖZELLİKLER		BÜYÜK AYASOFYA CAMİİ	KÜÇÜK AYASOFYA CAMİİ	EDİRNE AYASOFYA CAMİİ	KIRKLARELİ AYASOFYA CAMİİ	İZNİK AYASOFYA CAMİİ	TRABZON AYASOFYA CAMİİ	GÜMÜŞHANE AYASOFYA CAMİİ	ZONGULDAK AYASOFYA CAMİİ	BİTLİS AYASOFYA CAMİİ
YAPI ÖZELLİKLERİ	YAPI MALZEMESİ	Taş-Tuğla	Taş-Tuğla	Taş-Tuğla	Kaba Taş-Devşirme Taş	Moloz Taş-Tuğla	Kesme Taş	Kesme-Moloz Taş	Kesme-Moloz Taş	Kesme Taş
	PLAN TİPİ	Kubbeli Bazilika	Sekizgen Yapılı Plan	Kubbeli Bazilika	Kubbeli Bazilika	Bazilikal Planlı	Kare-Haç Planlı	Bazilikal Planlı	Bazilikal Planlı	Bazilika
	ÇATI TİPİ	Kubbeli	Kubbeli	Yunan Haçı	Haç Şeklinde Tonoz	Kırma Çatı	Haç Şeklinde Tonoz	Kırma Çatı	Kırma Çatı	Kırma Çatı
MİMARİ ÖZELLİKLERİ	NARTEKS	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	NEF	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	BEMA BÖLÜMÜ	✓	✓	✓	✓	✓	✓			
	APSİS	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	PASTOFORİON ODALARI			✓	✓	✓	✓	✓		✓
	KUBBE	✓	✓		✓		✓			
TEZYİNİ ÖZELLİKLERİ	MERMER ZEMİN	✓	✓			✓	✓			
	OMPHALİON	✓				✓	✓			
	KALEM İŞİ			✓	✓			✓		
	FRİZLER		✓	✓			✓			
	GEOMETRİK ŞEKİLLER		✓			✓	✓			✓
	MONOGRAMLAR	✓	✓				✓			
	MERMER SÜTUN	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	
	MOZAİK	✓	✓			✓	✓			
	FRESK	✓				✓	✓			
	SÜTUN BAŞLIĞI İŞLEMELERİ	✓	✓	✓	✓		✓		✓	✓

Ayasofyaların ilk yapıldığı dönemden günümüze kadar ulaşan yapı özellikleri Tablo 2’ de verilmiştir. Bu özellikler, tabloda, yapının genel özellikleri, mimari ve tezyini özellikleri adlı üç ana başlık altında çeşitli alt başlıklara ayrılarak düzenlenmiştir.

Buna göre Ayasofyaların duvar örgüsü yapımında kullanılan ana malzemenin taş olduğu görülmektedir. Yapıların bir kısmında taş malzemeye tuğla da eşlik etmiştir (Büyük Ayasofya, Küçük Ayasofya, Edirne Ayasofya). Yapılarda kullanılan taş malzeme ise bölgesel açıdan çeşitli farklılıklar göstermektedir. Kesme, moloz, kaba ve devşirme taş gibi çeşitli taşlar kullanılan yapılarda genellikle karma malzeme tercih edilmiştir. Bazılarında taş ve tuğla kullanıldığı gibi bazılarında da kesme ve moloz taş (Gümüşhane-Zonguldak Ayasofya), bazılarında ise kaba taş ve devşirme taş (Kırklareli Ayasofya), bazılarında da moloz taş ve tuğla (İznik Ayasofya) bir arada kullanılmıştır. Sadece bir

çeşit taş kullanılarak yapılan Ayasofyalar ise tamamı kesme taştan inşa edilmiş olan Trabzon ve Bitlis Ayasofya Camileridir.

Camiler plan yönünden ele alındığında yapıların iki cami dışında (Trabzon Ayasofya ve Küçük Ayasofya) genelinde bazilikal planın hâkim olduğu görülmektedir. Bazilikal planlı yapılar arasında Büyük Ayasofya ile Edirne ve Kırklareli’nde bulunan Ayasofyalar kubbeli bazilika planlarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Küçük Ayasofya Camii sekizgen yapıli plana sahipken, Trabzon Ayasofya Camii de kare-haç planli olarak inşa edilmiştir.

Çatı tipleri bakımında da kendi aralarında ayrılan Ayasofya Camilerinden günümüzde dört tanesi kubbelidir. Bunlardan Büyük ve Küçük Ayasofya normal kubbeli bir yapı iken Kırklareli ve Trabzon Ayasofyaları ise haç şeklinde tonoz diye tabir edilen kubbelere sahiptirler. Diğer Ayasofya camilerinin de büyük bir bölümünün kırma çatı olduğu tablodan anlaşılmakta olup sadece Edirne Ayasofya Camii’nin çatısının Yunan Haçı şeklinde olduğu görülmektedir.

Kilise dönemi mimari birimler bakımından incelendiğinde kiliselerin temel bölümleri olan nef, naos, bema gibi yerlerin Ayasofyaların çoğunda mevcut olduğu bilinmektedir. Bunlar dışındaki bölümler Ayasofyalarda farklılık göstermektedir. Örneğin narteks bölümü sadece Bitlis Ayasofya’sında yokken nef bölümü de sadece Küçük Ayasofya’da bulunmamaktadır. Apsis bölümü ise bütün Ayasofya kiliselerinde vardır. Zonguldak, Gümüşhane ve Bitlis Ayasofyalarında bema bölümü bulunmamaktadır. Pastoforion odaları ise kilise mimarisine daha geç dönemde girdiği için Büyük ve Küçük Ayasofya ile Zonguldak Ayasofya’sında yoktur.

Yapıların tezyini özelliklerine tablo üzerinde genel olarak bakıldığında hemen hemen her yapıda bulunan mermer sütunlar ve sütun başlıkları göze çarpmaktadır. Mozaik süslemelerin aslında ilk yapıldığı dönemlerde bütün kiliselerde var olduğu düşünülmektedir. Günümüzde ise sadece üç camide mozaik süslemeler görülmektedir. Bu mozaiklerden bir kısmı özellikle Büyük Ayasofya Camii’nde ve Trabzon Ayasofya Camii’nde bulunanlar daha sağlam bir şekilde günümüze ulaşmışken bazıları da yıpranmış ve renkleri solmuş vaziyette ulaşmıştır. Bazıları da gerek ikonoklastik dönemde oluşan görüşler, gerekse Osmanlı Devleti döneminde yapılan tadilatlar neticesinde ya da geçirdiği depremler sonucu yıkılmaları sebebiyle günümüze kadar ulaşamamışlardır. Freskler ve kalem işi süslemeler için de aynı şeyi söylemek

mümkündür. Öyle ki bugün üç camide (Büyük Ayasofya, İznik ve Trabzon Ayasofyaları) görülebilen freskler ile yine üç camide (Edirne, Kırklareli ve Gümüşhane Ayasofyaları) görülen kalem işi süslemeler bu görüşü doğrular niteliktedir.

Genellikle dış cephe duvarlarında, iç ve dış sütunlarda, kemerlerde kabartma olarak bulunan geometrik şekiller günümüzde dört camide görülebilmektedir. Tablo 2’de belirtilen bu şekillerle, Küçük Ayasofya ve İznik, Trabzon, Bitlis Ayasofyalarında karşılaşılmaktadır. Monogramlar sadece Büyük Ayasofya, Küçük Ayasofya ile Trabzon Ayasofya Camii’nde bulunmaktadır. Mermer sütunlar ise bir tek İznik ve Bitlis Ayasofya Camilerinde yoktur. Mermer zeminleri günümüze kadar gelebilen camiler ise dört tanedir. Bunlar; Büyük ve Küçük Ayasofya ile İznik ve Trabzon Ayasofyalarıdır. Daha çok merkezi kiliselerde görülen omphalion ise bugün Büyük Ayasofya Camii, İznik ve Trabzon Ayasofya Camilerinde görülebilmektedir. Ayrıca camilerde günümüze kadar ulaşmış sütun başlıkları da bulunmaktadır. Sütun ve dolayısıyla sütun başlığı bulunmayan İznik Ayasofya Camii dışında bütün camilerde sütun başlıkları vardır. Kimisi daha sade işlemeli kimisi ise yoğun süslemeli olan sütun başları üslup bakımından camilerin tarihlendirmesine yardımcı olmuştur. Bazı sütun başları da devşirme olduğu için daha eski dönem yapıları hakkında da bilgi vermektedir.

Kiliseler camiye çevrilirken birtakım değişikliklere uğramışlardır. Hristiyanlık inancının gereği olarak bulunan mimari unsurları ve tezyinatın bir kısmı İslam inancının kuralları ile çelişmektedir. Öyle ki Hristiyanlıkta yaygın olarak kullanılan figürlü süslemeler İslam Dininde hoş karşılanmamaktadır. İslam inancına göre insan ve hayvan resimlerinin yasak olması sebebiyle bu kiliselerin camiye çevrilmesi esnasında üzeri sıvanarak kapatılmıştır. Bu sıvalar altında mozaik ve fresklerin günümüze kadar ulaşmasına da vesile olmuştur. Öyle ki bu tezyinatlar sıvanın altında kaldığı için bozulmasına neden olacak rüzgar, sıcaklık farkı, nem gibi dış etkenlerden korunmuştur. Yine bu esnada cami için gerekli olan mihrap, minber gibi bazı eklemelerde yapılmıştır. Bunların bir kısmı günümüze ulaşmış bir kısmı da ulaşmamıştır.

Bu eklemeler ve cami olduktan sonra yapılan tezyinat Tablo 3’ te gösterilmiştir.

10.2. CAMİ DÖNEMİ GENEL ÖZELLİKLERİNİN MUKAYESESİ

Tablo 3: Osmanlı Dönemi Eklenen Tezyinî Unsurlar

ÖZELLİKLER	BÜYÜK AYASOFYA CAMİİ	KÜÇÜK AYASOFYA CAMİİ	EDİRNE AYASOFYA CAMİİ	KIRKLARELİ AYASOFYA CAMİİ	İZNİK AYASOFYA CAMİİ	TRABZON AYASOFYA CAMİİ	GÜMÜŞHANE AYASOFYA CAMİİ	ZONGULDAK AYASOFYA CAMİİ	BİTLİS AYASOFYA CAMİİ
Minare	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Şadırvan	✓	✓							
Son Cemaat Yeri		✓			✓		✓	✓	✓
Mihrap	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Minber	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Vaaz Kürsüsü	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Müezzin Mahfili	✓	✓				✓			
Hünkâr Mahfili	✓								
Hat Yazısı	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓
Hat Levhası	✓						✓	✓	
Çini Süslemeler	✓				✓				
Kalem İşi Süslemeler	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	

Tablo 3 incelendiğinde kiliseler camiye çevrilirken minare, mihrap, minber ve vaaz kürsüsünün her yapıya eklendiği görülmektedir. Aslında bunlar bir yapının camiye dönüştürülmesi, uygun bir hale gelmesi için olması gereken en temel öğelerdir. Bunların dışında şadırvana Büyük ve Küçük Ayasofya Camilerinde rastlanmaktadır. Küçük Ayasofya Camii ile İznik, Gümüşhane, Zonguldak, Bitlis Ayasofya Camii kayıtlarında son cemaat yeri eklemesi yapıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Bu bölümler günümüzde de bu camilerde bulunmaktadır. Bunların dışında cami olurken eklenen bölümlerden birisi de müezzin mahfilidir. Büyük ve Küçük Ayasofya ile Trabzon Ayasofya Camii müezzin mahfili eklenen yapılar arasındadır. Hünkâr mahfili ise Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan İstanbul'da bulunmasından dolayı sadece Büyük Ayasofya Camii'ne yapılmıştır. Günümüzde de varlığını korumaktadır. Camilerde bulunan en yaygın tezyinat unsurları olan hat örneklerinin duvar gibi muhtelif zeminlere yazılmış şekliyle Kırklareli Ayasofya Camii dışında bütün camilerde mecdiyeti görülmüş, levha şeklinde hatların ise genelde bütün camilerde az da olsa bulunduğu tespit edilmiştir. Bunların en göze çarpanlarının Büyük Ayasofya ile Zonguldak ve Gümüşhane Ayasofya

Camilerinde bulunduğu görülmektedir. En büyük hat levhaları da Büyük Ayasofya Camii Şerifi 'nde bulunmaktadır. Hem kaynaklarda yer alan bilgilere göre hem de bir kısmının günümüze ulaşması sebebiyle Türk- İslam sanatının önemli eserlerinden olan çinilerin Büyük Ayasofya Camii ile İznik Ayasofya Camii'nin duvarlarını süslediği bilinmektedir. Yine cami süslemelerinde önemli bir yeri olan kalem işi tezeyinatların da yedi camide varlığı bilinmektedir. Bu camiler; Büyük Ayasofya, Küçük Ayasofya, Edirne, Kırklareli, İznik, Gümüşhane ve Zonguldak Ayasofya Camileridir.

Ayasofya Camileri, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de çeşitli aşamalardan ve müdahalelerden geçmiştir. Örneğin Büyük Ayasofya Camii ile İznik ve Trabzon Ayasofya Camileri bir dönem müze olarak kullanılmış olup yakın zamanlarda camiye çevrilmiştir. Bu süreçlerde de zaman zaman bakım ve onarım geçirmişlerdir. Bazı Ayasofya Camileri de deprem vs. gibi durumlardan dolayı yıkılmıştır. Uzun yıllar harabe şeklinde kaldıktan sonra tahrip olan yerleri tekrar inşa edilerek camiler yeniden ibadete açılmıştır.

Özellikle son 20 yılda Ayasofya Camileri kapsamlı olarak restore edilmiş ve cami olarak hizmet vermeye başlamışlardır. Bu restorasyon esnasında cami olduğu ilk dönemlerde eklenen bölümlerden kullanılmayacak durumda olanlar yenilenmiştir. Bu bölümler Tablo 4'te gösterilmiştir

Tablo 4: Son Restorasyon İşlemlerinde Yeniden Yapılan Mimari Unsurlar

ÖZELLİKLER		BÜYÜK AYASOFYA CAMİİ	KÜÇÜK AYASOFYA CAMİİ	EDİRNE AYASOFYA CAMİİ	KIRKLARELİ AYASOFYA CAMİİ	İZNİK AYASOFYA CAMİİ	TRABZON AYASOFYA CAMİİ	GÜMÜŞHANE AYASOFYA CAMİİ	ZONGULDAK AYASOFYA CAMİİ	BITLİS AYASOFYA CAMİİ
EKLENEN MİMARİ VE TEZİYİNİ UNSURLAR	Minare		✓	✓	✓	✓		✓		
	Mihrap			✓	✓		✓			✓
	Minber			✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	Vaaz Kürsüsü							✓	✓	
	Müezzin Mahfili					✓				
	Hat Yazısı			✓					✓	
	Kalem İş Süslemeler			✓	✓			✓	✓	

Bu tabloya göre Edirne'de bulunan Ayasofya Camii'nin minaresi tamamen yenilenirken diğerlerinin (Küçük Ayasofya, Kırklareli, İznik ve Gümüşhane Ayasofyaları) minareleri ayakta kalan kaidesinin üzerine yeniden yapılmıştır. Edirne,

Kırklareli, Trabzon ve Bitlis Ayasofya Camilerinde mihrap yeniden yapılmıştır. Yeniden yapılma sürecinde gerek caminin eski çizimlerinden gerekse kalıntılardan yola çıkılarak aslına uygun restorasyon yapılmaya çalışılmıştır. Minber de Büyük Ayasofya ve Küçük Ayasofya Camii dışında diğer bütün camilerde yenilenmiştir. Yenilenen camilerin tümünde minber ahşaptan yapılmıştır. Vaaz Kürsüsü iki camide (Gümüşhane ve Zonguldak Ayasofya Camii) yine ahşap olarak yeniden yapılmıştır. Müezzin mahfili de sadece İznik Ayasofya Camii'nde yenilenmiştir. Hat tezyinat iki (Edirne ve Zonguldak Ayasofya Camileri), kalem işi süslemeler ise dört camide (Edirne, Kırklareli, Gümüşhane ve Zonguldak Ayasofya Camileri) gerek yarım olarak günümüze kadar gelenleri tamamlamak şeklinde gerekse sıfırdan yazmak/süslemek şeklinde yenilenmiştir.

Tablo 5: Ayasofya Camileri Mevcut Durumları

CAMİLER	SON RESTORASYONUN YAPILDIĞI TARİH ARALIĞI	MEVCUT KULLANIM DURUMU	HİZMETE AÇILIŞ TARİHİ
BÜYÜK AYASOFYA CAMİİ	2012-2020 arası etap etap	Cami	24 Temmuz 2020
KÜÇÜK AYASOFYA CAMİİ	2003-2006	Cami	2006
EDİRNE AYASOFYA CAMİİ	2016- 2021	Cami	24 Aralık 2021
KIRKLARELİ AYASOFYA CAMİİ	2007	Cami	15. Yüzyıldan beri
İZNİK AYASOFYA CAMİİ	2007-2011	Cami	6 Kasım 2011
TRABZON AYASOFYA CAMİİ	2020	Cami	28 Haziran 2013
GÜMÜŞHANE AYASOFYA CAMİİ	2010	Cami	1737
ZONGULDAK AYASOFYA CAMİİ	2014	Cami	14. Yüzyıldan beri
BİTLİS AYASOFYA CAMİİ	2015	Cami	1930' lu yıllar

Ayasofya Camilerinin son restorasyon tarihleri, günümüzdeki kullanım durumları ve ne zamandan beri hizmete açık olduğu Tablo 5 'te belirtilmiştir. Tabloda görüldüğü tarihlerde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından vakfiyelerine uygun olarak restore edilen ve Ayasofya olarak bilinen dokuz mabedin hepsi de günümüzde faaldir ve cami olarak ibadete açıktır. Ayrıca ibadet zamanları dışında halkın ziyaret edebilmesi de mümkündür. Son Restorasyon çalışmalarında Büyük Ayasofya Camii'nde kible tarafında olan figürlü mozaikler namaz esnasında perde sistemiyle kapatılmaktadır. Bu sistem kullanılmadan

önce karartma uygulamak gibi farklı alternatifler düşünülmüştür. Bu konuyla ilgili Erdem Köymen ve Fatma Zehra Dabbagh, ‘‘Ayasofya Mozaiklerinin Gizlenmesine Yönelik Teknolojik Tabanlı Bir Araştırma’’ isimli makalelerinde ‘‘ *‘‘Karartma’’ gibi teknikler gündeme getirilse de sonuç olarak hareketli bir perde sistemi ile mozaikler örtülmüş ve bu yaklaşımla yapının iç karakteristiği ve sanatsal bütünlüğü zedelenmiştir’’* demektedirler. Onlara göre en iyi teknik projeksiyon haritalama tekniğidir. Bu tekniğin amaç için en uygun teknik olduğunu ileri sürerler ve çalışmalarında da bunu analizlerle ortaya koyarlar. Esasen bu görüşe kısmen katılmakla birlikte şu anda kullanılan perde sisteminin mozaiklerin bozulması açısından en zararsız yöntemlerden biri olduğu, ancak estetik açıdan bütünselliği bozduğu ifade edilebilir.

TARTIşMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Ayasofyalar kilise olarak başladıkları öykülerine tarih boyunca farklı işlevsellikler eklemişlerdir. Zaman içerisinde farklı inançlara mabet olan, bazen de müze gibi kültürel yapı olarak kullanılan bu mekanlar insanlar için önemli ve gözde kalabilmeyi çoğu dönem başarmıştır.

Kutsal bilgelik anlamına gelen Ayasofya kelimesinden hareketle bu mabetlere bu ismin verilmesi insanların mabede verdiği önemi açıklar niteliktedir. Çünkü Hristiyanlıktaki inanaşa göre bilgelik, hikmet anlamlarına gelen ‘Sophia’ kelimesi aynı zamanda Hz. İsa’nın bir vasfı olarak bilinmektedir. Böyle önemli bir anlam içeren kelimeyi yaptıkları mabetlere veren insanlar, dolayısıyla bu ibadethanelere de kutsiyet bakımından diğer mabetlerden daha üstün bir anlam yüklemiş olmalılardır.

Ayasofyalar ilk yapıldıkları zaman uzun yıllar kilise olarak hizmet etmişlerdir. Daha sonra fetihlerle el değıştiren bu yapılar Müslüman Türklerin egemenliğine geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu zamanında gerçekleşen bu fetihlerde, Ayasofya Kiliseleri Osmanlı Devleti’nin fetih politikaları gereği camiye dönüştürülmüştür. Ayasofyaların ismi bu dönemde de değışmemiştir. Halk arasında farklı isimler kullanılsa da bu camilerin bir Ayasofya Camii olduğu gerçeği hep bilinmiş ve ikinci bir isim verilse de hep Ayasofya Camii olarak anılmıştır. Bu mabetler Hz. İsa’ya adanmıştır. Hz. İsa, peygamberliği Kur’an-ı Kerim’de de tasdik edilen bir peygamberdir. Ayasofya Camilerinin isminin değışmeden kalmasında bu durumun etkisi olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte fetihtren sonra camilerin isminin aynı kalmış olması sosyoloji, psikoloji, tarih, sanat tarihi açısından kapsamlı olarak araştırılıp incelenebilir.

Türkiye’nin önemli kültürel yapılarından olan Ayasofya Camileri asırlar boyu bu topraklarda insanlara hizmet etmiştir. İnsanlar, Yaratıcıya kulluk görevleri olan ibadetler için, dua ve dilekler için, inşa ettikleri mabetlere gerek yapım aşamasında gerekse kullanım aşamasında özen göstermişlerdir. Bulunduğu zamanın en iyi malzemelerini, en iyi inşaat yöntemlerini kullanarak yaptıkları Ayasofyaların günümüze kadar gelmesinde bunun önemi büyüktür. Bazen bakımsızlık, yangın, deprem, savaş gibi durumlardan zarar görseler de, uzun yıllar harabe olarak kalan Ayasofya Camileri olsa da sonunda gerekli bakımları yapılmış ve camiler tekrar kullanıma açılmıştır. Bu bakımların amacı mabedi korumak ve yaşatmak olmuştur. Bunun için yapılan müdahalelerin büyük kısmının faydası olmuştur. Fakat bazı müdahaleler de yapının özgünlüğüne zarar vermiştir. Örneğin Zonguldak Ereğli Ayasofya Camii yıllar içinde yapılan müdahaleler sonucunda

orijinal plan tipinden farklı bir plana sahip olmuştur. Yine aynı şekilde Bitlis ve Kırklareli Ayasofya Camilerinin apsis bölümleri de bazı yapısal değişikliklere uğramıştır. Yıllar içinde oluşan yıpranmalar ve bazı bilinçsiz müdahaleler sonucunda özellikle tezyinat anlamında özgünlüğünü kaybeden ve kaybetmeyen camiler belirlenmiş, yıllar içinde geçirdikleri onarımların, bakımların mabetlere nasıl bir fayda sağladığı ya da nasıl zarar verdiği her cami için tek tek çalışmanın amacına uygun olarak incelenmiş (Bk.s.68,135,144), ve çalışma içerisinde genel değerlendirme başlığı altında 149-157. sayfalar arasında tablolardan da yararlanılarak ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Çalışma esnasında Türkiye’de bulunan Ayasofya Camilerinin yeteri kadar tanınmadığı anlaşılmıştır. Ayasofya denince insanların akıllarına sadece İstanbul’da bulunan Büyük Ayasofya Camii’nin gelmesi bu düşüncüyü desteklemektedir. Bu durum için de gerekli çalışmalar yapılabilir. Bu çalışmalar arasında görsel medyadan yararlanılarak yapılan bütün Ayasofya Camilerini içine alan tanıtım programları (belgeseller, kamu spotları, afişler vb.) hazırlanabilir. Okullarda düzeylerine göre öğrencilere bilgilendirici seminerler verilebilir. İlgili öğretmenlere de bu konuda bilgilendirici eğitimler verilmek suretiyle derslerde öğrencilerine anlatmaları, tanıtımları sağlanabilir. Sadece Ayasofya Camilerini kapsayan turistik turlar düzenlenebilir. Buna benzer yöntemlerle Ayasofya Camileri tanınmış ve hakkettiği değeri görmüş olur.

Ayasofya Camilerini tanımak için bulundukları şehirleri ve camilerin tarihsel süreçlerini öğrenmek önemlidir. Ne gibi müdahalelerden geçtiğini bilmek, zaman içerisindeki kullanım şekillerini (kilise, cami, müze) öğrenmek Ayasofya Camileri hakkında gerekli olan bilinci kazandırır. Tezyinatı ile ilgili ayrıntılı bilgiye sahip olmak da bu değerleri koruyup kollamak adına önemlidir. Çalışmanın Ayasofya Camilerinin değerini anlayıp bu camileri en iyi şekilde koruyarak gelecek nesillere de aktarmanın kolektif şuuruna varabilmek açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Yaklaşık olarak 15 asırdır bütün ihtişamlarıyla ayakta duran Ayasofya Camileri ülkemiz için çok önemli birer kültür varlıklarıdır. Yüzyıllardır korunarak günümüze ulaşmış bu şaheserlere günümüzde de her anlamda daha çok önem vermeli ve daha itinalı bir şekilde korumalıyız. Ayasofya Camilerini ayrıntılı olarak ele alan bu çalışmanın bu görüşe katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Ayrıca Ayasofya Camilerini anlatan bir rehber niteliğinde olan çalışmanın bu yönüyle turizme katkı sağlayacağı düşünülmektedir. 15 asırlık geçmişleri bulunan bu

camilerin dönemin tezyinî özelliklerini yansıttığından dolayı sanat tarihine de ışık tutan bir kaynak olabileceği düşünülmektedir.

Yapılan çalışmanın bütün Ayasofya Camilerini bir arada ele almış olması ve tamamının tezyinatının incelenmiş olması bakımından önemi aşikârdır. Bu bağlamda her ne kadar muhtemel eksikleri bulunsa da bu alanda bundan sonra yapılacak yeni çalışmalara ışık tutması, kaynaklık etmesi umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, Said ÖZTÜRK, Yaşar BAŞ. *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, Ankara, 2006.
- AKIN, Ahmet. “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, S. 29, 2016 ss. 179-211.
- AKYAY, Bülent. “Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre Benefşe”, *Türk Dünyası İncelemeleri*, C.XI S. 2, 2011, s.144-145.
- ALTUN, Feride. *İstanbul’un 100 Roma, Bizans Eseri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2009.
- ALTUN, Neslihan. ‘Kuruluşundan Günümüze İznik’in Yerleşim Özellikleri’, *Coğrafya Dergisi*, C.VI., 1998, ss.345-346.
- ALTUNBAŞ, Esengül. *İstanbul Ayasofyası Odaklı Tarihi Çevre (18.ve 19. Yüzyıllar İçinde Değişim ve Dönüşümleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- ANKARA ÜNİVERSİTESİ, Hristiyanlığın Temel Özellikleri, <https://acikders.ankara.edu.tr>, (Erişim Tarihi: 10. 01. 2022).
- ARIKAN, Turgay. *Ayasofya Hünkâr Mahfili Ahşap Şebekeleri: Korunma Durumunun Tespiti ve Müdahaleler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara, 2019.
- AYDIN, Mehmet. Mabet-İbadet, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C XVII, İstanbul 1998, ss.348-353.
- AYDIN, Mehmet. Hristiyanlık, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XVII, İstanbul 1998, ss.353-358.
- BAŞ, Bilal. “Monoteist bir Hristiyanlık yorumu: Aryüsçülük Mezhebi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S.9, 2000, ss.167-200.
- BAŞARAN, Burcu. *Enez Ayasofya Kilisesi (Fatih Camii)’nde Kullanılan Yapı Malzemesinin Analizi ve Konservasyon Yöntemleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kadir Has Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- BAYÜLGEN, Batu. *Hagioi Sergios ve Backhos Kilisesi Yeni Mimari Bulgular ve Tipoloji*, (Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- BİLGE, Mustafa. “Büyük Ayasofya’da Padişah Türbeleri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, C.XI, S.2, 2021, s. 941 ve 946.
- BOYAR, Ali. *Ayasofya ve Tarihi*, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- BOZKURT, Ece Dilan. <https://arkeofili.com/ayasofya-hakkinda-bilmeniz-gereken-30-bilgi/>, (Erişim Tarihi: 14. 01. 2023).
- BOZKURT, Nebi, Ahmet ÖNKAL. Cami - Tdv İslâm Ansiklopedisi, www.islamansiklopedisi.org (Erişim Tarihi: 03 02. 2022).
- BROQUERE, Bertrandon de La. *Bertrandon de La Broquere’in Denizaşırı Seyahati*, (Çev: İlhan Arda), Eren Yayınevi, İstanbul 2020
- BRUYN, Cornelius de *Voyage an Levant*, Paris 1974.
- BRYER, Antony, David WİNFİELD, *Karadeniz’in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, (Çev: İsmail Köse), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- BUÇUKOĞLU, Seyit. “Mehmet Ayasofya’nın Grafik Dili Monogramlar”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* - S. 12, Temmuz 2022 , ss.870-896).
- BURCKHARDT, Titus. *Doğuda ve Batıda İslam Sanatı*, (Çev: Tahir Uluç) İnsan Yayınları, İstanbul, 2019.

- CAN Selman, Esengül Y. Altunbaş, “Ayasofya I.Mahmud Kütüphanesi ve Geçirdiği Onarımlar”, *Atatürk Üniveristesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.35, 2015, ss.181-222
- CENGİZ, Mert. *İnanç Turizmi Açısından Efsane ve Sembollerin Yeri ve Önemi(Ayasofya Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara, 2019.
- CERTEL, Hüseyin. “Dini Hayatta İbadetin Yeri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.II, Sayı 4, 1999,ss.209-222.
- CEYLAN, Mehmet Akif. ” Vize’de (Kırklareli) Yerleşmenin Gelişimi” *Marmara Coğrafya Dergisi* , Sayı 23, 2013,ss. 23-53.
- ÇAKMAK, Betül. *İznik (Nikaia) Kentinin Bizans Ortaçağında Sosyal ve Kültürel Yaşamı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2019.
- ÇAVDAR, Meltem. *Kırklareli- Vize’de Geç Antik-Bizans Dönemi Mimari Plastik Taş Eserler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- ÇEŞMELİ, Hande. *Enez Ayasofya Kilisesi (Fatih Camii) Duvar Resimlerinin Analizleri ve Koruma Önerileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- ÇETİNKAYA, Haluk. “Ayasofya”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.VIII, 2016, ss.76.
- ÇİFT, Pelin, Erhan ALTUNAY. *Ayasofya’nın Gizli Tarihi*, Destek Yayınları, İstanbul, 2021.
- ÇUHADAR, Yusuf. “İznik’i Ziyaret Eden Turistlerin Kültürel Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, C.III, Sayı. 5, 2021, SS.38-53.
- DAĞLI, Şemseddin “Türk Hat Sanatında Yazı Resimler Üzerine Yapılan Araştırmalar ve Yazı Resimler”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. V, Sayı 10, 2012, ss.34-54.
- DANIŞMEND, İsmail Hakkı. “ Ohri’nin Fethi”, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.I, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, ss.68
- DANIŞMEND, İsmail Hakkı. “ 1 Haziran = 23 Cumâda-l-ûlâ, Cuma: Ayasofya Camiinde ilk Cuma namazının kılınması”, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.I, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, ss.263
- DEĞERLİER, Tolga. <https://www.sanatduvari.com/kibrista-gotik-miras/>, (Erişim Tarihi: 12.01.2023).
- DEMİRCİ, Kürşat. “Hristiyanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* C.XVII TDV Yayınları, 1998,ss.348-383.
- DEMİRTAŞ, Mehmet. “Çekmece (Şamiran) Köyü” *Tatvanname 2015*, 3. Baskı, Kalkan Matbaacılık, Ankara, 2015.
- DİKER, Hasan Fırat. *Belgeler Işığında Ayasofya’nın Geçirdiği Onarımlar*, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- DİRLİK, Mükrim. “Bizans İmparatorluğu’nda İkonoklazm Hareketi ve İslam Dininin Etkisi”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VI S.1,Haziran 2022, ss. 47-59
- DOĞAN, Sema. “Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii’ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler”, *Bilig Dergisi*, XLIX,2009,s.7
- DURAN, Sadun. *1869-1916 Kastamonu ve Bolu Salnamelerinde Ereğli*, 1. Baskı, Post ve Post Yayınevi, Ankara, 2015.

- ERBAŞ, Aynur. "Şair Emin'in Kazasker İsmail Efendi Tarafından Ta'lik Hattıyla Yazılmış İki Tarih Manzûmesi" *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 1, Mart 2007.
- ERDİHAN, Yavuz. *Ayasofya'da Bulunan Zoe ve Komnenos Mozaikleri: Resimsel Düzenleme ve Konu Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- ERDOĞAN, Esra. Küçük Ayasofya Camii (Sergios ve Bakhos Kilisesi) Cankurtaran'da Tarihin Simgesi, *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, 2012, ss.1-9.
- EREN, Gülşen. *Kamusal alanda mozaik çalışmaları "Ayasofya ve Sagrada Familia"* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2012.
- ERZİNCAN, Tuğba. "Mihrap", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXX, Ankara 2020, ss.36
- EŞMELİ, İsmet. Eşmeli; "Dinlerde Mabet-İbadet İlişkisi (Yahudilik Örneği)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 11, 2019.
- EYİCE, Semavi. "Ayasofya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991 ss.206-210.
- EYİCE, Semavi. Ayasofya 2,1. Baskı, Yapı Kredi Bankası Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1984.
- EYİCE, Semavi. "Ayasofya Kütüphanesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C IV, TDV Yayınları, 1991, ss.213-214
- EYİCE, Semavi. "Ayasofya Medresesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C IV, TDV Yayınları, 1991, ss.214-215.
- EYİCE, Semavi. "Ayasofya İmaret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C IV, TDV Yayınları, 1991, ss.212.
- EYİCE, Semavi. "Küçük Ayasofya Külliyesi" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXVI, TDV Yayınları, 2002, ss.520.
- EYİCE, Semavi. "Çardaklı Hamamı" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C VIII, TDV Yayınları, 1993, ss.225-226.
- EYİCE, Semavi. "Ayasofya Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, 1991, s.219.
- EYİCE, Semavi. "Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler" *Belleten Dergisi*, C.XXXIII, S.131, 1969, s.351-354.
- FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ-Ayasofya Yerleşkesi; "Tarihçesi" <https://ayasofya.fsm.edu.tr/>, (Erişim Tarihi: 19.04.2023).
- GÖKCAN, Mansur, "Tasavvufta Allah Korkusu (Havf)" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 2, Temmuz-Aralık 2004, s.262.
- GRABAR, Oleg. *İslam Sanatının Oluşumu*. Çev. Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- GÜÇ, Ahmet. "Mabet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.XXVII, TDV Yayınları, 2003, ss.276-280.
- GÜMÜŞHANE KÜLTÜR ENVANTERİ 2016, Gümüşhane Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2016.
- GÜNEY, Enes. *İstanbul Kent İmgesi Olarak Ayasofya*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- GÜNÖZÜ, Hande. "Enez Ayasofya Kilisesi (Fatih Camii) Duvar Resimlerinin Sıva Analiz Sonuçları", *Art-Sanat Dergisi*, C.0, S.1, Ocak 2014, ss.101.
- GÜRDAL, Yaprak. <https://kucukdunya.com/ortodoks-aleminin-kudusu-ohrid/>, (Erişim Tarihi: 12.01.2023).
- GÜRER, Serpil. *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplum*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

- HASOL, Doğan. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1979.
- İKİNCİ, Abdullah. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2014.
- İNCE, Yusuf. *İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Kırklareli İl ve İlçelerinin Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- İZNİKAYASOFYACAMIİ, <https://www.google.com/maps/place/Ayasofya+Cami/@40.4291774,29.7209716>.
- KAPOUTSİS, Klearchos. <https://mapcarta.com/W96646571>, (Erişim Tarihi: 13.01.2023).
- KARADENİZ KÜLTÜR ENVANTERİ, "Ayasofya Çan Kulesi", <https://karadeniz.gov.tr/ayasofya-can-kulesi/> (Erişim Tarihi: 25.12.2022).
- KARAGÖL, Ahsen. *Karadeniz Ereğli Kalesi'nin Mimari ve Yapısal Analizi ve Bir Kültür Varlığı Olarak Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2015.
- KARAGÖZ İsmail vd., *Dualar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2019.
- KARAHALİLOĞLU, Aleyna, Funda K. AÇICI. *Türkiye'de Bulunan Ayasofya Yapılarının Benzerlik ve Farklılıklarının Değerlendirilmesi*, İnönü Üniversitesi Kültür Sanat Dergisi, C. VII, Sayı: 2, 2021, ss. 1-24.
- KARAKUYU, Mehmet, S. Tuğçe Tezer, Hatice Balık. *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası ve Literatür Değerlendirmesi*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. VIII, S. 16, 2010, ss. 33-60.
- KARATOSUN, Musa Osman. "Roma Katolik Kilisesinin Ahiret İnancı Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C. XIX Sayı: 2, 2019 ss. 646-659.
- KAYA, Davut. *Trabzon Ayasofya Müzesi ile Boztepe Mezarlığındaki Mezar Taşları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.
- KAYA, Gülistan. Erken Hristiyan ve Bizans Mimarlığı, <https://docplayer.biz.tr/166567-Erken-hrgstgyan-ve-bgzans-mgmarligi.html>, (Erişim Tarihi: 10.02.2022).
- KAYA, İlkül. "Trabzon'daki Ayasofya Kilisesi'nin Kayıp Omphalionu", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 45, 2021, ss. 263.
- KIEL, Machiel K1el, "Benefşe", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. V, TDV Yayınları, İstanbul 1992. ss. 434-436.
- KIZILELMA, Sema. "Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Mimari Özellikleri ve Dönemsel Değişimler", Ayasofya-i Kebir Camii Şerifi Sempozyumu, İstanbul 1-7 Ekim 2020.
- KOÇ, Zeynep. *Osmanlı Dönemi'nde Trabzon Kenti'nde Camiye Dönüştürülen Kilise Yapılarının Değişiminin Mimari Analizi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2020.
- KOÇAK, Ali. *Tarihi Yapıların Statik ve Dinamik Yükler Altında Lineer ve Non-lineer Analizi: Küçük Ayasofya Camii Örneği*, (Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1999.
- KÖROĞLU, F. Yasin. https://kulturenvanteri.com/en/yer/ayasofyamuvakkithanesi/img_1958-min/, (Erişim Tarihi: 28.10.2022).
- KÖSE, İsmail. *Ayasofya'nın Freskleri*, Akademi Kitabevi Yayınları, Trabzon 2010, s. 39.
- KÖYMEN, Erdem, Fatma Zehra DABBAGH "Ayasofya Mozaiklerinin Gizlenmesine Yönelik Teknoloji Tabanlı Bir Araştırma" *Süleyman Demirel Üniversitesi Art-e Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, C. XIV, Sayı: 27, 2021, s. 242.

- KÜLTÜRPORTALI, "İznik Ayasofya Camii Bursa", <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecek-yer/iznik-ayasofya> (Erişim Tarihi: 26.12.2022).
- LUBENAU, Reinhold. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, (Çev: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi
- LUGO, Luis. "A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population", *Mapping the Global Muslim Population*, Washington, 2009 ss.1.
- MANGO, Cyril. *Bizans Mimarisi*, Çev: Mine Kadiroğlu, Rekmay Yayıncılık, Ankara 2006.
- MANSEL, Arif Müfit. "Wolfram Hoepfner, Herakleia Pontike-Ereğli. Eine baugeschichtliche Untersuchung (Forschungen an der Nordküste Kleinasien. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Bd. II, Teil I), Wien, Verlag H. Böhlau Nachf., 1966. (Kitap Tanıtımı)", *Belleten Dergisi*, C.XXXI, Sayı:122, 1967, ss. 283-285.
- MAURAND, Jérôme. *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544)*, Paris, 1901.
- NİCOLAY, Nicolas de. *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, (Çev: Şirin Tekeli, Menekşe Tokyay), Kitap Yayınevi, İstanbul 2014
- OKUMUŞ Asiye. *Türk Süsleme Sanatlarında Barok ve Rokoko*, İlke Yayınları, İstanbul 2016
- OSTROGORSKY, George. *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- ÖKSÜZ, Melek. "Kuruluşundan 19. Yüzyıla kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış" *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C V, Sayı:5, 2005, ss.11-25.
- ÖZCAN Ali Rıza. "Dünyanın En Büyük Yazıları – Ayasofya'nın Celileleri" *Lale Kültür Sanat Medeniyet Dergisi*, C.I, Sayı 2, 2020. ss: 6-12
- ÖZMEN, Can. *Trabzon Ayasofyası Değer Analizi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ortaoğlu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2016, s.7.
- ÖZNAR, Ayfer. <http://ayferonurseyahatnamesi.com/avrupa/yunanistan/morayarimadasi/monemvasia/monemvasia.html>, (Erişim Tarihi:14.01.2023).
- ÖZTAŞKIN, Gökçen Kurtuluş "Bizans Dönemi Kilise Mimarisi", *Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi Arkhe*, S.5, 218, ss.10-17.
- ÖZTÜRK, Said. İstanbul'un "Fethinden Sonra Ayasofya Kilisesinin Camiye Çevrilişi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:14, 2003, s.142.
- SELÇUK, Cengiz. <https://cengizselcuk.com/selanik/>, (Erişim Tarihi:13.01.2023)
- SİNANOĞLU, Mustafa. "İslam" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, TDV Yayınları, 2001, ss.1-2.
- SOFUOĞLU, Mehmet. *Sahih-i Buhari Tercemesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- SÖNMEZ Yasemin. *Ayasofya Külliyesi'nin Hat Levhaları ve Kitabeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- SÖZEN, Metin, Uğur Tanyeli. *Sanat Sözlüğü Kavram ve Terimleri*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2017.
- SURUÇ, Salih. *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı-1*, 386. Baskı, Nesil Yayınları, 2013.
- ŞAHİNOĞLU, Emre. *Erken Bizans Döneminde Sanctuarium Gelişimi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018.
- ŞAŞMAZ, Erol. <http://www.turkiyenintarihieserleri.com/?oku=3923>, (Erişim Tarihi:14.01.2023).
- ŞENEL, Volkan, Onur ŞAHNA. *Tarihi Yönüyle Arzular Kabaköy*, T.C. Arzular Kabaköy Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli 2022.

- ŞENTÜRK, Lütfi, Seyfettin YAZICI. *İslam İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- TALİ, Şerife. "İstanbul Su Mimarisinde Eminönü Sebillerinin Yeri ve Önemi", *Sanat Dergisi*, Sayı.15, 2010,ss.47-64.
- TANMAN, Baha. "Mahfil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXVII, TDV Yayınları, 2003,ss.331
- TROLL, Christian W. "Tarihî Bir Olay Olarak Hristiyanlık", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, S.3,Aralık 1999,ss.257-274.
- TRT HABER, "Cumhurbaşkanı Erdoğan Ayasofya'ya Hat Tablosu Bağışladı", <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-ayasofyaya-hat-tablosu-bagisladi-536929.html>, (Erişim Tarihi: 03.04.2023).
- TÜMER, Güney. "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. IX, TDV Yayınları,1994.ss.312-320.
- USTA, Veysel. "Dönem Belgeleri Işığında Trabzon Ayasofya Kilisesi'nin Camiye Dönüştürülmesi Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul 2016, s.1308.
- VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *Vakıf Restorasyon Yıllığı-2012*, VGM İstanbul 1.Bölge Yayınları, İstanbul 2012,s. 90.
- VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, "Vakıf Eserimiz Ayasofya Camii Şerifi Restorasyon Sonrası İbadete Başladı" <https://www.vgm.gov.tr/haberler/vakif-eserimiz-enez-ayasofya-cami-i-serifi-restorasyon> (Erişim Tarihi:15.12.2022).
- VENTSESLAVSKYİ, Serhii. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-20180/aziz-sofya-katedrali-kiev/>(Erişim tar:06.04.2023).
- VİZE KAYMAKAMLIĞI, "Tarihçe" <http://www.vize.gov.tr/tarihce#:~:text> (Erişim Tarihi:28.12.2022).
- WİNFİELD David. "Ayasofya Camii-Trabzon 1959", *Türk Arkeoloji Dergisi*, C.II, Sayı: 14,1960,ss.71-72.
- YALÇIN, Nihat. *Evliya Çelebi'nin Dilinden Ayasofya*, Rumuz Yayınları, İstanbul 2014.
- YARCI, Güler. "Vize Kalesi: Surlar ve Kalede Hayat" *Bozkırdan Batıya* Ed: Güler Yarci, 1.Baskı, Vizyon Basımevi, İstanbul 2017, ss: 299.
- YAVUZ, Nuri. , "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", *Akademik Bakış*, C 1, Sayı:2, 2008, s. 149.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi. *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Ecrin Yayınları, İstanbul 2011.
- YILDIRIM, Kevser. *Bizans Mimarisinde Oktagon Plan Tipi: İstanbul Azizler Sergios ve Backhos Kilisesi (Küçük Ayasofya Camii)Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

KAYNAK KİŞİLER

- Enes Salih BÜYÜKÇELEBİ, ODTÜ İngilizce Öğretmenliği Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Ankara.
- Hamit TANIŞ, Emekli Öğretmen, Gümüşhane.
- Hatip AYDIN, AFSÜ Hastanesi Baş Müdürü-Afyonkarahisar.
- Necati Kerem BAYDEMİR, ODTÜ Kimya Bölümü 2. Sınıf Öğrencisi, Ankara.
- Resul KIZILDAĞ, AFSÜ Manevi Destek Personeli, Afyonkarahisar.